

Fig. 1. Middel-exemplaar van *Rhinoceros sondaicus*, geschoten op 31 Januari 1941 te Indragjerat, West-Java, voor het Zoologisch Museum te Buitenzorg. Laat te Preanger-exemplaar.

Fig. 2. Kop van hetzelfde dier.

(Foto P. F. Fox-K)

43 N^x
S LANDS PLANTENTUIN TE BUITENZORG

DE JAVAANSCH E NEUSHOORN

RHINOCEROS SONDAICUS

HISTORISCH EN BIOLOGISCH

(MET 25 FIGUREN)

DOOR

H. J. V. SODY

Uitgegeven met financieelen steun van:
Treib Stichting
Nederlandsch Indische Vereeniging tot
Natuurbescherming
Nederlandsch Indisch Jagersgenootschap

UITGAVE ARCHIEP Drukkerij en t Boekhuis
BUITENZORG, NOVEMBER 1941

5093

VOORWOORD.

Toen de schrijver destijds aan Prof. BAAS BECKING zijn thans hier gedrukte verhandeling ter publicatie aanbood, als eerste in een serie werken handelend over Natuurbescherming — uit te geven onder auspiciën van 's Lands Plantentuin — is dit aanbod met graagte aanvaard. De gegevens immers, over onze groote beschermde dieren, zijn verspreid in een zee van literatuur, hetgeen wel uit deze studie blijkt, waarin, op het jaar van afsluiten (aanvang 1939), meer dan 350 bronnen vermeld zijn. Critisch geschild en onderwerps-gewijs gerangschikt zijn alle gegevens, die de schrijver heeft kunnen vinden, bijeengevoegd tot een leesbaar geheel, dat naar ik hoop de belangstelling zal hebben van al diegenen van het Indische publiek, die belangstelling hebben voor fauna en natuurbescherming. Wij zouden wenschen, dat wij zulk een verhandeling voor alle grotere zoogdieren van Indië bezaten. Dat zal er op den duur dan ook van moeten komen.

Ik kan hieraan toevoegen, dat nog een studie over den Javaanschen neushoorn, van de hand van den heer A. HOOGERWERF, ambtenaar voor Natuurbeschermingszaken van 's Lands Plantentuin, in bewerking is. Deze heeft in het eenige reservaat op Java, waar de badak nog voorkomt, studies gemaakt van de levenwijze van dit dier. Deze recente gegevens zullen een kostbaar pendant vormen van de studie van den heer SOBY.

De Javaansche neushoorn is een dier, waarvan het aantal levende exemplaren in de laatste eeuwen zeer sterk is achteruitgegaan. Indien in de laatste jaren geen maatregelen getroffen waren, zou deze soort, dank zij de doorlopende moorddadige jacht terwille van het gewin, reeds van de aarde verdwenen zijn. Ze stond op het punt uit te sterven. Het aantal exemplaren dat op aarde voorkomt, is niet precies bekend, doch ligt waarschijnlijk niet boven de 100. Juist daarom is het zoo nuttig, dat thans uitgebreide gegevens worden bijeengegaaard omtrent dezen dikhuid. Mogen wij hopen, dat de Javaansche neushoorn tot in lengte van dagen in het wildreservaat Oedjoeng Koelon een onbezorgd bestaan zal kunnen voeren.

De publicatie van deze verhandeling is mogelijk geworden dank zij een subsidie van de Treub Stichting en den steun van de Ned. Indische Vereeniging tot Natuurbescherming en het Ned. Indisch Jagersgenootschap.

Buitenzorg, Nov. 1941.

De tw. Directeur van 's Lands
Plantentuin,
T. H. VAN DEN HONERT.

INHOUD.

	Blz.
Inleiding	1
HOOFDSTUK I. BESCHRIJVING	3
Uiterlijk. Grootteverschil tusschen vasteland- en eilandenras. Lichamelijke vaardigheid. Geluid. Zintuigen. Inlandische namen	3
HOOFDSTUK II. GESCHIEDENIS EN VOORKOMEN	19
a. Java (waaronder de erkenning als aparte soort)	19
b. Sumatra	60
c. Borneo	73
d. Nieuw-Guinea	74
e. Vasteland (Maleisch-Schiereiland, Thailand, Indo-China, Hainan, Burma, Assam en Bhoetan, Bengalen)	75
f. Samenvatting (behalving van nog levend aantal)	85
HOOFDSTUK III. LEVENSWIJZE	86
a. Biotoop en trekneigingen (vaste paden)	87
b. Geaardheid (waaronder: Verhouding tot andere diersoorten en Verstandelijke ontwikkeling)	94
c. Samenleving en voortplanting	108
d. Dag- of nachtdier	113
e. Voedsel	114
f. Waterbehoefte	117
g. Vaste plant en meerde ontlating?	119
h. Bewapening	123
i. Vijanden, doodsoorzaken, levensduur	124
j. Menschelijke jacht- en vangmethoden	126
HOOFDSTUK IV. GELUDE	142
HOOFDSTUK V. ECOLOGISCHE BESOUWINGEN	150
Waaronder: Bescherming	153

ILLUSTRATIES.

FIG.	Bez.
1.	Rhinoceros sondaicus, laatste Preanger-exemplaar (Tafel 1) Titel
2.	Kop van hetzelfde dier (Tafel 2) Titel
3.	De drie Aziatische rhinocerosen (Tafel 3) 5
4.	Tympanaalstreek van Rh. sondaicus en D. sumatrensis (Tafel 4) 6
5.	Diceros simus, de Afrikaansche witte rhinoceros (Tafel 5) 10
6.	Diceros bicornis, de Afrikaansche zwarte rhinoceros (Tafel 6) 10
7.	Schedelboog Rh. unicornis en D. simus (Tafel 7) 15
8.	Eerste kopafbeelding van den Javaanschen rhinoceros (Tafel 8) 21
9.	Enkele oude fantasie-producten (Tafel 9) 24
10.	Jachtopisole, nabij Bandoeng (Tafel 10) 41
11.	Rhinoceros sondaicus, de afbeelding van Selater (Tafel 11) 46
12.	Door atropers in Oedjoeng Koelon achtergelaten schedels (Tafel 12) 57
13.	Rhinoceros sondaicus van Sumatra, kopafbeelding (Tafel 13) 60
14.	Rhinoceros sondaicus van Sumatra (Tafel 14) 68
15.	Voetsporen van den Javaanschen rhinoceros (Tafel 15) 68
16.	Diceroshinus sumatrensis, exemplaar met slechts één hoorn (Tafel 16) 76
17.	Rhinoceros sondaicus inermis, kop van Malakka-exemplaar (Tafel 17) 78
18.	Rhinoceros-jong, aangevallen door tiger (Tafel 18) 104
19.	Schets naar jachtverhaal uit het Pukulogarsche district (Tafel 19) 136
20.	Valkuul voor het vangen van rhinocerosen (Tafel 20) 138
21.	Zelftran port van gevangen rhinoceros (Tafel 21) 139
22.	Vallang voor het dooden van rhinocerosen (Tafel 22) 140
23.	Diceros bicornis, moeder met zingend jong (Tafel 23) 160
24.	Rhinoceros unicornis, verkocht voor 60.000 mark (Tafel 24) 150
25.	Kwartje van Oedjoeng Koelon (Tafel 25) 154

INLEIDING.

Het zou zeker verleidelijk (en ook wel degelijk nuttig) zijn om voor elk onzer Javaansche zoogdieren een monografie op te maken, waarin al het bekende over zulk een dier op overzichtelijke wijze was samengevat. De ongelooflijke veelheid en verspreiding der literatuur over sommige van die dieren doen mij in zulk een uitgewerkte compilatie daarvan den eenigen weg zien om voor den belangstellenden leek, den jager etc., van wie verdere verrijking van onze kennis voor een belangrijk deel te verwachten is, die literatuur toegankelijk te stellen, en in die kennis van de oude literatuur — het weten dus wat al en wat nog *niet* over elk dier „bekend” is — lijkt mij weer de eenige mogelijkheid te liggen, dat nog eens onze talloze jagers, bosch- en buitenmensen er toe zouden komen de bestaande gegevens eenigszins systematisch in geschrifte aan te vullen uit den voorraad hunner ervaringen. Er zou echter vermoedelijk tegen het publiceeren van al deze monografieën een bezwaar rijzen, te weten: het vinden van de er voor benodigde publicatieruimte! Moeten we ons hier dus helaas beperken, dan doet zich direct de vraag voor: welke dieren komen het meest voor zulk een vereering met hun uitvoerige biografie in aanmerking? Ik hoop dat mijn keuze van den Javaanschen Neushoorn de instemming van den lezer zal kunnen hebben. Verwekt op zich zelf zulk een groot en tevens „voorwereldlijk” dier als de Neushoorn reeds daardoor onze bijzondere belangstelling, het feit dat het dier (op Java, zoowel als daar buiten) min of meer „op uitsterven” staat, is in dit verband zeker ook van groot belang. Er leven *momenteel* nog meerdere personen, die eigen herinneringen aan dit dier hebben. Wellicht dat sommige van hen zich geroepen zullen voelen om enkele der hiaten in deze monografie wat aan te vullen!

In stel er verder prijs op nadrukkelijk te verklaren, dat ik mij volkomen bewust ben — niettegenstaande de omvangrijkheid der literatuur die ik, hetzij met positief, maar vooral ook met negatief resultaat, in den loop der jaren doorwerkte — allermint „volledigheid” te hebben bereikt. Slechts hij die in het geheel *niet* thuis is in de literatuur kan trouwens aan zulk een mogelijkheid denken. De literatuurlijst worde gevormd door de noten. Elke bron werd daarin slechts éénmaal vermeld. Hier verwijzingen tusschen den tekst. Als datum van afsluiting is te stellen: aanvang 1939.

Tenslotte wordt hier zeer gaarne dank betuigd aan Prof. L. G. M. BAAS BECKING, die grootendeels en op zeer gewaardeerde wijze de uitgave organiseerde. Verder aan den heer ABDOEL KADIR, die op vaardige wijze mijn potloodteekeningen in inkt omzette. De stichting en de vereenigingen, die financieel en steun verleenden, werden reeds hiervoor genoemd.

HOOFDSTUK I.

BESCHRIJVING.

Met W. H. FLOWER ¹⁾, OSBORN ²⁾ en THOMAS ³⁾ brengen wij de thans nog levende rhinocerossoorten tot 3 groepen, te weten de navolgende genera: *Rhinoceros* (*unicorns* en *sondaicus*), *Dicrorhinus* (*sumatrensis*) en *Diceros* (*simus* en *bicornis*). De eerste 3 soorten zijn Aziaten, de laatste 2 Afrikanen. De laatste 3 soorten bezitten 2 hoorns, de eerste 2 zijn 1-hoornig. Men onderscheidt nog wel als „pantserneushoorns”: *Rh. unicorns* en *sondaicus*, als „halfpantserneushoorn”: *D. sumatrensis*, terwijl dan „ongepantserd” zijn de beide Afrikanen. Bovendien zijn er nog talloze fossiele soorten bekend. In BARTHOLOMEW's Physical Atlas ⁴⁾ wordt gezegd dat men reeds „over 100 species” van *Rhinocerotidae* kent.

Alvorens over te gaan tot een gedeeltelijke beschrijving van *Rh. sondaicus* mogen eerst nog worden opgesomd enkele der voornaamste verschilpunten met den, eveneens 1-hoornigen, Britsch Indischen *Rh. unicornis*, welke soort namelijk door den leek nog al eens met *Rh. sondaicus* wordt verward. Zelfs in het in Nederlandsch Indië meest gebruikte zoogdierenhandboek, dat van VAN BALEN ⁵⁾, vinden we, met het onderschrift „De Javaansche Neushoorn”, een (zeer mooie) gekleurde afbeelding van *Rh. unicornis*! De plaat is door VAN BALEN (overigens zonder vermelding van dit feit) overgenomen uit KUHNERT & GRASSMANN ⁶⁾, welke auteurs zelve wel degelijk de goede soortnaam geven. Ook in BRASSER's jachtboek ⁷⁾ komt zulk een gekleurde afbeelding van *Rh. unicornis* voor met het onderschrift „Javaansche Rhinoceros”. Verder waren uit de literatuur nog vele andere voorbeelden van deze zelfde verwarring aan te halen. Een geval waarin de fout *niet* wordt gemaakt, maar toch eenige meerdere voorzichtigheid gewenst zou zijn geweest, vinden we bij DELSMAN ⁸⁾, die tusschen den tekst over „De Javaansche neushoorn”

¹⁾ Proc. Zool. Soc. London, 1876, p. 461.

²⁾ Bull. Amer. Mus. Nat. Hist., XIII, 1900, p. 229.

³⁾ Proc. Zool. Soc. London, 1901, p. 157.

⁴⁾ Vol. V, Atlas of Zoogeography, Edinburgh, 1911, p. 21, Pl. 7, Map II.

⁵⁾ De Dierw. v. Insul., I, D-venter, 1914, Pl. VII, te. p. 212.

⁶⁾ Farbige Tierbilder, Berlin, Pl. 44.

⁷⁾ Jacht op groot Wild in N.O. Indië, Zutphen, 1926, Pl. I, p. 76.

⁸⁾ Dierk. voor Ind. Middell. Scholen, I, 1935, p. 83.

een afbeelding plaatst van een „Neushoorn“, zonder dat daarbij wordt vermeld, dat deze (zeer fraaie) figuur *niet* de Javaansche, maar de Britsch Indische soort voorstelt. In het leerboek van HOOGEVEEN & PEETERS ¹⁾ vinden we de fout weer zeer positief gemaakt, doordat daar achter *Rh. sondaicus* wordt verwezen naar Fig. 166, welke figuur alweer voorstelt *Rh. unicornis*. Dat de recente teekeningen van F. VAN BEMMEL, ter illustratie van eenige „Javaansche Dierfabels“ ²⁾, niet geheel juist zijn, mag natuurlijk niet te zwaar worden aangerekend.

Enkele der voornaamste verschilpunten tusschen *Rh. sondaicus* en *Rh. unicornis* zijn de volgende.

1. *Rh. sondaicus* is een wat kleiner dier. Volgens RUSSELL ³⁾ en anderen zou de schouderhoogte in beide soorten niet zoo heel veel verschillen, maar in elk geval is bij *sondaicus* de lichaamsomvang geringer en vooral ook de kop kleiner. Voor de maten zelf zie beneden.

2. Ander verloop der huidplooien, speciaal van de achterste nekplooi, die bij *sondaicus* (van opzij gezien) met de voortste nekplooi een goed gemarkeerde, weinig breede driehoek (het „nekschild“) insluit, waarachter de schouderchilden zoodanig ongehinderd naar boven toe uitloopen, dat de wederzijdsche schouderchilden met de schoftzore tezamen een groot en goed gemarkeerd schoft-schouderchild vormen. Onder den hals ontbreekt bij *sondaicus* ook de gróóte, afhangende, dwarse huidwab, die bij *unicornis* voorkomt.

3. Bij *unicornis* is de huid verdeeld in („bedekt met“) tallooze rondachtige schildjes of knobbels, bij *sondaicus* zijn deze schildjes kleiner en 5- of meerhoekig mozaïekachtig naast elkaar gelegd.

Ten opzichte van *D. sumatrensis* levert het onderscheiden naar het uiterlijk natuurlijk geen moeilijkheden. Opgemerkt mag alleen worden dat, hoewel *sumatrensis* een aanmerkelijk kleiner dier is dan *sondaicus*, de voorste hoorn gewoonlijk aanmerkelijk langer is dan die van *sondaicus*. De schedel van *sumatrensis* is van den van *sondaicus* (en *unicornis*) soms te onderscheiden aan het aantal der voor in den bek geplaatste tanden (snij- en hoektanden tezamen): bij *sumatrensis* in elke boven kaakhelft één, bij *sondaicus* twee (een groote en een kleine), waarvan echter toch een paar zeer vaak ontbreekt. Veel duidelijker is dan ook het verschil in de verhouding tusschen het processus postglenoideus en het processus posttympanicus (resp.

¹⁾ Leerb. Mensch en Dier, v. Hertogenboech, 1931, p. 142.

²⁾ De Haagsche Post voor Ned. Ind., 21-V-1938.

³⁾ In: Selous, The living Anim. of the World, London, p. 182.

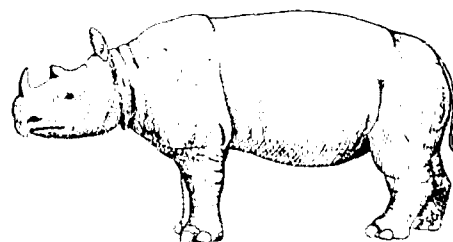
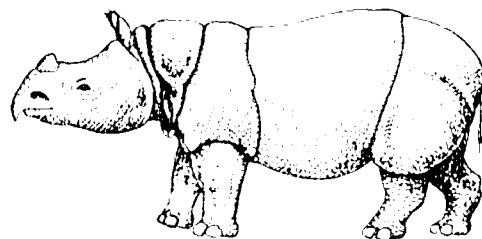
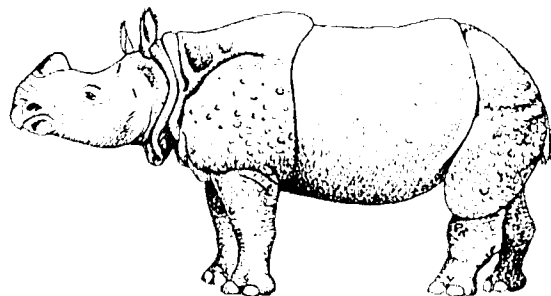

Fig. 3. De drie Aziatische rhinocerosen, van boven naar onder: *Rhinoceros unicornis*, de Grootte Eenhoorn van Britsch Indië; *Rhinoceros sondaicus*, de Javaansche Eenhoorn; *Diceros bicornis sumatrensis*, de Sumatraansche of Tweehoornige Rhinoceros.

voór en achter de ooropening gelegen). Bij *Dicerorhinus* zijn deze (evenals bij paard en tapir) naar onderen toe nog door een ruimte gescheiden, bij *Rhinoceros* daarentegen liggen ze tegen elkaar aan (fig. 4). Dit verschil werd, zoover ik weet, het eerst opgegeven door FLOWER (noot 1). Voor verdere, kleinere verschillen in hetzelfde schedelgedeelte, zie P. N. VAN KAMPEN (2).

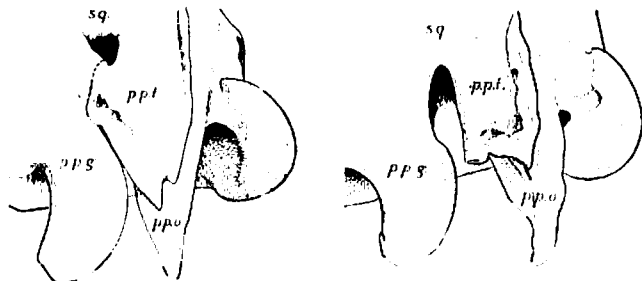

Fig. 4. Tympanaal-reek van den schedel van *El. sondaicus* (links) en van *D. rhinoceros* (rechts). Bij *sondaicus* zijn processus postglenoides (p.p.g.) en processus posttympanici (p.p.t.) met elkaar verbonden (zie de gestippelde lijn); bij *rhinoceros* zijn ze gescheiden en is de uitwendige gehoortrilling naar beneden toe open (p.p.o.) processus postorbitalis.

Karakteristiek zijn voor de rhinocerosen in het algemeen de dikke romp, korte, dikke hals, lange, lage, in het midden eenigszins ingezonken en met een of twee neushoorns bewapende, kop en de korte dikke poten (P. F. FRANCK (3) geeft als maten van de prenten: voor 28 - 29, achter 23 - 24 cm) (fig. 15). Voor de diverse soorten komen hier dan nog andere punten bij, vooral voor onze Javaansche soort de bijzondere structuur en plooiing van de huid en de zeer merkwaardige „vinger“-vorming van de bovenlip. Wat de verdere beschrijving aangaat, zoo willen we ons hier bepalen tot een aantal punten van het uiterlijk, die ook voor den niet-vakman-zoölog eenigszins interessant kunnen zijn.

Wat betreft de maten, zoo doet zich allereerst de vraag voor of er hier verschil bestaat tusschen de sexen. SCHLEGEL (4) zegt (stellig op grond van museum-materiaal), dat de wijfjes „doormaans kleiner“

- 1) De Tympanal-reek v. d. Zoogdierschedel, Druy, Amsterdam, 1904, p. 244.
- 2) Versl. 1934-34, Ned. Ind. Vereen., tot Natuurbesch., 1935, p. 49-50.
- 3) De Dierend. Nat. Artis Mus. te Adam, 1872, p. 132.

zijn dan de mannetjes en dit lijkt ook reeds a priori zeer waarschijnlijk. Merkwaardig is dan ook, dat de rhinoceros-jager A. R. W. KERKHOVEN (5) schrijft: „de rhinocerosstier is gewoonlijk veel kleiner dan de koe“. Zou hij wellicht eenige malen een moeder met haar nog niet volwassen zoon hebben ontmoet?

De vrij talrijke maten, die in de literatuur te vinden zijn, zijn deels wel wat moeilijk te verwerken, daar bijna nooit wordt aangegeven hoe deze maten precies werden genomen. De grootste lichaamsmaat vind ik bij FRANCK (6), die voor een oud ♂ van Java (fig. 1 en 2) opgeeft als „totale lengte“, gemeten over den rug: 392 cm, waarvan 48 cm op den staart en dus 344 cm op kop plus lichaam. Voor hetzelfde exemplaar geeft hij ook nog als de (algemeen gebruikelijke) „jagersmaat“ (dus niet over de krommingen van den rug, doch in rechte lijn gemeten) voor kop plus lichaam 320 cm. Alle andere voor Java opgegeven maten halen slechts „9 feet“ of „9 Fuss“, met uitzondering alleen van MÜLLER & SCHLEGEL (7), die voor het grootste ♂, door de leden der Natuurkundige Commissie op Java verzameld, opgeven als afstand „van de punt des snuits tot aan den wortel des staarts“ (FRANCK's „jagersmaat“) 316 cm, staart 53 cm (verder o.a. kop 72 cm, lichaamsomvang 375 cm). De groote getallen van KONINGSBERGER (8) zijn stellig slechts afrondingen van MÜLLER & SCHLEGEL's maten. De maat van een Java ♂ („2 Klafter 4 Schuh“, dus, indien ik het goed omzet, 448 cm'), opgegeven door ANDRASY (9), moet ik hier wel buiten beschouwing laten. Voor Sumatra vind ik als grootste maten voor kop plus lichaam die van HAZEWINDEL (10), t.w. 315 (♂) en 305 (♀). De maxima voor Malakka gelden voor een Perak ♂, geschoten door BARNARD (11): „over 11 feet“ (335 cm) en voor het Perak ♀, geschoten door VERNAY (verg. KATHERINE BERGER (12)): „10 feet 8 inches“ (325 cm).

Een andere, vrij dikwijls opgegeven maat is de „hoogte“ of „grootste hoogte“, waarmee wellicht steeds bedoeld wordt de schouderhoogte. Stellig is deze meestal (of altijd) iets groter dan de heuphoogte, al zou ik hiervoor niet volkomen durven instaan. Uit de (vrij talrijke) afbeeldingen, die ik bezit, valt weinig zekers te concluderen.

- 1) De Nederl. Jager, XXXII, 1926, p. 326.
- 2) De Trop. Natuur, XXIII, 1934, p. 78.
- 3) Verh. Nat. Gesch. Ned. Overz. Bezitt., 1839, p. 186.
- 4) Meded. 's Lands Plantent., LIV, 1902, p. 29.
- 5) Reise in Ostindien, Ceylon, Java, Bongan, Pest, 1869, p. 51 enz.
- 6) De Trop. Natuur, XXII, 1933, p. 101-102.
- 7) The Malayan Forester, I, 1932, p. 181.
- 8) Natural History, XXXIV, 1934, p. 97.

ook al omdat deze, voorzover het staande exemplaren betreft, uitsluitend teekeningen zijn en nog wel voor het grootste deel vermoedelijk naar opgezette exemplaren. Groote verschillen tusschen de beide bedoelde maten zijn er in die figuren niet te zien, al is toch wel degelijk soms de heup wat hooger geteekend dan de schouder. Ook geeft HAZEWINKE²⁹⁾ voor een Sumatra exemplaar op: „hoog: vóór 1.28 m, achter 1.40 m”. FRANCK echter, aan wiens maten men, als zijnde vakmanswerk, toch wel waarde zal willen toekennen, geeft voor de schouderhoogte van zijn Java exemplaar 160 cm en ook bij de Engelschen wordt algemeen alleen de schouderhoogte opgegeven. (Voor een exemplaar van *Rh. unicornis*, le. ende de Schonbrunn, gaf NOLL³⁰⁾ echter, evenals HAZEWINKE, de kruishoogte grooter dan de schouderhoogte en DESMAREST, in zijn oorspronkelijke beschrijving van *Rh. sondaicus*³¹⁾, geeft voor „Hauteur au garrot et à la croupe” dezelfde maat, t.w. „3 pieds” en daarachter voor „Hauteur au milieu du dos: 3 pieds 2 pouces”³²⁾. Dezelfde hoogtemaat als bij FRANCK (160 cm) treffen we ook bij MÜLLER & SCHLEGEL. Dit is tevens de grootste mij bekende Java-maat (ANDRASY geeft 5 Schuh 4 Zoll). Van buiten Java vind ik als maximum de maat van DOLLMAN³³⁾, t.w. 5' 10", dus circa 178 cm! Deze maat lijkt op het eerste gezicht abnormaal groot, maar ik vind steun in een aantal andere maten, opgegeven voor het vasteland. G. MAXWELL³⁴⁾ mat voor een ♂ van Perak, Malakka (de eenmaal beroemde Pinjih-rhinoceros), 5 feet 5½ inches (166 cm), waar hij aan toevoegt, dat hij er zeker van is, dat deze maat „did not do it justice”. Ook voor een oud ♂ van het „Indian Empire” vind ik opgegeven³⁵⁾ „about 5' ” (178 cm). En ten slotte verwijs ik nog naar het ♂ van VERNAY: 5 feet 3 inches (160 cm). Vreemd is hier zeker weer de opgave van HAZEWINKE voor Sumatra. Voor de beide reeds genoemde, zeer groote exemplaren (lengte zonder staart 315 en 305 cm) geeft hij als schouderhoogten slechts 138 en 135 cm! We moeten hier bepaald denken aan meetfouten. Alles bijeengenomen krijgen we intusschen wel den indruk dat de vastelandsvorm van ons diër grooter is dan die van de eilanden, in welk geval we dien vastelandsvorm moeten aanduiden als *Rh. sondaicus inermis*. Ter vergelijking moge hier even worden

- 1) Week Eind. Semarang, I, No. 6, 26-VIII-1932.
- 2) Der Zool. Garten, XIV, 1873, p. 53.
- 3) Mammal. Ind. 1872, n. 399, en Suppl. 1882, p. 517.
- 4) Nat. Hist. Mag. Brit. Mus., I, 1928, p. 267.
- 5) In Malay Forest, London, 1907, p. 12-16.
- 6) Journ. Bomb. Nat. Hist. Soc., 1931, Suppl., p. 90.

bijgevoegd dat de Afrikaansche *D. simus*, de Witte Rhinoceros, een schouderhoogte haalt van bijna 2 meter (fig. 5).

Dan nog iets over de maten van den hoorn. Het is buiten twiifel dat deze bij de ♂♂ veel grooter is dan bij de ♀♀. Bij de laatste is er eigenlijk nauwelijks sprake van een „hoorn”³⁶⁾ en is er ten hoogste een „knobbel” van een 5 cm lengte en in sommige gevallen schijnt ook deze zelfs geheel en al te ontbreken (zie bij SCLATER³⁷⁾, die schrijft over „a large stuffed female in the Calcutta Museum, which shows no trace of a horn” etc.). Voor de ♂♂ vind ik voor Java opgegeven tot maximum 27 cm (10½ inch. ROWLAND WARD³⁸⁾). Voor het „Indian Empire” (noot 28) wordt opgegeven een geval van 10¼ inch (ca 27.5 cm) en dezelfde maat geeft ROWLAND WARD voor het Perak ♂ van MAXWELL. Waar ook BREHM³⁹⁾ als maximum opgeeft 25 cm, terwijl FRANCK voor zijn zeer groot ♂ vond 21.5 cm (wat hij wegens den slijttoestand wil terugbrengen tot ± 25 cm), daar doet het zeker vreemd aan, wanneer we bij HAZEWINKE⁴⁰⁾ (en noot 20) een Sumatra maat vinden, die sprong-gewijze grooter is, t.w. 37 cm. Een drukfout zonder meer kan dit niet goed zijn, waar HAZEWINKE deze zelfde maat meerdere malen publiceerde. Toch ontbreekt er in elk geval wat aan de betrouwbaarheid van het geval. Wordt in de beide laatstgenoemde publicaties van HAZEWINKE de maat van 37 cm opgegeven als te zijn gemeten „langs de licht gekromde voorzijde”, elders (noot 20) lezen we: „De hoorn was hoog (loodrecht gemeten) 37 cm, en langs de gebogen voorzijde 48 cm”! We doen goed voorloopig de maat van 27½ cm als de maximum hoogte te aanvaarden. Twee andere Sumatranen gaven + 26 en + 22 cm. Omvang aan de basis bij één exemplaar: 22 × 15 cm. Gewicht: versch 986, droog 847 gr.

Enkele laat-te maten en gewichten (naar het exemplaar van FRANCK) zijn nog: corlengte 20 cm, gewicht van geheele diër 2280 kg, waarvan de huid 610 kg. Een zeer groote Krawang schedel in het Buitenzorgsche Museum geeft een lengte (nasales tot condylus) van 61 cm.

De zwaar geplooidde huid is zeer dik, HAZEWINKE geeft op ca 2.5 cm, FRANCK voor het nekschild 32 mm. KERKHOVEN wijst er op dat de mening, dat geweerkogels tegen deze huid „plat” zouden slaan,

- 7) Proc. As. Soc. Bengal, 1878, p. 139.
- 8) Cat. Mamm. Ind. Mus. Calcutta, II, 1891, p. 201.
- 9) Rowland Ward's Rec. of big Game, 10th. ed. London, 1915, p. 337.
- 10) Tierleben, Die Säuget., III, 1920, p. 602.
- 11) The Java Gazette, Nov. 1932.

slechts een sage is. „Een kogel uit een goede buks kan de huid gemakkelijk doorboren. Als de huid gedroogd is, is zij echter zeer hard". Echter moesten we hier wel rekening houden met het verschil tusschen onze moderne geweren en die uit den ouden tijd. Het verloop van de plooiën (die het dier tot „pantser"-neushoorn maken) is zeer specifiek. Het lijkt mij niet nuttig dit verloop hier te beschrijven. Wel moge even de vraag worden geopperd, waar deze plooiën het dier voor dienen? Als antwoord hierop ligt eenigszins voor de hand: om de bewegingen gemakkelijker te maken. De gewone huid is zoo dik, dat ze al heel weinig buigzaam is en dünnere plaatsen noodig heeft bij wijze van „gewrichten". De graad van de plooiing schijnt ook bij dieren van een vindplaats te varieeren. Zoo schrijft C. G. GIEBEL ⁽¹⁾: „Das Exemplar im Hallischen Museum, von Jung-huhn auf Java erlegt, hat sämtliche Falten im Nacken und auf dem Rücken so schwach, dass man auch Cuvier's Angaben noch schwächerer Falten nicht als fehlerhaft bezeichnen darf".

Zooals reeds gezegd is de huid aan de oppervlakte verdeeld in 5- of meelhoekige, min of meer in elkaar passende schildjes, die, volgens de MEYER ⁽²⁾, in het embryo overeenkomen met groote platte lederhuidpapillen. Elk schildje heeft in het midden een verdieping, waaruit één of een paar borstelharen ontspringen. Bij de oudere dieren zijn deze op de zijden meestal afgewreven. GIEBEL bericht, dat bij zeer oude dieren (het reeds genoemde exemplaar van JUNG-HUHN) ook de schildjes zelf kunnen afslijten: „Nur an den Beinen sind die hexagonalen Schilder noch sehr schön erhalten, am Rumpfe und Kopfe sind sie nicht mehr zu erkennen, auch keine Haare vorhanden".

De hoorn op den neus is eveneens een uitsluitende huid-vorming, vertoont dus geen beenen kern en sommige auteurs (o.a. KNEELAND

⁽³⁾) opperen zelf de mogelijkheid, dat het dier in staat zou zijn den hoorn in zekere mate te bewegen. Wat zeker hoogst onwaarschijnlijk lijkt. Hij is ontstaan te achten uit een, tot een vaste massa samengegroeide, bundel „haar"-vezels. Hij is gewoonlijk vrij stomp en glad gepolijst aan den top, maar aan de basis ruw en gespleten in talrijke vezels, die naar boven toe over eenigen afstand kunnen worden afgestroopt. Bij oudere dieren is hij grooter dan bij jongere.

⁽¹⁾ Die Naturg., Leipzig, 1859, p. 205.

⁽²⁾ Morphol. Jahrb., XXI, 1891, p. 175.

⁽³⁾ Proc. Boston Soc. Nat. Hist., IV, 1852, p. 125.

Toch is hij reeds bij de geboorte aanwezig, ja zelfs bij het foetus (waarvan mij in het Zoologisch Museum te Brussel een exemplaar werd getoond door den heer S. FRECHKOP), dit dus in tegenstelling met een oude meening, zooals we die bijvoorbeeld vinden bij S. GMELIN ⁽⁴⁾. Deze „legde" in 1767 „uit", dat er, niettegenstaande het voorkomen in de wereld van rhinoceros-exemplaren met 2 en zelfs 3 hoorns, toch maar een soort van rhinoceros bestaat. „Het Dier, in jaaren toenemende, heeft altyd twee Hoornen, jonger zynde één, en geboren wordende geen Hoorn". Zelfs van exemplaren met 3 hoorns zegt hij, dat „er ook niets aan gelegen is". Nog in 1797 lezen we een volkomen overeenkomstig bericht van G. CUVIER ⁽⁵⁾. Hoe lang de groei van den hoorn doorgaat is mij onbekend. Wellicht tot op vrij hoogen leeftijd. Wanneer hij tijdens het leven bij ongeluk verloren gaat, kan hij opnieuw aangroeien, zooals bij exemplaren van *El. unicornis* in gevangenschap enige malen werd waargenomen ⁽⁶⁾. Waarschijnlijk bereikt hij dan echter niet licht weer den oorspronkelijken vorm en grootte. Daarnaast is er ook een normale „slijt". Behalve (oorspronkelijk) als „wapen" wordt de hoorn ook wel gebruikt voor andere doeleinden, zoodat het opzij dringen van hindernissen op zijn pad en ook zijn er gevallen bekend dat het dier met zijn hoorn in den grond stootte, hetzij „om zijn woede te koelen" ⁽⁷⁾, om zijn overmaat van energie uit te leven ⁽⁸⁾ ofwel om „voor zijn genoegen" ⁽⁹⁾ een struik of jongen boom uit den grond te woelen en eventueel van de wortels te eten. Het aanhalen waard is in dit verband de meening van BORTARD ⁽¹⁰⁾, die schrijft: „De horen dient den rhinoceros zelden als (verdedigend) wapen (zelf plantentel en door andere dieren gevreesd om zijn geweldige sterkte). Het gebruikt dien dus zelden anders dan om de takken uit den weg te schuiven. Men zegt dat hij om zijn voedsel te erlangen de aarde met zijnen horen opwoert, dit echter komt mij twijfelachtig voor, want die horen is naar de kant der oogen gekromd en zoodanig geplaatst dat het hem moeilijk, zoo riet onmogelijk zijn moet de punt op den grond te brengen". Dit klinkt zeer aannemelijk, maar zelfs in de gevangenschap werd zulk „uitgraven van wortels" met zekerheid waargenomen. Persoonlijk geloof ik dat we hier ook wel even moeten denken aan gevallen van analogie met het zoogenaamde „geweislippen" bij herten, als inleiding tot de brongstvechten: het,

⁽⁴⁾ Verh. Holl. Maatsch. Wetensch., Haarlem, IX, St. III, 1767, p. 632-636.

⁽⁵⁾ Bull. Sc. Soc. Philom., Paris, 1797, p. 17.

⁽⁶⁾ Zie ook: Blyth, Field, 1870, p. 173.

⁽⁷⁾ De Boerg. te Portg., Ned. vert., Amsterdam, 1845, p. 494.

onder hevige opwinding, in den grond boren van de geweiipunten, waarbij grond en gras en soms zelfs struiken in het rond vliegen. In elk geval is het zeker dat de hoorn „gebruikt” wordt en het is dan ook in verband met het min of meer „normale” karakter van den slijt, die daarvan het gevolg is, dat het mij niet geoorloofd lijkt bij het opgeven van hoornmaten de gemeten lengte te verhoogen met een zeker „slijtverlies”.

Volgens MAXWELL zouden de Maleiers (op Malakka) de rhinocerossen naar de hoorns in 4 klassen groepeeren: Sumbu lili (met waskleurigen hoorn), Sumbu api (met „vlamkleurigen” hoorn), Sumbu nila (blauwroetig) en Sumbu itam (de gewone alledaagsche zwarthoornige). Deze kleuren schijnen inderdaad ook op Java tot zekeren graad wel voor te komen en wellicht in verband te staan met den ouderdom: op grooter leeftijd donkerder kleur.

Niettegenstaande het logge van zijn figuur en de dikte van zijn huid is de rhinoceros toch allermintst een traag of langzaam dier. De normale overkruisgang lijkt zwaar en plomp, maar hierbij moet worden opgemerkt, dat het dier in t. d. dezen gang toch een zéér groot uithoudingsvermogen vertoont. Vanuit dezen langzamen gang kan het (en dat zeer plotseling, bijvoorbeeld bij een aanval) overgaan tot groote snelheid. G. H. EVANS¹⁾ spreekt van „a smart galop”, waarbij veel leven wordt gemaakt (meer dan een olifant doet) en alle kleinere obstakels omvergelopen. Alleen schijnt hij dit tempo niet lang vol te houden. Ook wanneer ze liggen te rusten („geheel op zijde of half op den buik, half op zijde, en de kop daarmee in overeenstemming”) kunnen ze in een oogwenk weer op de been zijn. Buitengewoon fraai zag ik een dergelijke lighouding: „klaar om op te springen” (van de voorpooten de rechter opzij uitgestrekt, de linker onder het lichaam gevouwen, de achterpooten geheel hetzelfde) weergegeven op een foto van *D. bicornis*²⁾ (fig. 6). Bepaald verwonderlijk is verder hun klimvermogen op sterk geaccidenteerd en op rotsig terrein. Hierover schrijft EVANS: „Perhaps the most interesting feature about these creatures is the astonishing way in which they ascend and descend the steepest of hill sides. In fact the steeper the gradient the more it would appear to appeal to them. As for many of the descends into the beds of streams they are quite in the nature of slides. For a human being certainly a leather seat

¹⁾ Journ. Bomb. Nat. Hist. Soc., XVI, 1905, p. 535.

²⁾ Wereldkroniek, 2 Sept. 1939.

would be of greater help to him than anything else. It is equally surprising how they ever manage to climb over some of the rocky places one meets with, yet they do. They are the most difficult animals I have attempted to follow (even more than serow and goral)”.

Er moet echter in dit verband even worden gewezen op een enigszins vreemd verschijnsel. Hoe b. kwaam het dier namelijk ook is om allerlei moeilijkheden op zijn pad te overwinnen, er schijnt een, schijnbaar vrij simpele, hindernis te zijn, die in staat is hem volkomen tegen te houden, dat is een „greppel” of slootje van bijvoorbeeld 1 m breedte en nog iets geringere diepte. Dit schijnt wel behoorlijk vast te staan en was ook van oudsher bij de Inlandsche bevolking bekend. Zulk een greppel werd in vroeger tijden wel gegraven rondom de koffietuinen om deze tegen rhinocerossen te beveiligen (zie meerdere voorbeelden van ooggetuigen onder het hoofdstuk „Levenswijze”). Verder wordt algemeen gezegd, dat hij door zijn lange lichaam en relatief korte pooten niet snel zou zijn in het keeren en wenden (wat eveneens voor andere rhinocerossoorten wordt aangegeven, zie bijvoorbeeld voor *D. bicornis*, den Zwart Rhinoceros, bij Prof. Edm. LEPLAE³⁾). Zwemmen gaat den dieren zeer goed af.

Een paar jagers geven voorbeelden van zijn groote „taaiheid”. S. MULLER: „Het oude dier liep na een grooten looden kogel van ter zijde in de borst en midden door het hart ontvangen te hebben, nog (slechts) 50 schreden voort”. HAZEWINKEL: „Een volwassene met een iets te hoog zittend bladschot en een schot door de lever, maakte zich nog 10 km uit de voeten, waarbij het steile taluden van 3-4 m hoogte overgeklommen en een 25 m breede, snelstroomende rivier overgezwommen was”.

Zeer opvallend is nog de aangepunt-driehoekige, slurf- of vingervormige verlenging van de opvallend dikke en met een zeer zachte huid bedekte bovenlip, die zeer beweeglijk is en tot het grijpen van voedsel dient. Deze „slurf” komt geenszins bij alle rhinocerossoorten voor en ook dan nog niet altijd zoo uitgesproken als bij *sumatrensis*. Er valt eenigszins uit af te leiden, dat onze soort niet „graast”, maar bladeren, twijgen e.d. van struiken of boomen „plukt” en eet, waaruit dan weer volgt, dat onze soort (in tegenstelling met sommige andere soorten) een bosch- en geen weide- of steppedier is. Hierover

³⁾ Bull. Agric. Congo Belge, XVI, 1936, p. 49.

schrijft DOFLEIN ⁽¹⁾: „In Indien, Hinterindien und Indonesien sind sie vorwiegend Urwaldtieren, in Afrika vorwiegend Steppentiere. *Rh. sumatrensis* ist ein relativ stark behaarter Urwaldbewohner. Die Zähne des Tiers sind niedrig, ohne Zement (brachyodont); die Oberlippe ist verlängert und stellt ein Greiforgan dar, mit dem er Blätter und Zweige abplückt. Ganz ähnlich lebt und ganz ähnlich organisiert ist *Rh. sondaicus*. Unter den afrikanischen Formen ist der häufigere *Rh. bicorns* zwar den Formen dieser Gruppe ähnlich, aber die niederen (brachyodonten) Zähne besitzen immerhin eine, wenn auch dünne Zementlage. *Rh. sinus* ist ein Tier, welches auf Steppen gras. Er hat hohe Zähne (hypsodonten) mit starker Schmelzlage. Auch fehlt ihm die Greiflippe der Blattfresser. Die gleichen Eigentümlichkeiten zeigt *Rh. unicornis*, welche an offenen Stellen gras. Auch seine Zähne sind hypsodont, wenn auch nicht so ausgesprochen wie diejenigen des *Rh. sinus*. Immerhin haben sie eine recht dicke Zementlage“ (berekend op het harde, kiezelzuurrijke gras).

FR. ZEUNER ⁽²⁾ stelde voor de Rhinocerotiden nog andere hoogst interessante correlaties vast en wel tusschen schedelvorm en kop-houding aan den eenen kant en de levenswijze aan den anderen kant. De soorten, die boschdieren zijn en zich alleen met loof van boomen en struiken voeden (vooral dus *sondaicus*) of daarnaast hoogsternog van zeer hoog opschietend gras eten (*unicornis*), hebben bij vrijen, inspanningsloozen stand of loop een vrijwel horizontale „gemiddelde“ kophouding, welke houding dan verder weer samengaat met bepaalde schedelbouwenmerken, dit in tegenstelling met de grasetende steppesoorten (waarvan speciaal *sinus* als het type is te nemen), die hun kop normalerwijs (dus ook wanneer met bezie met grasen) meer laten afhangen. De laatste hebben nu een veel hooger, ver naar achteren voortgezeten occipitaal-kam (fig. 7). Bij het grasen van laag gras met sterk naarwaarts gerichten kop worden aan de dragende werking van de dorsale nekspieren (speciaal de spleni) zeer hoge eischen gesteld, in verband waarmee ze ook grooter aanhechtingsoppervlakte aan den schedel behoeven. Deze waarnemingen stelden ZEUNER zelfs in staat bijzonderheden vast te stellen van de levenswijze van uitsluitend fossiel bekende soorten. Weliswaar kunnen ook de boschbewonende soorten zeer goed en dik-

⁽¹⁾ In: Hesse & Doflein, *Einfluss d. Tierleben*, Leipzig & Berlin, II, 1914, p. 51.

⁽²⁾ *Ber. Naturf. Gesellsch. Freiburg*, XXXIV, 1932, p. 21-30.

wijls hun kop naar omlaag richten (vergelijk vele foto's van BENGT BERG ⁽³⁾), maar bij deze soorten gebeurt dit dan vooral door een voorover laten afhangen van kop en hals *te samen*. Er is daar dus

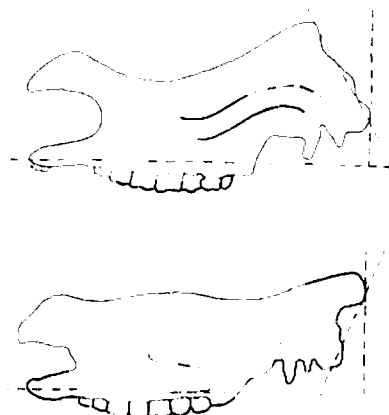

Fig. 7. Ter demonstratie van de onderlinge aanpassing van schedelbouw en levenswijze. Boven: *Rh. unicornis*, de Groot- Aziatische Eenhoorn, boschbewoner, zich voedend met bladeren van boomen en struiken en zeer hoog gras; geen sterk naar achteren verlengde occipitaal-kam. Onder: *Diceros sinensis*, de Afrikaansche Witte Neushoorn, steppedier, zich voedend met laag gras; sterk ontwikkelde occipitaal-kam.

geen sprake van een speciale „aanpassing“. Een kophouding die zeker uitstekend de opvatting van ZEUNER weergeeft, is bijvoorbeeld te vinden in het reeds eerder genoemde leerboek van DELSMAN.

De beharing is gering, met uitzondering alleen van de randen der ooren en het topgedeelte van den staart, die gedeeltelijk bezet zijn met lange stijve haren. Ook op den rug komt verder nog een licht haarkleed voor als overblijfsel van de zeer dunne, wolachtige beharing, die bij de geboorte de geheele huid vertoont (vergelijk ook DE MEYERE, noot 35). — Een scrotum is niet aanwezig. De soort

⁽³⁾ *Meine Jagd nach dem Einhorn*, Frankfurt, 1933 (vert. uit het Zweedsch, 1932).

is retromingent. De maag is enkelvoudig (dus niet herkauwend). — De tandformule is $i \frac{1(2)}{1} c \frac{0}{0} p \frac{4}{4} m \frac{3}{3}$ of (anders opgevat) $i \frac{1(2)}{0} c \frac{0}{0} p \frac{4}{4} m \frac{3}{3}$. De middelste bovenste snijtanden zijn dikwijls verdwenen. — Voor anatomische bijzonderheden worde verder nog verwezen naar de werken van F. CUVIER ⁽¹⁾, DE BLAINVILLE ⁽²⁾, C. G. GIEBEL ⁽³⁾, C. MAYER ⁽⁴⁾, BRONN ⁽⁵⁾, O. I. FRASER ⁽⁶⁾, A. H. GARROD ⁽⁷⁾ en F. E. BEDDARD & F. TREVES ⁽⁸⁾ (ook vrij groote verschillen in den vorm der darmen tusschen *unicorais* en *sondatens* aan den eenen kant en *sumatrensis* aan den anderen kant).

Wat aangaat het geluid, zoo behoort onze rhinoceros in het algemeen wel tot de zeer zwijgzame dieren, wat trouwens in overeenstemming is met zijn „leeszame“ levenswijze. Het geluid, dat algemeen wordt vermeld door hen, die het dier ontmoetten, is een „snuiven“ (ook wel beschreven als „blazen“) tijdens het verschrompt opspringen en wegvlugten en ook wel bij het front maken tegenover den vijand. Er zijn maar weinig auteurs, die hier wat uitvoeriger zijn. S. MÜLLER bestrijdt als volgt LAMARE PICQUOT: „Wij hebben ons op Java en Sumatra nu en dan maanden achtereen opgehouden in streken, waar de rhinoceros geenszins zeldzaam was, maar nooit hebben wij, noch iemand dergenen, bij welke wij daaromtrent onderzochten, hen hooren huilen, balken of zelfs luid en ver galmend hooren schreeuwen, gelijk de Heer LAMARE PICQUOT en andere reizigers van vroegeren tijd, van hen opdissen.“ EVANS zegt: „The only sound I have heard is a kind of grunt or rather a short harsh blowing sound. I heard one emit this noise when evidently surprised in cover. He heard us and had not got the wind. On being hit, unless killed outright, they usually grunt, and also do so while charging“. HAZEWINKEL bericht: „Geluid, wanneer geprikkeld, een dof gegrom, overgaand in woest gesnuif en geproest, ten slotte eindigend in een kort stootend en blaffend geluid (veel gelijkend op dat van een worden) en

⁽¹⁾ Verg. M. Weber, Die Säuget., Bonn, II, 1828, p. 653.

⁽²⁾ Des Dents des Mammif., Paris, 1825, p. 219, Pl. 90.

⁽³⁾ Ostéographie, III, Paris, 1839-64, „Des Rhinoceros“.

⁽⁴⁾ Jahresber. Naturw. Verein, Halle, II, 1850, p. 72-157.

⁽⁵⁾ Floriep's Tagber., Zool., III, No. 602, 1852, p. 128.

⁽⁶⁾ Klassen u. Ordn. d. Thierreichs, Leipzig, I-74, 1900, VI, 5, Bf. I, p. 55, en

⁽⁷⁾ Journ. A. Soc. Bengal, XLIV, 1875, p. 10-12.

⁽⁸⁾ Coll. Scient. Papers, London, 1881, p. 146, 150 (P.Z.S., 1881, p. 707-711, 788-789).

⁽⁹⁾ Trans. Zool. Soc. London, XII, 1887, p. 183-198.

Maleischen beer). Daarbij heftig stampend met de voorpooten, hetgeen altijd een zeker teeken, dat hij tot den aanval zal overgaan“. JUNGHANS ⁽¹⁾ beschrijft „een geschreeuw, dat veel overeenkomst had met het geluid van een buffel, maar fijner (meer schor en) wilder klonk. Het was het geschreeuw van rhinocerossen“ en wel, naar zijn meening, speciaal dat van den bronsttijd. A. HOOGWERF ⁽²⁾ spreekt van „het eigenaardige korte geroep“. Hij hoorde dit des nachts en „tweemaal zelfs midden op den dag“. Nog elders schrijft een ooggetuige hoe een gewonde rhinoceros in het Pekalongansche vanuit de struiken „het vreeslijkst klanggeluid“ liet hooren. JARDINE ⁽³⁾ zegt: „The only noise I have ever heard it (een jong exemplaar in gevangenschap) emit, was like the blowing of a calf“.

Terugkomende op de bovengenoemde berichten van LAMARE PICQUOT ⁽⁴⁾, zoo lezen we daar de volgende, inderdaad wel wat luidruchtige mededeelingen over de luidruchtigheid van onze soort in de Bengaalsche Sunderbans. „Eine Bande Holzhauer wies eine Gegend der Waldung nach, wo man das Geschrei des Gairda vor einigen Tagen gehört hatte. Wirklich wurden am folgenden Tage 2 Rhinocerose, ein Weibchen mit einem Jungen, aufgespürt. Der kühne, geübte Jäger (LAMARE PICQUOT) traf auf den ersten Schuss, mit einer grossen eisernen Kugel in die Lunge des Ungethüms, tödtlich. Es machte vor Schmerz und Wuth, unter heftigem Blutverlust noch 25 Minuten lang mit dem Tode ringend, die furchtbarsten Sätze und Zerstörungen um sich her, brach Bäume von einer halben Fuss Stärke im Stamme entzwei, entwurzelte die Stämme von andern, und zerspaltete noch ein paar starke halbmorsche Baumstämme durch die heftigen Schläge seines Hirnschadels. Sein Geheul, als das eines wuthenden Stiers, durchdröhnte den ganzen Wald, bis es zwischen den niedergestreckten Bäumen stürzte und graulich röhelnd in seinem eigenen Blutschlamm sich wälzte“. Toch lijkt mij deze beschrijving (van zulk een inderdaad uitzonderlijk geval) de grens van het geloofwaardige niet noodzakelijk te overschrijden.

⁽¹⁾ Java, 1853.

⁽²⁾ Alb. v. Naturmon. in Ned. Ind., 1837, p. 75-82.

⁽³⁾ The Naturalist's Library, IX, 1843, p. 164, 174.

⁽⁴⁾ Volgens S. MÜLLER in „Rapports faits à l'Académie etc.“, volgens RITTER in „Rapports spéciaux faits à l'Académie etc.“, Paris, 1833, 4^{dos}. Nattigenaande alle gedane moeite heb ik deze publicatie in geen enkele Nederlandische bijdracht kunnen vinden, noch wist men mij in Parijs op nader spoor te brengen. De hier gegeven aanhalingen zijn overgenomen uit RITTER's Erdkunde.

Wat betreft de zintuigen, zoo moet ongetwijfeld allereerst worden genoemd de reuk. In elk geval is het heel zeker, dat het dier op zijn reuk veel meer vertrouwt dan op zijn gezicht of gehoor, hoewel ook het laatste waarschijnlijk wel goed is, in tegenstelling met het gezicht, dat we wel bepaald slecht mogen noemen (vergelijk ook de buitengewone kleinheid der oogten: nog geen 2 cm in doorsnede. De stelling wel wat al te lichtvaardige en volkomen op zich zelf staande, bewering van BROOKS POPHAM ¹⁾: "the rhino's sight is very keen, while that of the oliphant is notoriously deficient in comparison" behoeven we wel niet te zwaar te tellen). Het lichtste windje uit de goede richting is voldoende om de aanwezigheid van den jager aan den rhinoceros te verraden en hem in actie te brengen. Daarentegen is een zekere mate van leven (geluid), zooals men bij het loopen door de wildernis maakt, lang niet altijd voldoende om de dieren te verstoren. Een uiterst merkwaardig voorbeeld van „converschilligheid", zelfs voor het knallen van gewerschoten, geeft ANDRASY (zie het verhaal van zijn jacht). Natuurlijk heeft dit met het eigenlijke „hooren" niet direct meer te maken. Het schijnt dat ze minder op lawaai „letten", wanneer ze aan het eten en wanneer ze aan het baden zijn, daarentegen op andere momenten wel degelijk scherp kunnen luisteren en hooren.

Wat ten slotte aangaat de geestelijke eigenschappen, zoo ligt daaromtrent natuurlijk reeds een zekere samenvatting besloten in de constateering van het feit, dat de rhinoceros is een „weerbare planteneter". Voor het overige zij hier verwezen naar hetgeen later gezegd zal worden onder het hoofd „Gezondheid".

Inlandsche namen zijn op Java: Soendaneesch: *Barak*, *Badak*, *tjo-la* (²⁾), *Rekomati* (zoog-naam: vrouwelijk ras); Javaansch: *Badak* (laag), *Warak* (hoog). Op Sumatra: *Badak*, *Engpling*, *Badak-bersisah* en *Badak-serkaja* (alle drie duidend op de huidschilden of „schubben"), *Badak-berantai* („met ketting", d.w.z. de huidplooi) en *Badak-gadjah*. TIEDEMAN ³⁾ geeft voor Simeloengoen op: *Barak*, en zegt verder: „de *Badak-dardar* is de meest gevaarlijke" (dardar is, volgens de woordenboeken van VAN DER TUUK, EGGINK en JOUSTRA, de naam van een huidaandoening). Van Malakka worden nog gegeven: *Badak-radja* en *Badak-sumbu*.

¹⁾ Finger-prints to Anim. Life, London, 1911, p. 62.

²⁾ Simeloengoen, Leiden, 1922, p. 17.

HOOFDSTUK II.

GESCHIEDENIS EN VOORKOMEN.

a. Java.

In oude tijden was de Javaansche Neushoorn op Java waarschijnlijk allerminst zeldzaam. Jammer genoeg is het, door het ontbreken van speciale berichten over het dier in de oude literatuur, onmogelijk ons een nauwkeurig beeld van dien toestand te vormen. Ik heb echter alle moeite gedaan om zooveel mogelijk gegevens daarentrent bijeen te brengen. Terloopz wordt het dier namelijk wel verscheidene malen ter sprake gebracht, vooral in reisbeschrijvingen. Absolute volledigheid is hier naar alle waarschijnlijkheid niet bereikt. Voor verdere literatuurspraken heb de schrijver zich dan ook zeer aanbevolen.

Het allereerste bericht, mij bekend, is te vinden in de „New History of the Tang Dynasty" (618-906), Book 222, part 2, Engelsche vertaling van W. P. GROENEVELDT ¹⁾. We lezen hier: „Djava produces tortoise-shell, gold and silver, rhinoceros horns and ivory. The country is very rich" etc. etc. op andere plaatsen in dit werk wordt de uitvoer van rhinoceros-horns genoemd, al evenzeer voor Sumatra en Malakka). Het feit, dat rhinoceros-horns hier worden genoemd als één der vijf uitvoerprodukten van Java, lijkt zeker uiterst belangrijk. Voorzichtigheid is echter geboden. Niet ten onrechte maakten VERBEEK & FENNEMA ²⁾ er (in verband met het genoemde goud en zilver) op opmerkzaam dat deze uitvoerproducten nog geenszins voortbrengselen van het eiland Java zelf behoeven te zijn geweest. „Daar Java zeker nooit schildpad en ivoor zelf heeft voortgebracht, moeten handelsartikelen zijn bedoeld, die van elders waren ingevoerd en dit kan dus voor het goud en zilver evenzeer het geval geweest zijn. Van de genoemde artikelen kan alleen rhinoceros-hoorn als product van Java gelden, de overige moeten zijn ingevoerd". Het is zeker interessant hier tegenover weer te stellen wat R. A. FEKHOUT over dit punt schrijft in zijn rapport over „De Wijnkoopsbaai op Java" ³⁾: „Daar wordt dus met een slag beweerd, dat schildpad niet

¹⁾ Notes on the Mal. Arch. & Malacca, comp. fr. Chin. Sources, Verh. Bat. Gen. K. & W., XXXIX, 1880, p. 13 e.v.

²⁾ Geol. Beschrijv. Java & Madoera, II, Amsterdam, 1896, p. 996.

³⁾ Tijdschr. Nyverh. & Handel Ned. Ind., IX, 1900, p. 545.

op Java bestaat, terwijl toch de nu nog bestaande zeer uitgestrekte schildpadkolonien aan Java's zuidkust er op wijzen, dat zij de overblijfselen zijn eener eertijds veel aanzienlijker schildpadbevolking, wier product zeer zeker een groot artikel van uitvoer zal zijn geweest, evenals toemalen de rhinoceroshoorn, waarvan de dragers thans hoe langer hoe meer zijn uitgeroeid. En zou het dan zoo onmogelijk zijn, dat er tijdens de lang Dynastie, nu ruim 1000 jaren geled n, nog olifanten op Java aanwezig waren, die even snel zijn uitgeroeid als thans het lot wordt der rhinocerosen op Java? Hiertegen nu moet dan wel worden opgemerkt dat de gewone Javaansche penjoegenszin de schildpadsoort is waarvan het schild de groote handelswaarde heeft. Hoe interessant dan ook deze oude Chineesche berichten zijn, ze geven ons zeker maar heel weinig houvast aangaande onzen Javaanschen rhinoceros. Ten hoogste mogen we eigenlijk slechts met zekerheid de conclusie trekken, dat rhinocerossen (in het algemeen) in dien tijd in het gedeelte der wereld vrij tot zeer talrijk moeten zijn geweest.

In de oude Indische literatuur trof ik over ons dier vrijwel niets van historische waarde. In de beroemde *Nagarakrtagama* (zangen 50-53) (1) lezen we een beschrijving van een jacht door den Vorst: „Er zal beschreven worden hoe de Vorst er op uitging naar zijn jachtgebied. Hij maakt zich op met wapens, met dienaren en wagens en paarden, naar 't Nandanawana, een zeer moeilijk begaanbaar woud, met zeer verbazend (zwaar) geboomte en overal met kaca en munja-gras" (Nandanawana is de naam van Indra's hemelschen lusthof, doch wordt hier blijkbaar toegepast op een vorstelijk jachtgebied). Beschreven wordt hoe de apen en de vogels in beroering kwamen en hoe dan de dienaren er de brand in staken, waarna men de wilde dieren zag vluchten of beter naar het midden toe op een hoop loopen. „Hun menigte was als van talloze gawayna's in gowaraja's, van runderen in wisabhipura tot stoppens vol. Er waren everen (kidangs?), gawayna's (banteng?), buffels, stekelvarkens, hazen, (? Javaansch eijma), waranen, apen, latten, neushoorns-enzovoorts". Na een intermezzo, waarin wordt verteld hoe de aldus in de klem zittende dieren „eensgezind" waren, hoe ze een raad belegden, waarbij ze den tijger als hun voorzitter kazen, met den jakhals (adjag?) „al overvaard" naar t zich, volgt nog een schildering van de moedige verdediging en den ondergang van het wild.

(1) H. L. and J. J. Flecht: *Nagarakrtagama* van Trajanaga, 1907 A.D. vert. H. Kern. (Cranshaw) 1910, p. 171-172.

Fig. 56. *Dicerorhinus* (Afrikaansche Witte Rhinoceros, een der laatste exemplaren uit den Belgischen Congo.

Fig. 57. *Dicerorhinus* (Afrikaansche Zwarte Rhinoceros, in typisch Afrikaansche klimaat in t springen).

Het hierop volgende oudste bericht, bestaande uit een „Natur-geschiede der Insel Java“ ⁽⁴⁾ voor 1595 (het jaar der allereerste komst van de Hollanders op Java), mist helaas al evenzeer de gewenschte betrouwbaarheid. We lezen daar namelijk: „Daher verweilen wir uns weder bey den Elephanten, davon es eine gewaltige Menge auf Java giebt, noch auch bey dem Nashorne, welches daselbst eben so wenig selten seyn muss, weil die Einwohner so viele tödten, dass sie ganze Haufen Horner zu Markte bringen“. In het journaal zelf van „De eerste Schipvaert der Hollandsche Natie naer Oost-Indien“ (1595-97) ⁽⁵⁾ wordt wel de eenhoornige rhinoceros, „by de Indianen Abada genoemd“, vermeld en vrij goed beschreven onder het opschrift „Twee Afteekeningen van de ghedierte op Java ende elders“, maar de tekst maakt het waarschijnlijk dat toch alleen bedoeld wordt op zulke dieren van „Bengala ende Patane“.

Het eerste mij bekende bericht, dat volkomen zeker op onzen Javanschen rhinoceros betrekking heeft, stamt van JACOMUS BONTIUS ⁽⁶⁾, die ook de afgesneden kop er van afbeeldt (fig. 8, BONTIUS,

Fig. 8. Eerste kopafbeelding van den Javanschen Rhinoceros, door BONTIUS, 1608.

p. 51. De direct daarboven geplaatste afbeelding van een geheel dier, bijgevoegd door PISO, kan niet voor *Rh. sondaicus* worden geaccepteerd). BONTIUS verbleef op Java van 1627 tot aan zijn dood in 1631. Hij schrijft onder het hoofd „Van het Yvoor. Waar by sommige niet ongeneuchlijke dingen, den Rhinoceros aangaende, verhandelt werden“ o.a. ⁽⁷⁾: „Ick hebbe hem (den rhinoceros) niet alleen meer dan

⁽⁴⁾ Allgem. Hist. der Reisen, VIII, 1751, p. 92.

⁽⁵⁾ Begin ende Voortg. v. d. Vereen. Nederl. Geoe. O. Ind. Comp., I, 1646, 2, p. 80.

⁽⁶⁾ Hist. Natur. & Medic. Ind. Orient., Amsterdam, 1658, p. 50-52.

⁽⁷⁾ Oost- en West-Ind. Warande, Amsterdam, 1694, p. 132.

hondert mael in een Koye gesien, maer oock dickwils in de Bosschen afweydende". Curiositeitshalve moge hier verder uit dit eerste bericht nog een uitvoerige aanhaaling volgen: „Hy is aschverwigh, na het swarte treckende, van huyl, even gelijk de Olyphanten, seer vol kreucken, met diepe ployen aen de zijden ende op de rugge; hij heeft zoo harden ende dieken vel, dat het wel een bouw van eenen Japan-schen Sabel kan wederstaan. Nochte dit Beest en is niet met gene Schilden beset, gelijk hy gemeynliken uylgeschildert werdt; maer de vouwen ende ployen bootsen deze Rondassen na, nochte het ene gedeelte des huyls en is niet harder dan het ander. Hij heeft een Vercken-muyl, doch van vooren scherper ende soo bot met, aan wiens uiterste eynde dien hoorn is uytsteekende, van dewelke dit groote wilde Dier sijnen naem voerd, doch in verscheyde is den eenen hoorn grooter dan den anderen, na den ouderdom van den Rhinoceros. Den hoorn is mede in andere van and-re coleure, in de sommige swart, in de sommige asch-grauw, in de sommige wit. De groothuyt des lichaems is middelbaer van gestaltenisse, dewelke naest aen den middelbaren Olyphant volghet, uyt-genomen dat hij verre lager van beenen is, ende oversuleks en is het soo aensienlijcken Beest niet. Andersuits en doet het ni-ant hiender of schade, ten ware het getergat vierdt, nochte het en eet geen rauw vleesch, gelijk den Tijger, maer het wert met kruyden ende heesters gevoedt, ende insonderheit met soodanige die heel stekeligh ende doornachtigh zijn, want het heeft een tonge, die (gelijk hier na sal geseydt worden) heel rouw is; maer indien dit Dier geterght werdt, soo sal het een Mensch met Paert met al onder de voet werpen, even of het een vloot voor hadde, den welken het dan al liekende sal dooden, dewijl het door de rouwigheydt van Sijn tonge, de beenderen des mensches, van huyl ende vleesch ont-bloot. De Moeren eten het vleesch van dit Dier; maer het is gantsch zenuwachtigh, ende het soude de verstaelde tanden, daar Plautus van spreekt, wel vereyschen. Doch op dat ghy een exempel van deese wiltheyt, ende wreetheyt mocht hebben, soo luystert toe". Volgt het verhaal van een ontmoeting met zulk een dier, hetwelk later zal wor-den ingelascht.

J. A. DE MANDELSLO ⁽²⁾ bericht voor 1639: „Le rhinoceros que les Indiens appellent abadu, n'est pas si commun dans l'île de Java que dans les Royaumes de Bengale, de Patane, & ailleurs; cependant il s'y trouve quelques uns par-ci là. Les Javans font si grand cas de cet animal, qu'il n'a rien, dont ils ne se servent dans la médecine".

⁽²⁾ Voyages de Perse aux Indes Orientales, Amsterdam, 1727, p. 376.

Uit midden en tweede helft der 17de eeuw vond ik verder nog de volgende berichten.

J. J. SAAR ⁽³⁾, wiens reizen vielen tusschen 1644 en 1659, schrijft: „In 't bosch zijn ook Rhinoceros, een vreemd beest, dat twee schilden op zijn lijf, en een hoorn op de neus heeft" etc. „In 't zestienhondert zevenveertigste jaar wierd er zodanig een beest levendig gevangen. Zy worden dikwils onder de voeten, en dood geschoten; en dan brengt men de hoofden of de snuit met de hoorn, die in hoge waarde gehouden word, aan de Generaal. Maar zy zijn niet wel levendig te houden, uit oorzaak van hun sterkte en afschuwelijkheid". Over dit in 1617 aangeschoten en daarna levend gevangen jonge dier berichten ook J. J. MERKLEIN („vorgenelder Compagnie dazumal Chirurgum, und Barbieren") ⁽⁴⁾ en J. VON DER BEHR ⁽⁵⁾.

Het volgende bericht is afkomstig van RYKLOFF VAN GOENS ⁽⁶⁾, die ons vertelt van zijn bezoeken ten hove van den Soesoehoennan van Mataram. (Volgens O. VAN REES ⁽⁷⁾) verscheen VAN GOENS 5 maal als gezant ten hove van dezen vorst, t.w. in de jaren 1648, '50, '51, '52 en '54). Hij zegt: „In dese streek land (Mataram), achter 's Konings hof, heeft de Koninck ongelooflijke groote diergaerden, daer hij tot zijn vormaeck ende de jacht beslooten hout ettelijke duysenden herten, renosters, wilde koebeesten ende uijtmende groote stieren, item wilde paerden, ende ander vee, ieder soorte besonders tusschen de berge, met swaere eijkenhoutte heijngns afgeslooten zijnde, binnen dewelke men sonder eenige becommeringe van tijgers, slangen ofte ander ongedierte vrijelijk jaegen can".

In het bekende „Dagh Register" ⁽⁸⁾ vinden we onder den datum 29 September 1661 de volgende aantekening: „Des morgens wordt een levendige renocers wijken binnen gebracht van eenige Javanen, die hem in de riviere Craoan in de modder gevangen hadden".

ALBRECHT HERTPORT ⁽⁹⁾ maakte in 1662 een tocht naar Bekasi en schrijft dato 14 Mei 1662 van de rivier Bekasi: „Wir begaben ons

⁽³⁾ Reisedescripving, Amsterdam, 1671, p. 10 (Vert. van: J. J. Saar, Reise nach Java, Banda, Ceylon & Persien, Nürnberg, 1662).

⁽⁴⁾ Reise nach Java, Vorder- und Hinter-Indien, China & Japan, Nürnberg, 1664 (Heidr., Den Haag, 1930, p. 13).

⁽⁵⁾ Reise nach Java, Vorderindien, Persien & Ceylon, Breslau, 1668 (Heidr., Den Haag, 1930, p. 30). Ook: Diarium oder Tage-Buch, Jena, 1668, p. 22.

⁽⁶⁾ Bijdr. Taal-, Land- & Volkenk. Ned. Ind., IV, 1856, p. 313.

⁽⁷⁾ Verh. Bat. Gen. K. & W., XXXIV, 1880, p. 52.

⁽⁸⁾ Dagh Register gehoud. int. Castiel Batavia, Anno 1661, Batavia, 1889, p. 289.

⁽⁹⁾ Eine kurze Ost-Indien. Reise-Beschreib., etc., Bonn, 1669 (Ook vert. door Gluzemaker, Amsterdam, 1670, p. 163).

wider in die Rivier, ond fuhren den gantzen Tag hinauff. Da sahen wir an beiden Seiten desz Lands viel Tiger ond Rhinoceroten, die da kamen zu dem Strom zu trincken, oder sonsten an dem Ofer weideten".

W. SCHOUTEN ²⁾ zegt in een beschrijving van het eiland Java in 1664: „De Wildernissen zijn oock, als in veel andere Landen dan Indien, met veel boose Mensch-verslindende Tygers en Slangen, als oock met Rhinoceros, Harten, Hinden, Buffels, wilde Zwijnen, Meerkatten, Weseltjens, Chamelioenen, Civet-katten, en andere Gedierte versien". (Op p. 161 spreekt hij van „Reynocerots").

Ten slotte schrijft FRANÇOIS LEGUAT ³⁾: „Il se trouve dans cette Isle des betes feroces comme des Rhinoceros, & des Tigres. Il y a quantité de Cerfs, & de Singes de toutes especes. On craint extrêmement les Crocodiles".

Hiermede zijn de vermeldingen uit de 17de eeuw, voor zoover mij bekend, volledig weergegeven, d.w.z. de (min of meer) oorspronkelijke; er komen bovendien nog verscheidene gevallen voor waarin de auteurs eenvoudig BONTIUS naschreven, terwijl ook NIEUHOFF ⁴⁾ een geliefde bron voor zulk overschrijven blijkt te zijn.

Een nauwkeurig oordeel over de toenmalige talrijkheid van den rhinoceros op Java veroorlooft dit alles ons niet. Dat door sommige van deze (en ook van de latere) auteurs soms zoo speciaal (of zelfs alleen) de rhinoceros wordt genoemd, is natuurlijk nog geen afdoend bewijs voor groote talrijkheid, doch zou zijn oorsprong even goed kunnen vinden in de grootte en opvallendheid van het dier. Ik mag zelfs niet verzuimen er op te wijzen, hoe het mij opviel, dat rhinoceros-hoorn juist *ontbreekt* in de vrij uitvoerige opsommingen van marktproducten (in Bantam en andere plaatsen op Java) gegeven door JOHANN SARIS voor 1609 en door W. SCHOUTEN onder zijn „Javaense Negotie" voor 1664, terwijl daarbij wel dergelyk producten worden genoemd als „Schilpats-Schilder" en „Olyphants-Tanden". DE HAAN ⁵⁾ wijst nog op den plaatsnaam „Oetan-badak", even bezuiden Tandjong-Priok. Wellicht dat meerdere van de talrijke plaatselijke namen, waarin dit „badak" voorkomt (zoals Kedoeng badak bij Bui-

Fig. 3. Enkele oude Java'se producten. Naar François Leguat.

²⁾ Oost-Indische Voyagie, Amsterdam, 1676, 3e Boek, p. 146.

³⁾ Voyage et Aventures, II, Londres, 1720, p. 93, 11e uitg. 1708. Over de mate van betrouwbaarheid van dit werk, zie Swaen, Arden, XXIX, 1940, p. 19-42).

⁴⁾ Het Gezantsch. der Ned. Oost Ind. Comp. aan den Groeten Tartar, Chum, Amsterdam, 1665, p. 154.

⁵⁾ Priangan, Batavia, 1911, II, p. 31, Noot.

tenzorg, Tjibadak ten westen van Soekaboemi) werkelijk herinneren aan het vroeger op die plaatsen voorkomen van rhinocerossen, maar het leek mij niet nuttig of doenlijk hierop in te gaan.

Uit de 18de eeuw vermeld ik allereerst een zeer korte aantekening in het reisverslag van den G. G. ABRAHAM VAN RIEBEECK („Landreijse over Bodjong Gedeë, ende Tahgn-warna na Tsji-anjor ende Tsji-balagon" etc.)¹⁾. We lezen daar in zijn bericht van „Dinsdag den 17en September 1709, 's morgens, 8 uren 4 minuten" (de gebruikelijke, enigszins pietluttige nauwkeurigheid van dezen Landvoogd in dit opzicht), plaats: even boven de uitmonding van de Tjibinong in de Tjisarwa: „Vinden hier Rhinoceros stronten op de weg".

Behalve dit vond ik verder uit de geheele 18de eeuw slechts een zeer klein aantal directe berichten over ons dier. Allereerst bij VALENTIJN²⁾: „De Rhinoceros, en de Tijger, zijn dieren aan Java eigen en hier in de Bosschen overvloedig. Zij zijn bij JONSTON, en andere reeds beschreven, en afgebeeld, waaraan wij ons gedragen". „Men heeft 'er ook de Rhinoceros van welke nu en dan een afgedwaalde zich omtrent de stad (Batavia) komt vertoonen". Verder beschrijft hij hoe tijdens het beleg van Batavia de onzen een jongen Javaanze Eenhoorn of Rhinocer in de logie hadden, welk dier zij eens als heel jong brest van een Javaanschen groote hadden gekregen. Toen men tijdens de belegering in de versterking gebrek aan water begon te krijgen, jaagde men den jongen rhinoceros naar buiten in het bosch, opdat hij daar zijn dorst en honger zou kunnen stillen. Toen ten laatste de vrede weer was afgekondigd en men de poort weer kon openen, stapte de rhinoceros weer naar binnen, daarmee blijk gevende, dat hij de plaats, waar hij verzorgd was geworden, niet was vergeten. (Eenig bericht over den tijd van het verdwijnen uit de buurt van Batavia kon ik niet vinden. In het verzamelwerk (zonder auteur) over de stad, van 1783³⁾, vinden we in het 12de boek „handelende over de dieren, vogelen en visschen van Java en de naburige zeen" o.a. wel Tygers, Jakhalzen, Luchs, Sukotyro, Buffels, Verkonns, Stokelvarkens, Aapen en Meerkatten, Miereneeter, Herten en Hinden, Boschratten en Wilde Katten genoemd, den Rhinoceros echter in het geheel niet!)

1) Journalen v. verscheide Landtogten, Reizen v. d. G. G. Abrah. v. Riebeck 1703-1713. MS., in Rijksarchief te 's Gravenhage.

2) Oud en Nieuw Oost Indien, IV, 1726, 1e St., p. 63, 266, 2e St., p. 242 etc.

3) Batavia, Amsterdam, III, 1783.

Het tweede bericht is van G. B. SCHWARZ¹⁾, die van „des Generals Huner- oder Thier-Garten“ (te Batavia) vertelt: „Allda werden allerhand Thiere vor eine Raritat aufbehalten, nemlich, Tiger, Löwen, Nasshorn, schöne Hirsch und allerhand Geflügel... Ferner gibt es auch in dem Land Nasshorn, haben ein grosses Horn auf der Nasen, und wohl einer Spannen dick. Es gehet niemand aus dem Weg“ etc.

Het derde bericht is van J. HOFHOUT²⁾ en moge ook (om, om de grappige taal en stijl) eenigszins uitvoerig worden opgenomen: „Op reis van Batavia naar hospitaal te Tjepannas, aan de voet van de Noordertak der Megmedon van den Berg Gedé... Aanbreken des dagernaids... de toppen van Javaas blaauwe Bergen... de Renoceros en Tyger schuilden, met de Slang en andere Gedrochten, in hunne heelen, terwijl het Inkhoortje, met het Aapje, zich, benevens het schoen gevederd Phuinggedierte, op de Pisang- en Gujawas-Boomen verlustigden... Het Hospitaal (te Tjepannas) werd 's nachts wel gesloten, en 'er stonden althans geladen geweren gereed, om de Tygers af te keeren, welke al dikwerf aan de Deuren en Vengsters der Woning en Stallen snuffelden. Een derzelven, die de stoutheid had, om onder Stallen op te breken, en een Eend met zich te slepen, werd door een onzer Matroozen al speedig voor zyne moete betaald... Op eene andere wijs verraschte hy een Renoceros, die daaglyks eene groote verwoesting in den Koolten Moestuin aanrichtte. Ons dapper Matroosje plaatste, ter wederzyden van het spoor, in de Pagger, waar door de Renoceros gemeenlyk inkwam, een welgeladenen snaphaan, op welke goede en door hem zelve vervaardigde Kogels, met staude Pennen 'er in, stonden. Voorts spande hy een koord dwars over het spoor, welker einde hy aan de hansen der wederzydsche Snaphaen vast maakte: de Renoceros kwam, naar gewoonte, aanschuiven, dan werd, zoo dra hy tegen de koord doorg, door de scherpe Kogels, zoo wel door zyn schalgen huid geboord, dat hy, op eenen korten afstand, aan eene zwaare bloed toernip, den geest gaf“.

Bovendien is er dan nog een uitmuntend merkwaardig bericht in verband met een Gouvernementspremie, die in 1747 werd ingesteld voor het dooden van rhinocerosen en tijgers³⁾. Op 1 September van

dat jaar werd voor deze beide diersoorten een premie uitgelooft van 10 rijksdaalders per stuk. Het belangrijkste is nu de bijgevoegde toelichting. We lezen daar namelijk dat de „Commissaris tot en over de zaken van den inlander“ toen voor dat doel reeds had voorgeschoten 860 rijksdaalders, omdat tusschen medio October 1746 en ultimo Augustus 1747 reeds gedood waren 26 tijgers en 60 rhinocerosen! Op 14 January 1749 werd de premie, voor wat betreft den rhinoceros, al weer ingetrokken. Volgens de Regeering namelijk „liep deze recognitie al wat hoog op stok“ en waren „de renosters wel mede verslindende dieren, doch, als zelfs voor de menschen schuw zynde, in verre na so gevaarlijk niet als de tygers“. Sedert 1 September 1747 waren premien uitbetaald tot een bedrag van 6060 rijksdaalders (drukfont in v.d. Chijs: 606) en wel voor het dooden van 80 tijgers en 526 rhinocerosen!! Dit wonderlijke, maar hoogst „officieele“, bericht lokt zeker uit tot commentaar. Men kan de (zeer waarschijnlijk) vooronderstelling opperen dat er hier wel rijklijk zal zijn „geknoid“ met de premiegelden en dus ook met de aantallen der premiedieren. Wat echter niet wgneemt, dat het geheele bericht m.i. van uitzonderlijke waarde blijft. Zou het niet op zich zelf, dat men met zulke getallen *derde* aankomen met een vrij betrouwbare aanduiding zijn, dat het dier toen dan toch wel vrij *talrijk* moet zijn geweest?

Het is tenslotte juist nog in 1800, dat de zee-officier J. C. BAANE vanuit Tjeringe, Wijnkoopsbaai, eenige brieven schrijft aan den Gouverneur-Generaal, handelende over de geschiktheid van dezen baai voor het ontschepen van rijst⁴⁾. In zijn brieven van 29 September en van 4 October lezen we: „Des nagts kan men alhier van den Inlander niet veel vergen om door te reizen, dewijl de tijger, onder dezelve zijn rol speelt, welke alhier in menigte zijn, als ook de renosters“. „De tijgers zijn hier in menigte, zelfs komen zij volgens zeggen der Inlanders des morgens vroeg op het voorstrant familjaar luijeren, ook zijn hier veel renosters, waarvoor den Inlander schijnend zeer bevreesd te zijn“.

Dit zoo uitermate schaarsch zijn van berichten (speciaal van niet-ambtelijke) uit de 18de eeuw is zeker mede een ongezochte illustratie van de reeds eerder waargenomen inzinking, die er in de 18de eeuw op het veld van het Indische natuuronderzoek viel op te merken (Vergelijk M. J. STRKS, Indisch Natuuronderzoek⁵⁾).

¹⁾ Reis in Ost-Indien, waarmede men teley Merkwandigkeiten, etc., Batavia, 1761, p. 31.

²⁾ Batav. hist. geogr. huish. & reedsmaatsch. Rotterdam, 1788 (Uittrekkel uit brief door Hofhout z. If. Batavia, 1789).

³⁾ Van der Chijs, Nod. Ind. Plakkaatboek 1602: 1-11. V, Batavia, 1888, p. 438, 598.

⁴⁾ MS., in „Gedruide Notulen“, in Landsarchief, Batavia.

⁵⁾ Indon. Instit. d. A'dma, Meded. No. VI, 1915, p. 62 e.v.

Toch was het ook nog in deze 18de eeuw, dat de Javaansche rhinoceros voor het eerst als aparte soort werd onderkend en wel door den Groningschen hoogleeraar PETRUS CAMPER. Zijn groote rhinoceros-verhandeling ^(*) gaat eigenlijk over een 2-hoornige soort uit Afrika. Hij komt daarin o.a. tot de conclusie, dat „alle de Afrikaansche Rhinocerosen, geene uitgezonderd, twee en de Aziatische slechts één enkele hoorn hebben“. Van de, tot dien tijd in Europa vertoonde Aziaten zegt hij dat „alle deeze uit Indië overgebracht“ waren. Vrijwel zeker waren dit alle *Rh. unicornis* en niemand was nog op het idee gekomen, dat de eenhoorn van Java (vooral door BONTIUS reeds eenigszins bekend) een andere soort zou zijn. Op p. 166 vermeldt CAMPER een bekenneel (schedel), die hij ontving van den Heere HOFFMANN van Batavia, zonder dat deze hem nog tot inzicht brengt. Elders ^(†) had CAMPER trouwens reeds zulk een schedel van *Rh. sondaicus* afgebeeld, zonder zich daarvan recht bewust te zijn. PALLAS echter publiceert later ^(‡) de vertaling van een door CAMPER aan hem gericht brief, waarin de Groningsche hoogleeraar zegt: „Ich habe Gelegenheit gehabt die beiden Asiatischen Gattungen von Rhinocerosen aus einander zu setzen, die mit 4 groszen Schneidezähnen, 2 in jedem Kinnbacken versehen sind, Ich werde der Akademie zu Petersburg die Fortsetzung meiner Abhandlung von diesem Tiere schicken“. Van deze verhandeling zelf is mij, niettegenstaande veel zoeken, niets bekend geworden en in de levensbeschrijving van P. CAMPER, gegeven door zijn zoon ^(§), is omtrent zulk een verhandeling ook niets te vinden. Vermoedelijk is zij nooit verschenen. CAMPER was trouwens reeds op 7 April 1789 overleden. Volgens WAGNER ^(||) werd een in 1787 door CAMPER gemaakte en aan zijn vrienden toegezonden afbeelding van een kop door BLUMENBACH gecopieerd en gepubliceerd (waar?), terwijl CAMPER later zijn schedel schonk aan het Parijsche Museum, waar hij in handen kwam van CUVIER. De onderkenning van den Javaan als nieuwe eigen soort was hiermee dus wel gebeurd, maar o.a. door het nog ontbreken van een Latijnschen naam, bleef deze ontdekking nog eenigszins zwevende. Van sommige zijden werd CAMPER's meening trouwens bestreden. Zoo schrijft BLAINVILLE ^(¶): „CAMPER vermuthete dass in Asien noch eine zweyte

^(*) Natuurk. Verh. over den Rhinoceros, etc., Amsterdam, 1772, p. 121-187.

^(†) Acta Acad. Scient. Imper. Petropolitanae, 1777, II, Tab. IX.

^(‡) Neue Nordische Beyträge, VII, 1793, p. 249.

^(§) Oeuvres de Pierre Camper, Paris, 1803.

^(||) In: Von Schreber, Die Säugeth., Erlangen, VI, 1835, p. 398-317; IV, 1844, p. 286-287.

^(¶) Isis, 1819, I, p. 265.

Nashornspecies vorhanden sey da er einen Schädel fand, der nur zwey Vorderzähne in jedem Kiefer hatte und sich ausserdem noch durch mehrere andere Abweichungen von dem des vorigen unterscheidet. Es scheint aber doch, dass das Thier, welchem es angehörte, nur eine Spielart von der vorigen sey“. Het was pas in 1822 DESMAREST (noot 25), die het dier den naam *Rhinoceros sondaicus* gaf (manuscriptnaam van CUVIER). GEORGE CUVIER ^(*) stelde de onderscheiding scherp en gaf ook afbeeldingen van het geraamte van de Javaansche soort. Hij beschikte over 3 Javaansche exemplaren, verzameld door DIARD & DUVAUCEL en door DIARD. Volgens WAGNER stuurden DIARD & DUVAUCEL van Java ook een verhandeling met teekening, waarin zij de kenmerken van de nieuwe soort weergaven, welke verhandeling echter niet in druk is verschenen. terwijl de afbeelding in 1824 werd opgenomen door CUVIER.

Als plaats van herkomst van het door DIARD & DUVAUCEL verzamelde type, wordt in de oorspronkelijke beschrijving van DESMAREST opgegeven: „Sumatra“. In het Suppl., p. 547, wordt, zonder verderen uitleg, gezegd, dat het stuk was „trouvé à Java, et non à Sumatra, comme nous l'avons indiqué par erreur“. In verband met de thans bestaande zekerheid van het voorkomen der soort op Sumatra, moet aan deze oorspronkelijke opgave zeker weer eenigzins aandacht worden gegeven, daar niet blijkt op welke wijze deze „ver-gissing“ werd vastgesteld. Later ^(†) bespreekt CUVIER de soort onder den naam *Rh. javanus*.

Wat deze Latijnsche benamingen aangaat, zoo heeft er in den loop van de 19de eeuw nog al wat verwarring bestaan. De oudere Fransche auteurs als CUVIER, LESSON ^(*), Gervais ^(†) en ook de in het Fransch publiceerende TEMMINCK ^(‡), schreven *javanicus* of *javanus*. Alleen zien we dat LESSON ^(§) in 1848 de soort nogmaals een Latijnschen naam geeft, t.w. *Rh. inermis* (Sunderbunds). De (zeer talrijke, later afzonderlijk te noemen) Engelsche auteurs gebruikten allen van oudsher den correcten naam *sondaicus*, met als eenige mij bekende uitzonderingen GRAY en WALLACE, waarvan de eerste ^(||) bovendien in 1867 nog een tweetal nieuwe namen opstelde, t.w.

^(*) Ossements fossiles, II, 1824, p. 23, III, 1824, p. 384. Ook: 1e ed., III, 1831, p. 42-47, 65-71, etc., Pl. 42, 43, 55 etc.

^(†) Le Règne Animal, Nouv. (2e) ed., Paris, 1829, I, p. 247 (niet voorkomend in 1e ed., 1817).

^(‡) Manuel de Mammal., Paris, 1827, p. 331.

^(§) Hist. Nat. des Mammif., Paris, 1855, p. 165.

^(||) Fauna Japon., Coup d'Œil, Disc. Prelim., Leiden, 1835, p. VIII.

^(¶) Compl. Oeuvr. Buffon, I, 1848, p. 514.

^(||) Proc. Zool. Soc. London, 1867, p. 1015.

floweri (Sumatra) en *nasalis* (?) ¹⁰⁰). Bij de Hollanders werden de twee namen (*javanicus* en *sondaicus*, de laatste soms ook als *sundaicus*) schijnbaar willekeurig en vermoedelijk ook zonder belangstelling voor de kwestie, door elkaar heen gebruikt. Zelfs kwam het herhaalde malen voor, dat eenzelfde auteur afwisselend verschillende namen gebruikte. Zoo spreken MÜLLER en SCHLEGEL (noot 17) allereerst van *sondaicus*. Later noemt SCHLEGEL het dier *javanicus* ¹⁰¹), nog later *javanicus* (noot 14). JENTINK daarentegen noemt de soort eerst (1887) *javanicus* en later (1895) *sondaicus*. L. A. BURGERSDIJK ¹⁰²) gebruikte den naam *javanicus* omdat hij dezen „verkiezlijker“ vond dan *sondaicus*. De naam *Rh. asiaticus*, door J. A. VAN DER AA gebruikt voor Java ¹⁰³), is in werkelijkheid een synoniem van *Rh. unicornis*. De Duitschers gebruikten vrijwel steeds den naam *javanicus*, met als uitzonderingen JUNGHUIN en VOLZ (zie later), die *sondaicus* schreven en verder nog SCHINZ, die ook steeds *sondaicus* schrijft, maar die een andere zeer vreemde vergissing begaat. In zijn in 1845 verschenen werk ¹⁰⁴) wordt ten rechte onder dezen naam de soort van Java, met als habitat „Java“, beschreven. In hetzelfde jaar echter kwam er een ander deel van hem uit ¹⁰⁵), waarin onder den naam *sondaicus* de Sumatraansche tweehoornige soort wordt beschreven en afgebeeld, met als plaats van voorkomen „Sumatra“. Ook de Oostenrijker ZELENER ¹⁰⁶) en de Japanner KURODA ¹⁰⁷) schreven *javanicus*.

In de hiermee reeds betreden 19de eeuw heeft ons dier, ook in de Java-literatuur, weer regelmatig vermelding gevonden. Het eerst bij de Engelschen, t.w. THORN ¹⁰⁸), die zegt: „The Rhinoceros is sometimes met with, but principally in the Western part of the Island, lying in the high grass jungle, remote from observation“; en RAFFLES ¹⁰⁹), die schrijft, dat de Rhinoceros „sometimes (though rarely at present) injures plantations“. Hij noemt de wilde zwijnen de schadelijkste dieren „next to the rhinoceros“!

100) Voyg. R. Lydekker, Cat. Ungul. Mamm. Brit. Mus., V, 1910, p. 48.

101) Handl. Boet. Dierk., I, 1855, p. 118.

102) De Dieren, I edn., 1893, I, p. 445.

103) Nederl. Oost-Indië, II, Amsterdam, 1849, p. 61.

104) System. Verzeichn. aller bis jetzt bek. Säugeth., II, Schönbach, 1845.

105) Volled. Natuurl. Hist. der Zoogd., Deel 3, Copenhagen, 1845, p. 348.

106) Reise der Novara, Zool. Th., I, 1860, p. 27.

107) Tierl., IX, 1906, p. 139.

108) Mem. of the Compt. of Java, London, 1815, p. 217.

109) The History of Java, London 1817, I, p. 49.

Het is in het onvolprezen werk van HORSFIELD ¹¹⁰) dat we voor het eerst wat meer uitvoerige en tevens betrouwbare en belangrijke berichten over voorkomen (en levenswijze) van ons dier vinden. HORSFIELD zag in 1817 te Soerakarta een levend exemplaar „taken during infancy in the forests of the Province of Keddu“ in 1815 of 1816. Hij zegt verder dat de soort „lives gregarious in many parts of Java. I noticed it at Tangung near the confines of the Southern Ocean, in the district of the native Princes, and on the summit of the high peaks of the Praangan Regencies“. „It is not generally distributed but is tolerably numerous in circumscribed spots. On the whole it is more abundant in the western than in the eastern district of the Island“. HORSFIELD zegt verder nog, dat het niet zelden in het wild wordt ontmoet door Europeanen en Inlanders en dat het bij gelegenheid in kuilen wordt gelokt en gedood.

Een vrij groot aantal berichten door leden van de bekende „Natuurkundig. Commissie“ is ook (zeer verspreid) in de literatuur aan te treffen. REINWARDT ¹¹¹), die in April 1819 den Gedeel. bekloam, is de eerste, die melding maakt van de door rhinocerossen „gebaande paden, die ons in digte bosschen dikwerf zijn dienstig geweest“. Hij spreekt over de dieren, die „wij zelfs over de hoogste punt van den Patoeha en over den moeijelijken Goenoeng Goentoer, over de scherpe lava langs den krater, hebben zien voortwandelen“. Elders ¹¹²) lezen we, eveneens van REINWARDT's hand, dat het dier „ascends with an astonishing swiftness, even the highest top of the mountains; it is on that account that this animal is so rarely to be found, and that it was frequently pursued in vain, till at length the party were successful enough to overtake a couple of them. One of these beasts was shot near the mountain of Papandayang, and the other close to Mount Telaga-Boda“. KÜHL & VAN HASSELT ¹¹³) schrijven do. 10 Augustus 1821: „Op het oogenblik komen wij van de beklimming des Panperangos terug. Hoopte boven Buitenzorg 8580 voeten. Het is op deze ontzappelijke hoogte, in deze koude streken, dat wij vele legers gevonden hebben van Rhinocerossen“. C. L. BLUME, schrijvende „Over de pesteldheid van het gebergte Gede“ ¹¹⁴), bericht van de „veelvuldige wegen en voet-tappen“ van ons dier aldaar, het vinden

110) Zool. Researches in Java & neighb. Islands, 1824.

111) Verh. Bat. Genootsch. K & W., IX, 1823, p. 36.

112) The Calcutta Journ., 1820, p. 411, en: The Edinb. Philos. Journ., VII (XIII), 1822, p. 31.

113) Algem. Konst. en Letterbode, 1822, p. 25.

114) Verh. Bat. Genootsch. Ned. Ind., X, 1825, p. 58.

van het gebeente en ten slotte nog een ontmoeting op 2089 meter aan de westelijke zijde van den Goenoeng Batoe, bezijden den Panggoerangoe: „Hier sprong een Rhinoceros, door onze aannadering verschrikt, uit een klein moeras op" etc. Elders ⁽¹¹⁾ vermeldt hij van de Badoei's: „Het is hun niet geoorloofd ander vleesch te nuttigen dan dat van wilde runderen en van den neushoorn". H. BOE ⁽¹²⁾ schrijft einde 1827 van de Tjitareni, nabij Tjikau, dat hij daar „die frische Spur eines Rhinoceros" vond. Van algemeene bekendheid is verder het rhinoceros-avontuur, dat overkwam aan VAN RAALTE. De door MÜLLER & SCHLEGEL (noot 17) hiervan gegeven beschrijving moge hier worden ingelascht:

„VAN RAALTE bevond zich in April 1827 met Dr. MACKLOT in de Preanger-Regentschappen, bij den thans verlaten mijnberg Parang: eene, vele uren in het rond woeste landstreek, wier uitgestrekte bosschen slechts hier en daar door enkele gehuchten en aan den voet des bergs liggende koffijplantaadjen afgewisseld worden. Onder de menigvuldige dieren, waarmede die wildernis bevolkt is, bevonden zich ook vele rhinocerossen, die des nachts dikwerf tot binnen de koffijplantaadjen en zelfs tot op geringen afstand van de bamboezen woning onzer toenmalige ambt- en reisgenooten doódrongen. Dit gaf aanleiding, dat die Heeren een jagtplan op deze dieren ontwierpen: in den vroegen morgen van den 3den april, van eenige jagers er inlanders uit den omtrek vergezeld, naar het bosch togen en aldaar onderscheidene uren zoekende rondliepen, zonder een rhinoceros te ontmoeten. Het ontbrak op hunnen weg echter niet aan veelvuldige sporen, waarvan sommige blijkbaar nog geheel versch waren. Daar deze sporen elkander vaak kruisten, ontstond de moettelijke vraag, welke van hen te volgen, en daaruit ten laatste het besluit, om het jagtgezelschap in twee groepen te verdeelen, van welke ieder, ten einde niet te missen, een bijzonder pad zoude inslaan. Nadat VAN RAALTE met zijn tien of twaalftal ondergeschikte inlanders, ongeveer een half uur was voortgegaan, werd hij door een zeer versch spoor aangelokt, hetwelk hij midden door het lage houtgewas, over met alang-alang begroeide heuvelen en met glaga bedekte moerasgronden volgde. Nauwelijks was hij in deze hooge graswildernis doorgedrongen of hij vernam een sterk geblaas en gesnuif, hetwelk de nabijheid van een rhinoceros verried. Brandende van ijver om

⁽¹¹⁾ Indisch Magazijn, 2. Tw., Nos. 271, 1843, p. 21.

⁽¹²⁾ Brief v. Henr. J. Boe, geschiedt. an. O. ind. land nat. en. Reise dahn, uitgeg. von F. Boe, Schleswig, 1822, p. 117.

bij de ontmoeting van den vervaarlijken vijand de eerste te zijn en het dubbele geweer op hem los te branden, sloop VAN RAALTE op handen en voeten naar de plaats, vanwaar het geblaas uitging: doch zonder iets van den rhinoceros-zelfen te ontdekken. Deze echter had hetzij door de beweging der jagers, hetzij door middel van zijn reukorganen, het hem naderende gevaar opgemerkt. Eensklaps rees hij uit zijne schuilplaats op, ijde met onbegrijpelijke snelheid rechtstreeks op VAN RAALTE aan, stiet hem omver, nam hem op zijnen hoorn, en wierp den ongelukkige, onder een vreeselijk geblaas, hoog in de lucht, hetwelk hij eenige malen herhaalde. De inlanders, door den schrik overweldigd, sloegen op de vlucht. Slechts een van hen, een oude trouwe jager, had moeds genoeg, aan VAN RAALTE's hulpgeschrei het oor te leenen en terug te keeren. Hij naderde het dier tot op korten afstand en schoot beide loopen van zijn geweer op hetzelfde af. Door den knal verschrikt, liet het kolossale beest zijne prooi los en zette het dadelijk op een loopen. Het geweer was bij het schot gesprongen, de kogels zullen bij dit ongeval aligt eene verkeerde richting bekomen hebben, zoodat men, ook door de algemeene ontseltenis, niet heeft kunnen navaan, of zij getroffen hadden. Het kostte intusschen den koenen jager zijn linker duim, welke gedeeltelijk verbrijzeld was. Rampzalig was de toestand van den ongelukkigen VAN RAALTE. Hij lag geheel met bloed en modder overdekt. In aller ijel stelde zijn jagtgevolg eene soort van draagbaar uit bamboes en boomtakken te zamen, waar zij het deerlijk gehavende ligchaam op nedervlijden. In dien toestand werd hij, kermende van pijn, de doods-kleur op het gelaat en de oogen half gesloten, huiswaarts gedragen. Gelukkig dat de Heer MACKLOT, Geneesheer, hem nabij was. Deze verbond den armen lijder, zoo goed de omstandigheden zulks gedoogden, en zonder diens dadelijke en doeltreffende geneeskundige behandeling zoude VAN RAALTE ongetwijfeld het slagtoffer geworden zijn van zijn moed. Behalve dat hem eene rib in het lijf gebroken was, had hij eene zeer gevaarlijke buikwond, verscheidene zware wonden aan het linker been, eene in het gewricht van den rechter voet, en menigvuldige kneuzingen. Volgens de verzekering van VAN RAALTE waren de zware verwondingen aan de kuit en den rechter voet door het gebit van het dier te weeg gebragt. Het had hem bij herhaling met den muil aan die deelen aangetast en van den grond opgeligt".

P. VAN OORT & S. MÜLLER ⁽¹³⁾ vermelden in het verslag van hun

⁽¹³⁾ Verh. Bat. Genootsch. K. & W., XVI 1846, p. 83, 136.

tocht in begin 1833 het dier meerdere malen. Van de rivier Tjimantri, een meer vormend tusschen den Goenoeng Prahoe en den Boerang-rang: „Dit meer wordt door een zwaar eiken (djatie) en laurier (djamboe) bosch omgeven, in hetwelk zich vele wilde runderen en rhinocerossen ophouden”. Van den Patoeha: „Vele sporen van den rhinoceros en van het wilde rund”. Van den Tangkoeban Prahoe: „Dikwerf stieten wij op sporen van rhinocerossen en wilde runderen, welke dieren, naar de vele sterk uitgetredene paden te oordeelen, die het dichte woud in alle rigtingen doorkruisten, hier vrij menigvuldig moeten zijn”.

Ook MÜLLER zelf had ontmoetingen met deze dieren. Als plaats-opgaven daarvan vinden we bij hem alleen nog Tjikan en de „noorder voet van den berg Malabar” (1832). Wel zegt hij, dat het dier op Java „zeer verspreid, doch nergens in menigte aanwezig” is en „alleen tot groote eenzame wildernissen beperkt”. De door hem gegeven berichten over de levenswijze zijn belangrijk en zijn afbeeldingen goed. Van pas is hier verder nog zijn bericht, dat „mithoofde der schade, welke dit dier in afgelegene bergachtige streken aan het nieuwe plantsoen, vooral in jonge koffij- en indigo-plantaadjen, in de theetuinen enzv. veroorzaakt, al ware het slechts door zijnen alles verpletterenden loggen tred, heeft het Gouvernement eene belooning van 16 gulden uitgelooft voor elken rhinoceros, die door inlanders gedood wordt”. Volgens MÜLLER betaalden Chineez en Arabieren in dien tijd de hoorn met „tusschen de 10 en 20 gulden het stuk; die van bijzondere grootte zouden zelfs tot 50 gulden en meer worden waard geacht”.

Volgens JENTINK's Catalogus ⁽¹⁾ werden door de leden der Natuurkundige Commissie minstens 5 rhinocerossen op Java verzameld.

Wij mogen hier nog even terug komen op het door BLUME (noot 118) vermelde standpunt der Badoei's ten opzichte van den rhinoceros. Wij vinden een soortgelijk, maar toch wel enigszins anders, bericht bij LOUIS VON ENDE ⁽²⁾: „Das Töden und Schlachten von Büffeln (Karbouwen), Rindvieh, Hirschen, Schweinen und Hausthieren ist ihnen verboten; dagegen dürfen sie das Fleisch von wilden Thieren, wozu auch der Badak (Rhinoceros) und der Banteng (wilder Buffel) gerechnet werden, genießen. Nur dann dürfen sie auch Fleisch zahmer Thiere essen, wenn die selben durch Fremde geschossen oder

⁽¹⁾ Jentink, Cat. Syst. Mus. Hist. Nat. Pays-Bas, IX, 1887, p. 167; XI, 1892, p. 197.

⁽²⁾ Mittheil. Anthropol. Gesellsch. Wien, XIX, 1889, p. 4.

geschlachtet sind”. Voor een bepaald religieus feest (Kawala-Tutug) wordt volgens VON ENDE door de vrouwen nog een speciaal gerecht bereid, de „Laksa”, waarin vleesch van de navolgende zeven diersoorten wordt gemengd: „Mentjak (Hirsch), Potjang (Zwerghirsch), Pössing (Ameisenbär), Menjawak (Fischotter), Landak (Stachelschwein), Bu-ut (Eichhörnchen), und Urang (kleine Garneele), oder Susu (Schnecken) und Juju (Flusskrebse)”.

G. H. NAGEL vermeldt allereerst ⁽³⁾ den rhinoceros voor den Tjerimar, die hij op 17 October 1824 beklom. Hij zegt dat de dieren daar „in groot aantal aanwezig” waren. „Ontelbare slingerpaadjes doorkruisen het woud, en zijn het werk van deze dieren. Het gekraak van de boomen welke zij omverre rukken om zich een pad te banen, kondigt hunne aankomst reeds op een goeden afstand aan”. Te anderer plaatse ⁽⁴⁾ vermeldt hij nog het *niet*-voorkomen op het „Duizendgebergte (Goenoeng Scriboe, langs het westelijke gedeelte van het Buitenzoegsche)”.

L. OLIVIER ⁽⁵⁾ noemt den Patoeha en den Goenoeng Goentoer als plaatsen van voorkomen, doch doet dit slechts in navolging van REINWARDT.

Hierna volgen een paar vrij uitvoerige berichten met belangrijke gegevens over de levenswijze. Het eerste (zonder auteursnaam ⁽⁶⁾) handelt over een „Rhinoceros-jagt in Pekalongan”. Het groote omheinde terrein nabij Gringsing, waarop de jacht op 15 November 1929 plaats had, bevatte 3 rhinocerossen en 8 wilde koebeesten, die daarop van tevoren waren samengedreven. Het tweede bericht is van A. DE WILDE ⁽⁷⁾, volgens wien het dier „in vele districten” van de Preanger Regentschappen voorkwam. Hij haalt een persoonlijke waarneming aan in het Zwavelmeer, Talaga Bodas, distr. Wanaradja, regentschap Limburgen. In zijn beschrijving van den aanleg van koffietuinen vermeldt hij maatregelen, die genomen werden „om den Rhinoceros uit de tuinen te houden, die, op den bast van den jongen dadabbroom azende, in éenen nacht, eene plantaadje van groote uitgestrektheid vernielen en vertrappen kan”.

S. ROORDA VAN EYSINGA ⁽⁸⁾ schrijft: „Gevlugte rondzwervers, etc. hebben langen tijd in de onmetelijke bosschen (op het land Djan-

⁽¹⁾ Schetsen uit mijne Jav. Portefeuille, Amsterdam, 1828, p. 46.

⁽²⁾ Javaansche Tafereelen, Amsterdam, 1829, p. 76.

⁽³⁾ Land- en Zeeochten in Ned. Ind., I, Amsterdam, 1827, p. 344.

⁽⁴⁾ Jav. Courant, van 28 Nov. 1829.

⁽⁵⁾ De Preanger Regentich, Amsterdam, 1830, p. 112.

⁽⁶⁾ Verschill. Reizen en Lotgevallen, II, Amsterdam, 1831, p. 103.

Japan of Janlappa, aan de westelijke grenzen van de residentie Buitenzorg op den Salak) rondgedood, immer blootgesteld aan verscheurend gedierte als tijgers en rhinoceros, die in menigte die ontoegankelijke oorden vervullen". P. P. ROORDA VAN EYSINGA¹²⁹⁾ zegt, dat het dier op Java „an de bergstreken, vooral in de Sunda districten aangetroffen" wordt. Verder zegt hij nog voor de residentie Bantam: „In het westelijke, woeste, eenzame gedeelte der residentie zijn de rhinocerossen, woudstieren en tijgers zeer menigvuldig"; voor de residentie Batavia: „Uithoofde der menigte landgoederen, zijn hier geene verscheurende dieren; de tijger en de rhinoceros zijn voor nijverheid en beschaving naar de oorden van het gebergte teruggedrinsd, en het is eene zeldzaamheid, dat een tijger zich in de ommelanden vertoont"; voor de residentie Krawang: „rhinocerossen, die hier niet, ten zij enkele malen in het zuidelijk gedeelte, gevonden worden"; voor de Preanger Regentschappen: „zeer veel rhinocerossen, tijgers, woudstieren en herten". In 1821 maakte hij hier zelf de vangst mee van een exemplaar in de nabijheid van Radja Mandala.

R. J. L. KUSSENDRAGER¹³⁰⁾ zegt van de Preanger: „De groote menigte wild gedierte, vooral tijgers en rhinocerossen, die in de uitgestrekte bosschen hun verblijf houden, is, sedert het gouvernement een premie op 't vellen derzelve gesteld heeft, ten gevolge daarvan in 1830 76, in 1831 82 en in 1832 73 tijgers gedood werden, wel zeer vermindert, maar blijft voor de bewoners der Preanger landen toch nog altijd een schrikbarende plaag" (verder alleen voorbeelden van tijgers). Hij noemt onder het „Malehbarsche gebergte" als verblijfplaatsen den Patoeha en den Goentoer (vermoedelijk slechts naar REINWARDT) en verder schrijft hij onder Telaga Bodasi: „De geheele vlakte op den top des heuvels, waar de bron Soemoerassien (= zoute put) ontspringt, heeft eene ronde gedaante van ruim 20 reeden middellijns, en de afhellende kanten zijn in alle rigtingen doorsneden van diep uitgeholde ranzen, beband door de rhinocerossen, die door dezelve naar de bronnen opklimmen".

De koffieplanter GELPKE schrijft in een „Schets van het Eiland Nousakambang-an"¹³¹⁾: „Rhinocerossen schijnen zich op hetzelfde gevestigd te hebben, maar, mag men het verhaal van Inlanders die

¹²⁹⁾ Handb. Land- en Volkenk. Ned. Ind., 3e B., I, 1841, p. 94.

¹³⁰⁾ Natuur- en Aardrijksk. Beschrijv. v. h. Eiland Java, Groningen, 1844, p. 107.

¹³¹⁾ Tijdschr. Ned. Indië, I, 2, 1838, p. 61.

70 jaren dit eiland bewonen, geloven, dan wandelt er slechts één enkele van deze gevaarlijke dieren op het eiland om, welke door de bevolking als een heilige wordt aangezien en den naam van „Kerto dupo" heeft ontvangen van eenen zekeren Inlander, welke bij het afhaken van vogelnestjes verongelukt is, en wiens ziel in die van den Rhinoceros gevangen zoude zijn. Dat beest zou, volgens hun verhaal, zoo tam zijn dat het meermalen in de kleine kampongs overnacht, en het rijst-stampelen aanziet, terwijl de hem toegeworpen dedak of zemelen door hem genuttigd worden. Nog nimmer heeft hij menschen letsel gedaan, ofschoon hij van tam vee, paarden, koejen, schapen enz., een gevaarlijke vijand is, en de kleine aanplantingen pisang, jaegon enz., dikwijls verwoest". Dit eenig-zins onverwachte en nog al fantastisch klinkende bericht zou zeker ruimte genoeg overlaten tot twijfel, wanneer niet de Redactie van het Tijdschrift overloper (p. 69) schreef: „Het verhaal der Inlanders betrekkelijk den Rhinoceros, in de schets van het eiland hierboven opgegeven, heeft zich bevestigd. In 1834 is die gevaarlijke vijand van alle geregelde aanplantingen door den Heer GELPKE afgemaakt geworden, na vooraf eenen geruimen tijd veel verwoesting in de dadap-boomen te hebben aangerigt. Het was een van de grootste soort, welks kop zich tegenwoordig in het Museum van Natuurlijke Historie te Batavia bevindt. Sedert dien tijd zijn er geen Rhinocerossen meer gezien". Terloops mag er hier even op worden gewezen, dat ook voor een ander klein eilandje vlak bij Java gelegen, de rhinoceros is genoemd, t.w. voor Prinseneiland! Dit bericht wordt gegeven door VON SCHREBER¹³²⁾, die het weer had van een zekeren Herr Hofrath RUDOLPH (vermoedelijk persoonlijk). De betrouwbaarheid van dit bericht is natuurlijk zeer aan twijfel onderhevig.

TEMMINCK in zijn „Monographies de Mammalogie" noemt de soort nergens. Elders¹³³⁾ noemt hij alleen den naam (*javanicus*).

J. B. J. VAN DOREN¹³⁴⁾ schrijft: „Zoo als over geheel Java, strekken ondoordringbare bosschen in de residentie Cheribon tot schuilhoeken van tijgers, wilde zwijnen en rhinocerossen". Verder dankt we hem de beschrijving van een jacht, gehouden dicht bij het landhuis Ampel van den heer DEZENTJÉ (die deze jacht organiseerde), gelegen 11 palen van Salatiga (op weg naar Djokjakarta). Het betrof hier een moederdier met haar jong.

¹³²⁾ Die Säugeth. in Abb. n. d. Natur mit Beschreib., 1774, II, p. 229.

¹³³⁾ Coup d'Œil sur les Poiss. Noëf. dans l'Inde Arch., II, 1816, p. 325.

¹³⁴⁾ Reis naar Ned. Oost Indië en Verblijf op Java, II, 's Gravenhage, 1851 p. 222.

Hierna is het JUNGHUHN (noot 56), die voor ons veel gegevens over voorkomen en levenswijze heeft vastgelegd. Hij spreekt allereerst van „veelvuldig aangetroffen” worden en zegt bijvoorbeeld: „menigwerf heb ik hem des daags zien grazen”, hij vermeldt „enge paden, die door de ontzaglijke hoeveelheid rhinocerosmest in den letterlijken zin des woords zijn versperd”. Als plaatsen van eigen waarneming vermeldt hij: de beek (Tji-) Langka (1847), „streken, welke zich ter hoogte van 4 à 6000 voet bezuiden het plateau van Bandung uitstrekken”, „de nabijheid der zuider kust”, Goenoeng Mandala, Gedeh-gebergte (waar in 1839 zijn zeer bekende ontmoeting plaats had met twee exemplaren, welke de aanleiding werd tot het geven van den naam „Kandang-Badak”), de wegpas over den Megamendoeng ten zuiden van Buitenzorg, den Tjerimai. Verder noemt hij den Slamet als „de oostelijkste berg op Java, waarop dit dier wordt gevonden”, „oostwaarts er van komt hij nergens voor”. Toch schrijft hij nog: „toen eens een rhinoceros naar eene streek ten zuiden van Kediri afgedwaald zijnde, aldaar werd geschoten, stonden de in die streek wonende Javanen op het gezigt van dit dier ten hoogste verwonderd, en beschouwden zij het als eene groote zeldzaamheid”. Elders ⁽⁵⁷⁾ vermeldde JUNGHUHN reeds eerder „the little paths which had been formed by the tiger and rhinoceros in the klagas” op den vulkaan Galoenggoeng.

W. R. VAN HOEVELL ⁽⁵⁸⁾ beschrijft een beklimming van den Tjermai, vermoedelijk tusschen 1836 en 1848, waarbij volkomen versche sporen van neushoorns werden gevonden. F. EPP ⁽⁵⁹⁾ meldt het voorkomen bij Tagal en zegt van Pekalongan: „wird aus dieser Landschaft bald nur in Museen repräsentiert werden”.

De in tal van opzichten weinig sympathieke Hongaar E. ANDRASY vermeldt in zijn groot werk (noot 19) talrijke malen den rhinoceros op Java. Vanuit Bandoeng deed hij de eerste ernstige jachtpoging er op. De vorige dag was grootendeels besteed aan „Gewehrputzen und Kugelgiessen”. Deze kogels bestonden uit een mengsel van lood en zink. De jacht had geen resultaat, al vond men wel de sporen en kregen ze ook een schedel cadeau, die ze gebruikten om de kracht van hun kogels op te beproeven, waarbij bleek dat deze kogels „nur sehr schwer bis an das Gehirn des Thieres vordringen, beinahe alle Kugeln glitten an dem schrägen Stirnknochen ab”.

⁽⁵⁶⁾ Ann. & Mag. Nat. Hist., XVI, 1846, p. 165.

⁽⁵⁷⁾ Uit het Ind. Leven, 2e dr., Amsterdam, 1864, p. 43 (1e dr. 1860).

⁽⁵⁸⁾ Schulderungen aus Holl.-Ostind., Heidelberg, 1862, p. 359, 379.

Te Garoet trof men de officiersbemanning van een Fransch oorlogsschip, die eveneens op de rhinocerosenjacht was en waarmede (en met den resident) gezamenlijk nieuwe jachtpogingen werden gedaan, weer zonder succes. Vanuit Bandoeng werd nu een premie van f 100.— uitgelooft voor den Inlander, die de jagers naar een rhinoceros zou brengen. Uit de vele aanbiedingen werd er één geaccepteerd (9 met jong). Resultaat nihil. De laatste poging werd ondernomen op 7 Juli. Er was nu bepaald, dat wie een rhinoceros zag er zelf bij zou blijven en het dier volgen en een bode te paard naar ANDRASY en zijn reisgenooten zou zenden. Weer ging het om een 9 met jong. Bij het station Tjisitu werd de wagen verlaten. Plaatselijke landarbeiders vertelden 's morgens om 8 uur een 8 dwars over den grooten weg te hebben zien steken, waarop hij een tijdje was blijven staan. Spoedig daarop waren ook het 9 met jong gevolgd en alle drie waren verdwenen in het nauwelijks 500 pas verwijderde struikgewas. De vier met buksen voorziene jagers beklommen in de naaste buurt van deze struiken twee boomen (de schrijver apart van de anderen). Kort hierna: schoten, herhaald, tot tien maal toe. In de struiken echter bleef alles stil. Na geruimen tijd drie gelijktijdige schoten en bij den boom der drie jagers komt een groote rhinoceros te voorschyn „gleichsam als wollte es sehen, wer es denn in seiner Ruhe zu stören wage. Nun fielen in rascher Aufeinanderfolge 8 Schüsse, worauf das Thier rechtsum machte und mit ungeheurem Gepolter dem Berge zu rannte. Meine Gefährten hatten nämlich schon früher die unweit von ihnen im Moraste liegenden Thieren bemerkt, sie glaubten am Schnellsten zum Ziele zu gelangen, wenn sie dieselben durch ein Paar Schüsse aus ihrer Ruhe aufschleuchten. Aber das Rhinoceros scheint sich gleich unserem Büffel im Moraste sehr behaglich zu fühlen und lässt sich da nicht leicht in seiner Bequemlichkeit stören. Die riesigen Thiere sonnten sich weiter, als ob das Büchsenknallen für sie nicht mehr Bedeutung hatte, als das Summen einer Wespe: endlich war das Männchen an einer empfindlicher Stelle getroffen worden und sprang nun wuthend hervor”. Met groote voorzichtigheid ging men achter het dier aan, vond bloedsporen en kwam langs een plek waar het over een haag was gesprongen. „Es ist in der That wunderbar, dass bei einem so ungeheuren Körper eine solche Elasticität zu finden ist... Mein Führer deutete mir, ich soll hier stehen bleiben. Er vermuthete, dass auch die beiden anderen Thiere der Spur des Männchens folgen und diese Richtung einschlagen würden. Er hatte

sich nicht getauscht. Kaum war ich einige Minuten gestanden, als ich auch, schon von der Richtung her, in welcher das Rhinoceros entflohen war, Hundegebell vernahm. Ein kleiner Bauernhund war nämlich von seinem Herrn auf das Wild gehetzt worden. Plötzlich wurde es im Schilf lebendig, das Thier brach hervor und lief nun aus einer Entfernung von etwa 70 Schritten schnurstracks auf uns zu. Als mein Führer dies Ungeheuer ansichtig wurde, nahm er sogleich Reissaus und ich rannte ihm über Hals und Kopf nach; ich erinnerte mich nämlich mit einem Male an jener Erzählungen, dass man das Thier nicht mit einem Schusse erlegen könne und dass die Lage des Jagers in einem solchen Falle eine sehr verzweifelte sei. Aber ruhigere Ueberlegung. Ich kniete an dem nächsten Gestruppe nieder, mit dem festen Entschlusse, getrost abzuwarten, was denn kommen möge. Schon im nächsten Augenblicke erschien auch das Thier in der Nahe und zwar in einer Stellung, die für den Schuss so günstig war. Nachdem nämlich das Rhinoceros das rothe Gewand des nach der Seite hinlaufenden Indiers bemerkt hatte, blieb es ganz verduzt stehen und schien von mir durchaus keine Notitz zu nehmen. Schuss! Nachdem sich der Rauch zertheilt hatte, sah ich es noch immer am nämlichen Flecke stehen; — das machte mich stutzig; ich hielt daher mit dem zweiten Schusse inne, um abzuwarten, ob das Thier nicht etwa auf mich losstürzen werde? Als ich es näher betrachtete, sah ich, dass nicht das Alte, sondern das Junge vor mir stehe. Von leuter Freude wusste ich nun nicht recht, wie ich diese für untöhlbar scheinende Beute am schnellsten erlegen sollte. Dieser Aufregung habe ich es wahrscheinlich zuzuschreiben, dass ich das Thier in den Bauch traf. Ich konnte deutlich wahrnehmen, wie es zusammenstürzte, aber kaum begann ich nicht mit meinem Führer zu nähern, als es sich sogleich wieder aufraffte und schnurstracks dem Dickicht zuflüchte. Nach einigen Schritten blieb es stehen, blickte uns an und stürzte dann abermals zusammen; als wir uns näherten, wollte es wieder davon laufen. Nu bleken alle kogels verloren geraakt te zyn en zelfs nergens een steen te vinden. Van 3 pas afstand schoot ANDRASY het dier een schot zand in de oogen. Het dier viel echter niet. De Inlander begon nu met zijn golog op het achterste van het dier los te slaan, pakte het daarbij zelfs vast, maar het ontsnapte en verdween in de struiken (fig. 10). „Dass es fruher zweimal stehen geblieben war, kam vermuthlich daher, weil es seine Mutter suchte“. Na een tijdje werd het moederdier dood gevonden, de uier vol melk, en nog een tijdje later

ook het jong. Het gelukte den jager alleen maar de kopshuid van het moederdier te praepareeren. Ik schrijf van dezen zelfden auteur ook nog het volgende verhaal over: „Im vergangenen Jahre wurde von 40 Jägern auf ein Rhinoceros Jagd gemacht, ohne dass sie im Stande waren, es zu erlegen“; ze stonden in groepen van 5 of 6 personen,

Fig. 10. Epsiek op de jacht, gehouden nabij Ijastoe (Bandjoe) in 1849. Naar de plaat van ANDRASY.

die steeds tegelijk vuurden, maar toen alle munitie op was, hield het dier zich nog goed. Was wel vermoeid, want het werd rondgejaagd op een kleine ruimte, waaruit het wegens een breeden sloot niet ontsnappen kon. Eindelijk legden 2 bereden Inlanders hem een val; terwijl de eene de opmerkzaamheid van het dier tot zich trok, sloop de ander van achteren vaderbij en sneed het aan de wreef een pees door. Hierop keerde het dier zich om, wat den eersten man gelegenheid gaf hetzelfde te doen. Enz.

S. A. BUDDINGH *) geeft allereerst het menu der Badoei's als volgt: „Hunne spijzen zijn rijst, maïs, varkensvleesch, gevogelte, rhinoceros-vleesch en vledermuizen. Alleen het geiten-vleesch is hun verboden“. Verder vermeldt hij het „ongestoord“ leven op Java's Westpunt van de tijgers, de rhinocerossen, de bantings, de wilde buffels, de paauwen en de apen. En ten slotte geeft hij verslag van een jongen neushoorn, dien hij in 1833 zag te Wonosobo, afd. Ledok, res. Bagelen.

*) Neerl.-Oost Indië, Reizen 1852-53, I, Rotterdam, 1859, p. 61.

TEYSMANN ¹³⁰⁾ geeft onze diersoort uit de omgeving van Tagabodas bij Garoet als talrijk: „Rhinocerosen zijn hier in menigte, zooals blijkt uit de door hen gebaande wegen, welke met hunne uitwerpselen als bezaaid zijn”. Verder: „Bij den terugtocht maakte ik nog eene afwijking van den weg, naar Padjagalan (oostelijk van, doch ver beneden het meer), waar zich soms gassen schijnen te ontwikkelen, die eene doodelijke uitwerking hebben, althans verhaalde men mij, dat hier wel eens lijken van verschillende dieren, zelfs eens van een rhinoceros gevonden zijn”. Het was in 1999 dat M. BUYS ¹³¹⁾ er (onder aanhaling van VETH) op wees dat zijn Inlandsche geleiders van het bezoek van rhinocerosen aan deze streek (Telaga Bodas, Padjagalan) „nooit gehoord hadden”.

RADEMACHER ¹³²⁾ schrijft: „De Grinding (Tangerangsche) is bewoond tot onttrent acht uren boven Sampia, doch vandaar zuid op, is het woest en unbewoond, vol tijgers en rhinoceros”. De mededeeling van C. G. GIEBEL (noot 34) dat de rhinoceros in bepaalde gebieden van Java nog „häufig” voorkomt, is waarschijnlijk slechts een naschrijving van HORSFIELD.

In 1861 schreef A. ADAMS ¹³³⁾ van de Meeuwen-Baai, uiterst W. Java: „We (de bemanning van zijn schip) are watering at Mew Bay, near the entrance to the Straits of Sunda. A beautiful little cascade falls down a rock into the sea, under the cool shade of dark-leaved trees, where the water-casks are filled without let or hinderance. There is a legend among the sailors of a rhinoceros having charged a party watering here some time previously, which exciting evident, if ever it occurred, lends an additional charm to the spot in the eyes of these danger-loving sons of the sea. In sober truth the ground is literally ploughed up by the tracks of these huge unworldly Pachyderms”. Dit is almede een der eerste berichten over het voorkomen van den rhinoceros op Oedjoeng Koelon.

Ongeveer in hetzelfde jaar viel een andere, eveneens zeer korte, landing op Java's kust, waarvan wij de beschrijving te danken hebben aan H. MARGUERIT ¹³⁴⁾. Weliswaar wordt geen nadere plaats-aanduiding gegeven en speelt verder in dit verhaal de rhinoceros geen hoofd-, doch slechts een bijrol, maar het bericht is overigens

¹³⁰⁾ Uittreksel uit het Dagverh. eener Reis door M.-Java, Batavia, 1855, p. 10 e.v.

¹³¹⁾ In het Hart der Preanger, Leiden, 1900, p. 173.

¹³²⁾ Tijdschr. Ned. Ind. 1856, II, p. 175.

¹³³⁾ The Zoologist, XIX, 1861, p. 3328.

¹³⁴⁾ Deux ans de Navigation, Expl. de l'Admir. Cheretoff, Paris, p. 267.

zoo merkwaardig, dat er hier toch wel iets uit mag worden overgenomen. In den vroegen morgen dan ging de bemanning van het korvet de „Saint-Nicolas” met de bootjes naar de kust „vers la petite rivière qu'ils remontèrent assez avant jusqu'à un terrain sec et plus élevé, et les voyageurs débarquèrent. Ils n'avaient pas fait trois cents pas que, presque à leurs pieds, du milieu d'une mare couverte de hautes herbes qu'ils côtoyaient, une masse noire, longue d'environ huit pieds et haute de quatre, s'élança et s'enfuit en culbutant avec fracas tous les obstacles qui s'opposaient à son passage. Dix balles furent envoyées, mais il ne parut pas qu'aucune eût porté, car l'animal disparut dans l'épaisseur de la forêt sans relanir sa course. Tout le monde se regardait d'un air dépité. „Quel malheur”, s'écria Meyer, „je l'ai reconnu, c'est un rhinocéros unicomne qu'il ne faut pas confondre avec celui d'Afrique et celui de Sumatra qui porte deux cornes sur le nez”. Le malheur était irréparable” etc. Het merkwaardige van het verslag (dat veel te lang is om hier te worden overgenomen) ligt echter wel hierin, dat er op dienzelfden dag door deze groep van schepelingen verder nog werden geschoten: een „kuvac, ou chat sauvage de Java”, een „chien volant, dont les ailes avaient un mètre et demi d'envergure”, een „porc-épic”, „une couple de mangoustes de l'Inde, tuées d'un seul coup de fusil”, „une panthère noire”, een jonge „siamang” (vermoedelijk bedoeld: wouwou) en nog een andere aap. Bovendien nog vele vogels, terwijl men ook nog ontmoette een troep „gavials” (vermoedelijk bedoeld: waranen). Den avond van denzelfden dag nog keerde men terug naar boord van het schip. Wanneer dit verhaal waarheidsgetrouw is, dan geeft het zeker een onverwacht beeld van den rijkdom aan (bereikbare!) zoogdieren, toenmaals in dit, helaas niet nauwkeuriger aangeduide deel van Java voorhanden.

Hoe kort en weinig zeggend ook, mogen we hier toch vooral niet weglaten een aanhaling van den onderwijzer J. E. VAN DER WIJK ¹³⁵⁾, die schrijft: „De rhinoceros en de wilde stier zijn er (op Java) nog niet uitgeroeid”. De laatste woorden namelijk zouden zeker te denken kunnen geven! Dit is in elk geval, bij mijn weten, de eerste keer dat het uitroeioingsidee in geschrifte wordt aangevoerd.

Tusschen 1864 en 1870 vermeldt K. W. VAN GORKOM ¹³⁶⁾ in zijn jaarverslagen en beschrijvingen der kinakultuur op Java meerdere

¹³⁵⁾ Boka, Andrijkak, Beschryf. v. Java, Wildervank, 1862, p. 26.

¹³⁶⁾ Natuurk. Tijdschr. Ned. Ind., XXVIII, 1865; XXX, 1868; Tijdschr. Nijverh. Landb. Ned. Ind., XIII, 1868; XV, 1871.

malen den rhinoceros als schadelijk voor de kina-aanplantingen. Voor zoover is na te gaan heeft dit vooral betrekking op den Tangkoebanprahoe (o.a. Nagrak, 5000 voet). Hij legt verband tusschen dezen overlast en de in het begin toegepaste plantmethode der kina in het oerbosch (onder de schaduw daarvan). Enkele zinnen uit de genoemde verlagen en overzichten mogen hier worden aangehaald:

1861: „Zoo hebben wij in de plantsoenen voortdurend te strijden met rhinocerossen, wilde koeijen, kiedangs" etc. „Een der oudste *laucifolia's* werd door een rhinoceros vernield. Op den Tangkoebanprahoe onderging, eenige maanden geleden, ook de oudste *succirabra*, alhoewel zij van eenen stevigen pager (houten omheining) was voorzien, hetzelfde lot". 1867: „Het was of deze dieren (rhinocerossen en wilde koeijen) bij voorkeur de beste boomen uitzochten en zich lieten verleiden door de kunstmatig hindernissen, die tegen hunne vernielzucht werden beproefd". 1868: „Geweldige vernielingen door woud dieren, waaronder zich bovenal kenmerken de rhinocerossen, wilde koeijen en kiedangs". „Bij elke maandelijksche tournee worden daarvan droevige ervaringen opgedaan en het helpt niet dat de fraaiste boomen door sterke omheining worden beschermd". 1870: „Beschuiving tegen (d-zel) groote dieren is niet wel mogelijk. Uitgestrekte plantsoenen kunnen moeilijk zoo machtig omheind worden, dat men den toegang van groote wouddieren belet".

Na dit laatste jaar werden deze dieren, noch door VAN GORKOM, noch door zijn opvolger BERNELMO MOENS, nog in de jaarverslagen genoemd.

In F. JACOR's beschrijving van zijn „Besteigung des Slamats" (18) lezen we dat „diese Thiere müssen hier sehr häufig sein, wir trafen vielfach ihre Spuren". M. T. H. PERELAER schrijft het volgende jaar in zijn „Twaalfhonderd palen door Midden-Java" (19), dat hij te Poerwokerto niet zag „wat althans niet alle dagen gezien wordt. Eenige jaren geleden heeft de Regent hier plaats op de heiligen van den Slamet een rhinoceros geschoten, en verboodte ons nu het bekenen van dat monster. Een der ruden van Indië heeft op zijne reis over Java den monsterachtigen horen mede genomen. De Regent had nog een 20-tal schijfjes van den horen, zoo groot als een tienstuiverstuk, en bood er ons enige van aan". Voelt nog het verhaal van een ontmoeting met een rhinoceros in de Lamboengs (zie bij Sumatra).

(18) Singapore, Mahoea, Jacor, Reise-Lagen, Berlin, 1866, p. 206.

(19) Mittheilung Speertaten, de Soc., XII, 1867, p. 564.

WALLACE (20) deed geen (hemzelf bewust geworden) belangrijke ervaringen met het dier op (zie echter toch onder Sumatra), maar vestigde de aandacht op hem als het treffendste voorbeeld van een dier, voorkomend op Java en het vasteland, doch niet op Sumatra en Borneo, wat natuurlijk thans niet meer opgaat en waartegen trouwens WALLACE zelf (zij het geheel onbewust) een der eerste feitelijke bewijzen verzamelde!

De Comte DE BEAUVOIR (21) levert ons weer een welkome beschrijving van een „Chasse aux Rhinocéros", gehouden op 2 November 1866 „dans les ravins de Tjisitoe, situés à 6 lieues de Bandoeng". Het betrof hier alweer een moerderdier met jong. Hij zegt verder: „Il y a sans, nous dit-on, qu'on n'a tue de rhinocéros à Java" en geeft nog op de volgende, voor ons van belang zijnde wijze lucht aan zijn papershart: „Nous rencontrons sur la route le contrôleur d'Ambarawa, M. MUSSCHMUTOK, qui accourait en personne, croyant avoir à nous porter secours au fond de quelque précipice. — Savant aimable et chasseur intrépide, heureux, trois fois heureux mortel! Il en est à son 14-ième tigre, à son 41-ième taureau sauvage, et à son 131-ième sanglier. Le „Slamat" est, paraît-il, le bois de Boulogne des rhinocéros (ils lui ont échappé comme à nous, ce qui nous console un peu): l'odeur des cratères les attire" etc. „Quand les Indiens ont le bonheur de capturer un de ces monstres, ils n'en gardent que la corne nasale, qui se vend un prix énorme".

Dan is er in mijn bezit een prijslijst (22), dateerend van 1870, waarin prijsopgave van 4 hoorns van „Rhinoceros javanicus". Deze prijzen varieeren van 20-180 Silbergroschen (al naar de grootte) en ze zouden zeker van belang zijn omdat toch in een prijs — althans in de theorie — ook het aanbod en daarmee dus enigszins de talrijkheid van het dier verwerkt is! — Maar het zeker was, dat de bedoelde hoorns inderdaad van onze soort afkomstig waren. Gezien echter de opgegeven lengtematen (tot 61 cm) is dit praktisch zeker niet het geval.

In zijn verhandeling van 1873 over „Die Rhinoceros Arten" (noot 2D) schrijft F. C. NOLL, dat „diese Art ist noch nicht lebend nach Europa gebracht worden". In 1874 echter kocht de Zoological Society of London van de dierenhandelaars Messrs. CROSS and JAMRACH

(20) Inleiding, het Eend v. d. Omgangstonen, Paradijsvogel, I, 1870, p. 216 (noot 1) van The Midway Arch, 1869.

(21) Java, Sum., Canton, Voyage autour du Monde, Paris, 1870, p. 23.

(22) Prijlijst firma Schlüter, Halle a/S., 1870.

voor de som van £ 800 een jongen Javaansch rhinoceros „imported from Batavia”. „This was believed to be the first example of this Rhinoceros that had ever been brought alive to Europe, although BLYTH (J. A. S. B., XXXI, 1862, p. 152) had put forward a theory that one of the Indian Rhinoceroses exhibited in England some time since had belonged to this species. This addition raised the representatives of the genus *Rhinoceros* in the Society's Gardens to 4 in number, viz. *Rh. unicornis*, *Rh. sondaicus*, *Rh. lasiotis* and *Rh. bicornis*”¹⁴⁾. Volgens SCLATER¹⁵⁾ had het gekochte dier te voren reeds eenigen tijd geleefd „in captivity in some teagardens near the city” (Batavia). Hij weerlegt de boven genoemde meening van BLYTH, doch komt tot het vermoeden dat een ander exemplaar, vroeger in de Liverpool Zoological Gardens en afkomstig van Bengalen, een *Rh. sondaicus* was geweest. In 1872 uitte BLYTH¹⁶⁾ reeds hetzelfde vermoeden.

P. J. VETH¹⁷⁾ behandelt de soort vrij uitvoerig, doch brengt niets nieuws of oorspronkelijks. Trouwens de auteur van het prachtige handboek was zelf nooit in Indië geweest. Als waarde van den hoorn geeft hij: „10 tot 20 gulden en soms meer”, wat vermoedelijk slechts een overname is van S. MÜLLER.

E. VON MARTENS¹⁸⁾ beweert in 1876, dat het dier „in den Bergen der Preanger-Regentschaften immer noch nicht selten” is. M. TREUB¹⁹⁾ schrijft bij het bereiken van het Telaga-warna op den Poentjak: „geen neushoornvogel, geen aap... maar ook, en hiervoor waren wij dankbaar, geen rhinoceros betwistte ons het pad dat naar zijne drinkplaats voert”. In hetzelfde jaar vinden we in een opgave van NOLL²⁰⁾ van de levende have van den dierentuin te Berlijn, naast 2 exemplaren van *Rh. indicus unicornis* en een *Rh. bicornis*, ook een *Rh. javanicus* vermeld. Voor 1887-88 wordt uit den dierentuin te Calcutta opgegeven een Indische en een Javaansche neushoorn²¹⁾.

CORDES²²⁾ vertelt hoe zich „volgens oude overleveringen in vroeger tijden in de residentie Rembang een Rhinoceros zou hebben

Fig. 11. Manlijk exemplaar van *Rhinoceros sondaicus*. Naar de afbeelding van SCLATER, in: Transactions Zoological Society of London, 1876.

¹⁴⁾ Proc. Zool. Soc. London, 1874, p. 182.

¹⁵⁾ Trans. Zool. Soc. London, IX, 1876, II, p. 649.

¹⁶⁾ The Zoologist, 2nd Ser., VII, 1872, p. 3104-3108.

¹⁷⁾ Java, I, Haarlem, 1875, p. 247. Ook: 1903, p. 289.

¹⁸⁾ Die Preuss. Exped. n. Ost-Asien, Zool. I, 1876, p. 257.

¹⁹⁾ De Gids, 1881, No. 7, p. 14.

²⁰⁾ Der Zool. Garten, XVII, 1876, p. 335.

²¹⁾ Der Zool. Garten, XXX, 1889, p. 62.

²²⁾ De Djati-blosschen op Java, 1881, p. 103.

vertoond. In het Westen van het district Ngawen, nabij de grens der residentieën Rembang en Semarang bevindt zich ten zuiden van de desa Bandoel te midden van het Djatiwoud een uitgedroogde poel, die voorheen zijn water ontving van eene bron, waarbij zich de Rhinoceros zou hebben opgehouden. Hij zou zich daar alleen met doornen hebben gevoed". CORDES denkt hier slechts aan een exemplaar, dat vanuit West Java in oostelijke richting zou zijn „verdwaald". Dit lijkt intusschen veel te sterk uitgedrukt. Het is geenszins onmogelijk, dat in deze streken ons dier eenmaal min of meer permanent gewoond heeft.

De bergvlakte tusschen de Papandajan-keten en die van den Wajang wordt in 1881 door S. COOLSM⁽⁸⁹⁾ aangeduid als de „onbestreden verblijfplaats van rhinocerosen en wilde stieren". „De rhinoceros is vooral in het zuiden der Preanger menigvuldig. Zijn vleesch heeft geen waarde, maar zijn hoorn wordt door de Chineez^{en} wel eens met honderd gulden of meer betaald".

O. MOHNIKE⁽⁹⁰⁾ schrijft in 1883: „*Rh. sondaicus* findet sich auf Java überall ... meistens nur in den entlegtesten und wildesten von Menschen selten oder nie betretenen Gegenden vor".

G. W. COUPERUS⁽⁹¹⁾ noemt als oostgrens, evenals JUSCHUN, den Slamet: „une fréquence que tres accidentellement la partie de l'île qui se souvient à l'est du Slamet". Volgens hem wordt het vleesch door de Inlanders gegeten. De Chineez^{en} eten ook de gedroogde, in stukjes gesneden huid, als medicijn. De hoorn brengt, al naar het gewicht, 40 - 150 gld. op, d.w.z. 60 - 70 gld. per kati.

Voor 1890 vonden we weer een tweetal aanhalingen, in elk waarvan een biologische notitie (over het voorkomen in aantal bijeen), waarvan we echter de waarde niet groot kunnen achten, o.a. omdat er ook hier weer geen aanwijzingen voorkomen van eenige persoonlijke ervaring met onze diersoort. S. J. HIGGINSON⁽⁹²⁾ zegt o.a. hoe het dier zwerft door de bosschen op de hoogste bergtoppen, „often descending to the salt swamps and flats skirting the sea for salt water". Hij spreekt ook van ernstige verwoestingen in kinaplantages „by eating the tender shoots and uprooting the young trees". Als prijs van een mooien hoorn noemt hij 40 - 150 gld. L. F. M. SCHULZE⁽⁹³⁾

⁽⁸⁹⁾ West-Java, 12 Vorlesungen, Rotterdam, 1881, p. 4.

⁽⁹⁰⁾ Blicke auf das Pflanzen- u. Thierl. d. Nöderl. Malaienländern, München, 1883, p. 120.

⁽⁹¹⁾ Revue Colon. Intern., 11, 1887, p. 301.

⁽⁹²⁾ Java the Pearl of the East, Boston, 1890, p. 69.

⁽⁹³⁾ Führer auf Java, ein Handb. f. Reisende, Leipzig, 1890, p. 20.

is nog onpersoonlijker. Hij noemt de zoogdierfauna van Java opvallend arm, zoowel aan soorten als aan individuen, in tegenstelling met de ontwikkeling der vogels en gelede dieren, die hij „eine wirklich grossartige“ noemt. „Von Ungulaten findet man nur eine Nashornart auf Java. *Rh. sondaicus*“ etc. (zie later).

VAN BEMMELN & HOOVER⁽¹⁶⁾ geven in 1896 onder het hoofd: „Groote jacht“ als attractie voor Java op, dat van Sockaboemi, Tjiandjoer, Bandoeng en Garoet uit tochten ondernomen kunnen worden naar het weinig bewoonde woeste terrein der Zuid-Preanger, waar (o.a.) op rhinocerossen kan worden jacht gemaakt. „Zoo ging reeds in 1877 de prins von LICHTENSTEIN, met slechts één Europeesch jager en eenige koelies, van Sockaboemi naar de aan het Zuiderstrand gelegen, uitgestrekte alang-alang velden, verbleef daar 20 dagen en schoot er o.m. een rhinoceros“. In den 2den druk van hetzelfde werk van 1902 vinden we dit alles nog woordelijk zoo terug (p. 49).

I. HEERING⁽¹⁷⁾ bericht in 1897 hoe hij bij de beklimming van den Tjermai gebruik maakte van rhinoceros-paden en beweert: „Ofschoon veel schaarser dan voorheen, bewonen die beesten nog steeds de hooge gedeelten van den Tjermai“.

EKKHOUT (noot 64) deelt mede dat aan de Wijnkoopsbaai „eerst in de 80er jaren der vorige eeuw de laatste rhinoceros in de Rawah Kalong nabij Palaboean werd neergelegd door den Heer H. VAN SON“.

Overigens gaan de laatste decennien der 19de eeuw voorbij zonder (mij bekende) berichten van beteekenis. Toch zijn dit wellicht de tijden geweest, waarin het dier grootelijks in aantal is achteruitgegaan. MOLISCH⁽¹⁸⁾, die in Januari 1898 den Gedeh beklom, schrijft: „Von Tigern und Nashörnern war in diesem Urwald nichts zu merken, denn die auch auf Java vorschreitende Kultur drängt diese Tiere immer mehr zurück“. HAECKEL⁽¹⁹⁾, die omstreeks nieuwjaar 1901 een bezoek bracht aan den bergboschtuin te Tjibodas, schrijft: „Königstiger und Rhinoceros, die beide früher auch hier am Gedeh und Salak häufig waren, sind längst verschwunden und haben sich in unzugängliche Dickichte zurückgezogen“. Stellig zal de laatste rhinoceros van den Gedeh reeds aanmerkelijk vroeger zijn verdwenen. Nauwkeuriger gegevens heb ik helaas niet gevonden.

Wat den Salak aangaat, zoo moet ik opmerken, dat ik, buiten deze bewering van HAECKEL en de aanduiding van S. ROORDA VAN

⁽¹⁶⁾ Reizgids voor Ned. Indië, uitg. K.P.M., 1896, p. 49.

⁽¹⁷⁾ Indische Schetsen, Leiden, 1897, p. 15.

⁽¹⁸⁾ Popul. Biol. Vortr., Jena, 2e Aufl., 1922, p. 23.

⁽¹⁹⁾ Aus Insulinde, Malay. Reisebriefe, Bonn, 1901, p. 121.

EYSINGA (p. 36), eigenlijk nooit een feitelijk positief bericht over het voorkomen op dien berg heb aangetroffen. In zijn „Salakvogels“⁽²⁰⁾, waarin VORDERMAN, naar aanleiding van zijn bezoek in October 1882, ook vrij uitvoerig de Salak-zoogdieren behandelt, wordt de rhinoceros *niet* genoemd en zelfs geen melding gemaakt van rhinocerospaadjes (wel van „de paden, die de hout-hakkers en rotanzoekers daar gemaakt hebben“). Ook ZOLLINGER⁽²¹⁾, ofschoon (naar zijn vermogen) de fauna van den berg besprekend (en eveneens de beklimmingsmoeilijkheden noemend), rept met geen woord van rhinocerospaadjes. En hetzelfde geldt voor JUNGHUHN⁽²²⁾, die toch steeds zooveel oog had voor zulke dingen. Den eenigen positieven berichtgever over het aantreffen van zulke paadjes op dezen berg, t.w. den ondergeteekende zelf⁽²³⁾, moet ik hier dan ook afval-len! Ik zelf voegde namelijk aan een lijstje van bergen waar zulke paden worden aangetroffen (Gedeh, Goentoer, Patocha, Tjerimai, Slamet) ook den Salak toe. Nóch in de literatuur (buiten het bericht van HAECKEL dan), nóch in mijn eigen aantekeningen of de herinnering aan mijn eigen beklimming van den berg vind ik eenig houvast voor deze mijn vroegere bewering, die mij thans dan ook geheel onverklaarbaar voorkomt. Gelukkig blijft de kwestie zelf nog wel eenigen tijd voor onderzoek ter plaatse open.

Nóg een andere „negatieve“ aanhaling uit dezen tijd moge ont-leend worden aan A. PREYER⁽²⁴⁾. Van de Zuid-Preanger bericht hij hoe menig planter er „sein Heim mit prächtigen Jagdtrophäen geschmückt“ heeft en hoe druk „das edle Weidwerk von den Pflanzern ausgeübt“ wordt. Hij noemt dan de in aanmerking komende Hoeh-wild-soorten uit den „noch wenig kultivierten Süd-Preanger“ (tjiger, gevlekte en zwarte panter, banteng, hert en zwijnen), maar duidt met geen enkel woord meer op den rhinoceros!

J. C. KONINGSFPERGER in 1902 (noot 18), ofschoon de soort besprekend, brengt geen enkel nieuw gegeven. Voor 1912 vermeldt het verslag van het Zoologisch Museum te Buitenzorg⁽²⁵⁾ een geschenk van den heer J. E. SOL, bestaande uit twee rhinoceroskoppen, „afkomstig uit Krawang“ (een huid van Krawang in het Museum is ge-dateerd 1910).

⁽²⁰⁾ Natuurk. Tijdschr. Ned. Ind., XLV, 1885, p. 304.

⁽²¹⁾ Tocht naar den Salak, Natuur- en Geneesk. Arch., I, 1844, p. 221-256, 247-309.

⁽²²⁾ Gemoeng Salak, Tijdschr. Ned. Ind., I, 2, 1838, p. 486-507.

⁽²³⁾ Sporen der Java Zoogd., Teichon., XXIX, 1936, p. 28.

⁽²⁴⁾ Indo-Malay. Streifzüge, Leipzig, 1903, p. 253.

⁽²⁵⁾ Jaarh. Rep. Landb. Nijv. Handl., 1912, Batavia, 1913, p. 27.

Intusschen was het stellig in het begin van de 20ste eeuw, dat men zich min of meer bewust begon te worden van het gevaar dat er bestond voor algeheele uitroeiing van deze (en andere) diersoorten. H. M. VAN WEIDE ¹⁷⁾, zelf gejaagd hebbend met den bekender banteng- (en neushoorn-) jager W. BOREEL, schrijft in 1908 over de jacht op rhinocerossen, „die veel plaats heeft in Zuid-Bantam. Het is te betreuren dat de neushoorns in aantal zoo acht-rutgaan. In onze bezittingen heerscht op het stuk van nacht en fauna, in het algemeen anarchie”. Verderop: „Veel jaagt men er (Zuid-Bantam) niet, maar de inlanders gaan er met hun vernielingswerk onafgebroken voort”. Dat echter dit besef voor eerst nog niet tot volle scherp te was gekomen moge blijken uit een schrijven ¹⁸⁾ van den 1sten Gouvernements-Secretaris (DE GRAEFF) aan de Hoofden van Gewestelijk Bestuur op Java en Madoera, waarin van het neushoorn dier wordt gezegd dat „althans voor de eerste jaren absolute bescherming noodzakelijk wordt geacht, daar er anders veel kans bestaat, dat deze diersoort hier binnen korten tijd geheel zal zijn uitgeroeid”. Dit is ongetwijfeld scherp genoeg gezegd, maar er volgt toch nog onmiddellijk op: „Later zou de jacht op mannetjes weder kunnen worden toegestaan gedurende bepaalde tijden van het jaar, doch het zal al dan aanbeveling verdienen, het aantal door een persoon te dooden dieren op hoogstens 2 of 3 te stellen”.

In de ordonnantie van 1909 ¹⁹⁾ werd de jacht op (o.a.) rhinocerossen geheel verboden en bleef dit ook in de ordonnantie's van 1921 en 1931. Tevens was ook de gedachte aan het vormen van natuur- (of wild-) reservaten opgekomen. De eerste, die in deze tijden speciaal op het voorkomen van den rhinoceros op het schiereiland Djoengkoelon (fig. 25) wees, was, voor zoover mij bekend, KAT ²⁰⁾. Het duurde tot 1921 vóór dit schiereiland (Oedjoeng-Koelon) werd gereserveerd, en wel als „Natuurmonument” ²¹⁾. Over de wijze, waarop deze bescherming en de jacht- en beschermingsordonnanties langen tijd in de praktijk werden opgevat en doorgevoerd, zal in het navolgende nog menig minder prettig woord moeten worden gezegd.

In 1914 schoot V. DE STURLER in het Z. W. van Bantam „bij spe-

ciale vergunning” een groot vrouwelijk exemplaar, dat hij ten geschenke gaf aan het Zoologisch Museum te Buitenzorg ²²⁾.

A. R. W. KERKHOVEN ²³⁾ spreekt in 1915 van „de weinige exemplaren, die op Java nog voorkomen” en de genoemde heer, die zelf (volgens mondelinge mededeeling aan ondergeteekende door den heer W. C. VAN HEURN) 9 exemplaren schoot, was zeker ten zeerste tot oordeelen bevoegd. J. OLIVIER ²⁴⁾ leverde reeds 1916 kritiek op het al te kwistig verkeeren van dispensatie's van het jachtverbod op rhinocerossen.

Van den Patocha zegt LÖRZING ²⁵⁾: „Rhinocerossen komen bijna niet meer voor, men vindt alleen plaatselijk nog hun bekende paden”. Stellig ware hier het woord „bijna” beter weggelaten.

We moeten gaan tot 1926 om weer eenige waardevolle gegevens over ons dier te vernemen en wel van A. R. W. KERKHOVEN (noot 15). Omtrent het voorkomen zegt hij: „Tegenwoordig begint deze diersoort zich op Java weer iets te vermeerderen aan de Zuidkust van de Priangan, dank zij het absolute verbod om ze te schieten. Niet lang geleden verzekerde de Regent van Garoet mij dat er in zijn Regentschap nog een 13-tal zijn. In het schiereiland Oedjoeng-Koelon komen nog vele rhino's voor, terwijl er nog enkele rondzwerven aan de Zuidkust van Bantam”. Als plaats van eigen waarneming wordt alleen (terloops) genoemd de Goenoeng Pajoeng.

In 1929 schrijft J. J. L. v. Z. ²⁶⁾: „Men schat het aantal dezer dieren op Java op nog slechts enkele dozijnen exemplaren”. Hij geeft verder getallen voor den uitvoer van hoorns uit Nederlandsch-Indië, t.w. voor 1920: 70 kg; 1921: 38 kg; 1922: 68 kg; 1923: 39 kg; 1927: 26 kg. Wellicht betreft dit echter in hoofdzaak of uitsluitend materiaal afkomstig van de Sumatraansche 2-hoornige soort. De schrijver voegt er aan toe: „Wanneer we schatten, dat de beide horens van den Sumatraanschen rhinoceros omstreeks 1 kg wegen, kunnen we dus dezelfde cijfers aannemen voor de aantallen van deze dieren, die opgeofferd werden ter wille van een Chineesch bijgeloof”. Voor een hoorn van den Javaanschen rhinoceros betalen de Chinezen, volgens den schrijver, gaarne „een paar honderd gulden”. Ook DAMMER-

1) Indische Boer en Jager, Haarlem, 1908, p. 189.

2) No. 1552, van 24 Dec. 1909.

3) Staatsh., 1909, No. 197, inwerking getreden 1 Juli 1910.

4) Tijdschr. Dierk., Batavia, XXXIX, 1910, p. 129.

5) Gen. B. d. v. 16 Nov. 1921, No. 60, Staatsh., No. 684.

6) Jacob. Dep. Landb. Nijv. Hand. 1911, Batavia, 1915, p. 63.

7) Tijdschr. Dierk., Batavia, XLIX, 1915, p. 267.

8) Tijdschr. Dierk., Batavia, XLIX, 1915, p. 156.

9) De Trop. Natuur, VI, 1917, p. 84.

10) Tijdschr. Dierk., Batavia, L, 1919, p. 327.

MAN ⁽¹⁵⁾ verzamelde in 1929 een aantal douane-cijfers, die ik hieronder in één tabel vereenigd, weergeef.

Uitvoer van rhinoceros-hoorn uit Nederlandsch-Indië:

	In kilogrammen			In geldswaarde			In kg naar	
	Java	Andere eilanden	Totaal	Java	Andere eilanden	Totaal	Songas-pore	China en Hongkong
1920	—	49	49	—	9.270	9.270	31	—
1921	—	15	15	—	1.447	1.447	62	—
1922	—	38	38	—	4.609	4.609	32	—
1923	—	68	68	—	25.911	25.911	29	—
1924	5	31	36	2.000	11.216	13.216	21	10
1925	—	24	24	—	10.559	10.559	13	—
1926	—	36	36	—	6.131	6.131	6	9
1927	—	22	22	—	6.874	6.874	4	—
1928	—	25	25	—	4.111	4.111	21	—

Ook hierbij is geen soort-opgave. We mogen echter (mede omdat de voornaamste uitvoerhaven was Tandjoeng-selar, O. Borneo) wel aannemen, dat dit materiaal in groote hoofdzak afdkomstig was van *Sumatraensis*.

E. J. APPELMAN ⁽¹⁶⁾ trof in een Indisch dagblad een kleine berekening, waarin als opbrengst van een hoorn (bedoeld is stellinghoorn = huid) werd aangenomen „minstens fl. 1500,—“. Hij zelf zegt dat er over de Preanger „nog enkele neushoorns rondzwerven“. „Men houde mij ten goede dat ik de voornaamste plaatsen hier niet noem“. Dit schrijvende beschikte APPELMAN stellig nog niet over voldoende kennis van zaken. Vergelijk zijn latere berichten.

In verband met de groote handelwaarde van den hoorn (en andere deelen van het dier) is het, medegezien het onvoldoende toezicht dat er op de naleving der verbodsbepalingen werd gehouden, niet te verwonderen, dat ook reeds 1909 de jacht (het strooijen) op rhinocerosen niet stil stond. Voor een belangrijk deel zijn dan ook de nog volgende berichten vermeldingen van plaats gehad hebbende strooijen.

⁽¹⁵⁾ Proc. Wild Life & Nat. Res. Neth. Ind., Weltevreden 1929, p. 7, 34, 35, 36.

⁽¹⁶⁾ Tijds. XXIII, 1920, p. 382.

Volgens een courantenbericht ⁽¹⁷⁾ werden omstreeks Februari 1930 door een troep Chinezen op Oedjoeng Koelon „ettelijke neushoorns“ neergeschoten. Uit een mededeeling van CH. BERNARD ⁽¹⁸⁾ is op te maken, dat — niettegenstaande het in deze zaak gevolgde vrijspreekende vonnis — dit bericht toch wel degelijk op waarheid beruiste.

LEDEBOER ⁽¹⁹⁾ zegt: „de rhinoceros op Java nabert zijn einde. Indertijd waren er in Djoengkoelon nog 5, volgens de sporen, waaraan echter niet te zien was, of zij van mannetjes of wijfjes waren. Hoeveel zijn er thans nog?“ In de a.s. Oostmoesson zou hij de situatie ter plaatse gaan opnemen. „In Zuid Bantam zitten nog enkele rhinocerossen en naar men zegt, ook in Zuid-Preanger“. Hij geeft verder als verkoopswaarde van den hoorn 300 à 400 gld., van den huid 300 gld. per pikoel, terwijl een ongeveer 1 pikoel (dus 250 kg) huid zou opleveren.

Vervolgens nog een tweetal courantenberichten ⁽²⁰⁾: „De heer VOCERROFF uit Bandoeng was onlangs op de jacht bij de Zuidkust van Garoet, niet zoo heel ver van Tjilaoet-Eureun. Het was in die buurt dat hij, aan den kant eener rivier, de overblijfselen van 5 badaks aantrof. Vier er van waren zijns inziens beslist geen natuurlijke dood gestorven, bij het vijfde dier kon dat wel het geval zijn. Van Inlanders, in den omtrek wonende, vernam de jager, dat de 4 rhinocerossen inderdaad het slachtoffer waren van verboden jacht. De administrateur van een der naburige ondernemingen had op de heesten geschoten en zo zwaar verwond, waarna ze zich tot aan de kali hadden voortgesleept om daar hun einde te vinden. De heer V. rapporteerde het geval aan den betrokken wedana. Naar raming zijn thans aan Garoet's Zuidkust slechts een „tital badak“ overgebleven.“ Het tweede bericht is een rechtzetting van het eerste door den wedana van Pamungpeuk, onder het hoofd: „Een sterfplaats van wilde dieren“. „In die dagen kreeg ik bezoek van den heer V. uit Bandoeng, die mededeelde dat in het distr. Pamungpeuk een badak geschoten zou zijn. Ik heb mij toen onmiddellijk naar de desa Tjibareg beggeven, teneinde zulles te onderzoeken, met het resultaat, dat de zegsman van den heer V. niets definitiefs wist te zeggen; slechts wist hij van hooren zeggen, dat er eenige maanden geleden in dit district

⁽¹⁷⁾ Batav. Nieuwbl., 25 II 1930.

⁽¹⁸⁾ D. Trop. Natuur, XIX, 1930, p. 107.

⁽¹⁹⁾ Tijds., Band I, H. 27 IV 1931.

⁽²⁰⁾ Algem. Ind. Dagbl., 20 XI 1927 en 19 I 1928.

een badak geschoten zou zijn. Bij een voortgezet onderzoek vond ik werkelijk enige beenderen, tot het skelet van een badak behorende, dicht bij de monding van een riviertje; een weinig hooger stroomopwaarts stroomt dat riviertje door een boschje. „Toelang Segala” genoemd. De naam van dit bosch zegt reeds, dat het hier een plaats betreft, waarheen de wilde dieren zich schijnen te begeven om te sterven; ook de volksmond duidt dit bosch als zoodanig aan en er bevinden zich inderdaad meerdere beenderen en overblijfselen van verschillende diersoorten, als badaks, bantengs en wilde varkens. Mijns inziens ligt het ook voor de hand, dat de, bij de monding van het riviertje gevonden beenderen bij een bandjir uit het bosch „Toelang Segala” door den stroom zijn meegesleept”. Het leek mij gewensd ook dit courantenbericht hier even vast te leggen.

Het was in 1931, dat door mij, met zeer welwillende medewerking van den toenmaligen Hoofdinspecteur van het Boschwezen, den heer TEN OEVER, middels een enquête onder het personeel van het Boschwezen, werd getracht o.a. over ons hier eenigszins nauwkeuriger gegevens omtrent den toenmaligen stand van zaken te verzamelen. Buiten een bericht van den heer APPELMAN, was de oogst van ingekomen gegevens echter uitermate karig en deze binnengekomen berichten mogen hier volledig volgen.

M. SOESEN, Hoofdmantri Boschwezen te Tjibaloeng (Z.W. Bantam): „De rhinoceros komt voor in de groote bosschen, zooals die er zijn te Tjibaloeng en Gg. Pangasahan in het ressort Z.W. Bantam”.

M. AGOES, Opzichter Boschwezen te Tjitoedjah (Z.O. Bantam): „Vroeger Sanggaboewana, nu Tjibaloeng”. En in een lateren brief: „De badaks van de Sanggaboewana zijn totaal uitgeroeid. Volgens inlichtingen waren toen in het geheel slechts 12 stuks aanwezig, mannetjes en wijfjes, en allemaal gevangen door de bevolking. Er is dus geen sprake van verhuizing. Het heele aantal op Tjibaloeng taxeer ik op niet meer dan 10 stuks”.

R. KD. ANGAALMADJA, Hoofdmantri Boschwezen te Pandeglang (N. Bantam): „Komt voor in de bosschen in Z. Bantam. Het meest op Oedjoeng Koelon”.

Do. 8-VII-1932 schreef mij vervolgens de heer ELBERS, administrateur van Tjikandi Ilir, Serang: „Vroeger jaren ging ik geregeld voor eenige weken op jacht in Z. Bantam en ken daarom de gedeelten waar zich het wild ophoudt zeer goed. In 1929 ging ik er het laatst heen om te filmen. Mijn bekendheid gaat dus uitsluitend

tot dat jaar. Bedoelde dieren kwamen in Bantam nog voor in Z. Bantam, boven Mocara Tjirawei, één exemplaar in het boschgedeelte langs het voetpad Kaledjetan, en in Tjikaoeng zag ik een drietal verschillende sporen. Verder op het schiereiland Oedjoeng Koelon het gehele moerasgedeelte tusschen Tjikawoeng tot aan Tjihaneuleum. Verder langs de Tjigenter, Pamegeran, Tjitelang, Njioer en Mocara Oedjoeng Koelon (nabij de vuurtoren). Tijdens mijn jachttochten taxeerde ik het aantal in het geheel op minstens 100. Wat er thans van over is zou ik bij benadering niet durven schatten. Ik acht het echter zeker dat, alle bescherming ten spijt, of misschien als gevolg van een verkeerd toegepaste bescherming van den wildstand in het algemeen, dit zeldzame wild binnen zeer korten tijd geheel zal verdwijnen. Bonafide jagers komen n.l. niet meer in die streek en hebben Inlandsche en Chinesche stroopers hier nu vrij spel”.

Do. 11-V-1932 ontving ik het volgende schrijven van den Assistent-Resident van Lebak: „In antwoord op Uw schrijven van 5 dezer, deel ik U beleefd mede, dat in dit Regentschap (Lebak, Z.O. Bantam) geen rhinocerossen meer voorkomen. In het Regentschap Pandeglang (Z.W. Bantam) komen buiten het natuurmonument (Djoengkoelon) sporadisch eenige rhinocerossen voor (Tjibaloeng), doch hoogstwaarschijnlijk behooren die thuis in het natuurmonument. Het aantal aldaar is te schatten op + 100 stuks. Met zekerheid valt hierover niets te zeggen”. Dit is wel de laatste maal dat men voor het aantal der rhinocerossen op Java nog een getal van drie cijfers durfde te noemen.

In zijn Jaarverslag ⁽¹⁾ over 1933 deelde de voorzitter der Nederlandch Indische Vereeniging voor Natuurbescherming, S. LEEFMANS, mede, dat er in dat jaar weer een stroomtocht op neushoorns had plaats gehad op Oedjoeng Koelon. Ditmaal werden de overtreders gevat en tot langdurige hechtenis veroordeeld. Elders ⁽²⁾ lezen we nog, dat de Resident van Bantam opdracht had gegeven om strengere maatregelen te treffen tegen de clandestiene jacht, door patrouilles uit te zenden, voornamelijk op Oedjoeng Koelon.

In een uitvoerig jachtverhaal bericht F. J. APPELMAN ⁽³⁾ van een dier, dat op 31 Januari 1934 door den heer P. F. FRANCK werd geschoten aan de Zuidkust van het Regentschap Tasikmalaja voor het Zoologisch Museum te Buitenzorg (fig. 1 en 2). Dit was, volgens APPEL-

⁽¹⁾ Java B. de, 29 III-1934.

⁽²⁾ Meded. Ned. Comm. Intern. Natuurk. sch., No. 10, 1934, p. 46.

⁽³⁾ De Trop. Natuur, XXIII, 1934, p. 73.

MAN, het laatste exemplaar toen nog levende beoosten Bantam. Het voorlaatste exemplaar uit dezelfde streek werd, naar hij thans zegt, in 1918 clandestien neergelegd (aan de Zuidkust van het distr. Karangnoenggal). J. OLIVIER ¹²⁴⁾ komt er tegen op, dat het door FRANCK en APPELMAN verzamelde exemplaar werkelijk het laatste Preanger stuk zou zijn geweest, hierbij steunende op de bewering van een ongenoemden jager, die hem schreef: „ik weet, dat er ten Zuiden van Tasik nog meerdere voorkomen”. We mogen dit laatste echter wel als onjuist aannemen. Een andere vraag is het of het in 1918 geschooten exemplaar werkelijk het vóórlaatste Preanger stuk was. Van twee zijden werd mij het tegendeel verzekerd. De heer N. de ZWAAN berichtte mij in 1931, dat er toen nog een 3 exemplaar leefde „ten Zuiden van de rubberonderneming Salatri, distr. Sindanglaurang, Z. Preanger”. De heer J. LEPY vertelde mij in 1931, dat hij op 1 Augustus 1930 op een bergtopje in het Pameungpeuksche een dood (vergiftigd) 3 had gevonden. De juistheid van deze berichten valt voor mij niet goed te beoordeelen, maar in 1930 schreef ook APPELMAN zelf (noot 186) dat er over de Preanger „nog enkele neushoorns rondzwerfen, men houde mij ten goede dat ik de voornaamste plaatsen hier niet noem”, en in 1931: „De laatste jaren 5 à 6 exemplaren in het Pameungpeuksche gebied”. Ook FRANCK (noot 13) schrijft, dat hij in 1931 aan de Zuidkust tusschen de rivieren Tjikandang en Tjikaingan de sporen van twee exemplaren vond. Volgens zeggen der bevolking zouden er toen nog 6 exemplaren aanwezig zijn geweest.

Mei 1935 deelde de heer APPELMAN mij mondeling mede, dat hij het aantal exemplaren, dat omstreeks begin 1935 op Oedjoeng Koelon leefde, zeer ruw schatte op een 40 stuks.

Volgens een vraag door den heer VERBOOM in de Volksraad aan de Indische Regeering gesteld ¹²⁵⁾, zouden er gedurende „de laatste maanden van 1935 en de eerste maanden van 1936” op Oedjoeng Koelon niet minder dan 16 rhinocerossen door stroopers zijn gedood! Deze vraag vond zijn officiële bevestiging o.a. in een (geheim) politierapport van den A.R. van Pand-glang (rapport LIGTVOET). O.a. bleek dat de toenmalige Wedana van Tjibaboeng ten nauwste bij deze strooperijen betrokken was! Als waarde van een hoorn plus huid en andere lichaamsdeelen vinden we in dit jaar ¹²⁶⁾ opgegeven „omstreeks f 2000,— of meer”. Foto's van een geschoten exemplaar

¹²⁴⁾ Bull. Ned. Ind. Jagerijmaatsch., No. 38 VIII, 1 Aug. 1931, p. 59.

¹²⁵⁾ Algem. Handelsbl., 4-XII-1935.

¹²⁶⁾ De Ind. Courant, 6-VII-1936.

en van een 4-tal schedels, door stroopers in het natuurmonument achtergelaten, verschenen in het Nieuws van den Dag ¹²⁷⁾ (fig. 12).

Fig. 12. Door stroopers achtergelaten schedels van den Javaanschen Rhinoceros, in Oedjoeng Koelon (Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch Indië, 13 Sept. 1937).

Als merkwaardigheid geef ik dan nog het Anetabericht van 1937 ¹²⁸⁾, waarin werd vermeld, dat „de contrôle op het natuurreserveaat Oedjoeng Koelon zal worden verscherpt, ter voorkoming van het uitsterven van den badak”. Het was in dien tijd moeilijk zulk

¹²⁷⁾ Het Nieuws van den Dag v. Ned. Ind., 24-IV-1936 en 13-IX-1937.

¹²⁸⁾ Algem. Handelsbl., 10-III-1937.

een bericht te lezen zonder daaraan een ruime dosis sarcasme te verbinden. Inmiddels werd echter toch in 1937²⁹⁾, in aansluiting op de nieuwere inzichten, het „Natuurmonument“ Oedjoeng Koelon (na eenige wijziging van den Oost-grens, en thans vereenigd met het Natuurmonument Prinseneiland) aangewezen tot het „Wildreservaat“ Oedjoeng Koelon-Prinseneiland (waarvan dan het Oedjoeng Koelon gedeelte een oppervlakte van 28.600 ha beslaat) en werden zelfs 5 man Veldpolitie ter bescherming gestationneerd op de landengte naar het schiereiland. In 1938 lezen we verder³⁰⁾ dat Oedjoeng Koelon, op initiatief van het Boschwezen, geheel voor het openbaar verkeer zou worden gesloten³¹⁾, terwijl er thans door het Boschwezen ook is gezorgd voor een afdoende (?) bewaking³²⁾. De inlichtingen die ik hierover mocht ontvangen van den heer SCHNEPPER, Opperhoutvester van het Boschdistrict Bantam, haal ik hier aan: „Aan de Westkust woont een Europeesche waker (te Tamandjaja), die beschikt over prauwen en boschwachter en roeiers. Op de landengte 2 gepensioneerde militairen en een waker. Deze doen ronden, waarbij bepaalde vaste punten bezocht worden (controleklok). De toegang is verboden, vergunning is aan te vragen bij den Hoofdinspecteur van het Boschwezen. De Oostkust is gesloten bij besluit van den Directeur van Economische Zaken van 2 Juli 1938“.

A. HOOGWERF³³⁾, die in Augustus 1937 het gebied bezocht, zegt dat de badakstand hem persoonlijk zeer was medegevallen: „in verband met de vele sporen, welke werden aangetroffen“. Hij achtte het ongetwijfeld nog mogelijk „de badaks in stand te houden niet alleen, doch het aantal in de toekomst te doen toenemen“.

Het was ook in 1937 dat er verscheen een zeer interessant artikel van C. W. LOCH: „*Rhinoceros sondaicus* and its Geographical Distribution“³⁴⁾, waarin de auteur zegt te zullen geven „the

1) G. J. B. „Nieuw Ind. Tijds.“, 1931, N. 17, artikel 1, p. 100.

2) Batas „Nieuw Ind. Tijds.“, 1931, N. 17, artikel 1, p. 100.

3) B. I. D. „Nieuw Ind. Tijds.“, N. 10, 19 BW, H. I. van 2 Juli 1938.

4) In de Java Bode van 3 V 1939 (die verspreid heeft zijn, te bet. van en) vindt ik het bericht dat een „kortelings“ weer een (a) (a) op O.K. is gesloten, met de toevoeging dat „het gesloten is om de veiligheid en wat ten opzichte van de vangsten meer personen die in dien (a) van het Boschwezen staan“. In „Nederlandsch Indië“, Weekbl. Van d. Club van 5 IV 1940, treft ik in zijn rede van 26 II 1940, de volgende opmerkingen van het volkslid J. VANDERHOEF: „Wanneer ik goed ben ingelicht zijn omstandigheden, na het treffen van de scherpere bewaakingsmaatregelen, tot tweemaal toe in de Hoofdstad van rhinocerosen gesloten. Dit wil zeggen dat in de Februari 1939 nog werden van rhinocerosen zijn gesloten“.

5) Soerab. Han 1941, 14 X 1941.

6) Java. Mal. B. R. S. A. S. J. XII, 2, 1941, p. 140-141.

geographical distribution in the past and in the present time“. Of-schoon de groote lijnen der verspreiding in het verleden in hoofdzaak juist zijn aangegeven (al lijkt het mij niet verantwoord om hieronder het eiland Java tot aan zijn uiterste Oostgrens op te nemen), zoo meen ik dat toch het interessante van dit artikel zeker niet ligt in het historische gedeelte (zijn geheele literatuurlijst beslaat 26 nummers, inbegrepen de recente courantenberichten), maar eerder in zijn poging om het aantal der thans nog levende dieren vast te stellen. Dat hij ook daarbij mistast bewijst weer eens hoe moeilijk zulk werk is. Voor Java komt hij bijvoorbeeld tot de volgende conclusie: „Java: S. of Tasikmalaja: a few 6 say: S. of Bantam: a few 6 say: Oedjoengkoelon Peninsula: 12“. In werkelijkheid moeten we het aantal voor de Z. Preanger met zekerheid op 0 stellen, dat voor Z. Bantam liefst eveneens op 0 (de eventuele Tjibaloeng exemplaren rekenend bij het reservaat), terwijl de opgave van 12 stuks voor dit reservaat zeer wel juist zou kunnen zijn, maar natuurlijk geen verdere betekenis heeft dan een schatting zonder toelichting.

In het Ethnographisch Museum in het Prinsenhof te Delft trof ik tenslotte nog een schedel van den Javaan-chen rhinoceros, welke vermoedelijk verdient daar hij geëtiketteerd is als te zijn afkomstig van „R. s. Soerakarta (Geschenk van het Lep. van Kol)“³⁵⁾.

Na al deze berichten over den recenten *Rh. sondaicus* moge er dan verder even aan worden herinnerd dat ook een paar fossiele vondsten op Java werden gedaan. F. H. VAN DER MAEREL³⁶⁾ bericht over 2 crania, verzameld te Bondol bij Koewoeng, distr. Randoelblatong, reg. Blora, res. Rembang. Hij zegt dat vergelijking van een der schedels met die van 16 recente exemplaren, aantoont dat „without leaving a shade of doubt, our form is specifically identical with the recent *Rh. sondaicus*“. Door VAN ES (later ook door VAN STEIN CALLENELS) worden eveneens restanten van ons dier gevonden in de Sampoeng-grot bij Ponorogo (N. van Kaoeman, W. van Ponorogo), Res. Madioen³⁷⁾.

Samenvattend zou ik willen komen tot de volgende, eenigszins ruwe conclusie's.

Het schijnt dat in oude tijden de rhinoceros op Java zeker niet tot de zeldzame gedierten heeft behoord. Vermoedelijk zullen er toen

1) Vergr. Cat. Ethnol. Mus. Delft, 1888, p. 119, No. 1370.

2) Wetensch. Med-d. Dienst. Mijl. Nod. Ind. No. 15, 1931, p. 38.

3) De Trop. Natuur, XXIII, 1914, p. 214.

wel enige duizendtallen van deze dieren op Java lebten rondgezworven. Waarschijnlijk was altijd het Westelijk gedeelte van het eiland het rijkst bewoond. Van het uiterste Oosten staat ons geen enkel bericht over vroeger voorkomen ter beschikking. De meest Oostelijke exemplaren zijn ons gerapporteerd van Kedoe (HORSFIELD) en W. Nrawen, W. Rembang (CORDES) en voor fondelen van Randoelatoeng, W. Rembang (VAN DER MAEREL) en Ponogo, Madioen (VAN ES). De Oostelijke grenslijn lijkt dus bijzonder goed gemarkeerd. Er zijn verder berichten van vroeger voorkomen op Noesakambangan (GELPKE, één exemplaar) en op Prinseneiland (RUDOLPH, twijfelachtig).

In welke tijden de groote achteruitgang van het aantal heeft plaats gehad is niet nauwkeurig te zeggen. Maar alles schijnt er op te wijzen, dat het zeer schaarsch worden van het dier reeds begint op te vallen in de tweede helft van de 19de eeuw. Enkele speciale berichten over laatste plaatselijke exemplaren zijn beschikbaar van Noesakambangan (1874, GELPKE), Palaboean (80er jaren, EEKHOUT), Z. Preanger (1934, APPELMAN). Een aantal andere van zulke data zouden natuurlijk nog wel meer of minder nauwkeurig benaderend uit de andere gegevens zijn op te maken. Vanaf 1934 was de soort alleen nog maar vertegenwoordigd in Bantam en omstreken. 1932 durfde men (Assistent-Resident van Labak) het aantal nog (zeer ruw) taxeren op 100. Sindsdien is ook dat aantal nog sterk achteruit gegaan, daar er, niettegenstaande veel geschript en geordonneerd tot voor kort praktisch vrijwel niets voor het dier is gedaan. Het lijkt niet overdreven wanneer we aannemen dat er thans op Java nog slechts ongeveer een dozijn exemplaren voorkomen, uitsluitend in hun reservaat Oedjoeng Koclon (niet het aangrenzende Goeroeng Hondji). Het zou zeer te wenschen zijn, dat dit aantal precies (door telling) werd vastgesteld.

Het lijkt mij verder zeer noodig dat een nauwkeurig arbeidsplan wordt opgemaakt, bevattende de lijnen voor de verdere bescherming en *aankweek*. Het heeft echter weinig aantrekkelijkheid eenig systeem nauwkeurig te gaan uitwerken wanneer niet eerst bekend is of men hier werkelijk tot *afdoende* maatregelen wenscht te komen (zie verder onder Hoofdstuk V: Economische beschouwingen).

b. Sumatra.

De geschiedenis van de erkenning van onze soort voor Sumatra is wel een zeer zonderlinge en strekt zeker niet tot eere van de

„wetenschap” (in het bijzonder ons Nederlandsche aandeel daarin). Langen tijd (tot 1925) werden op hoogst merkwaardige wijze alle (talrijke) aanwijzingen en (meerdere) volkomen zekere bewijzen voor het voorkomen op dit eiland genegeerd of tot vergissingen verklaard.

Allereerst zij er hier nog even aan herinnerd dat DESMAREST in 1822 (noot 25) oorspronkelijk als vindplaats van het door DIARD & DUVAL gelverzamelde type van zijn *Rh. sondaicus* opgaf „Sumatra”. De latere correctie hiervan tot „Java” mist elke toelichting. De mogelijkheid dat reeds dit stuk toch van Sumatra afkomstig was, moet dus m.i. ten eerste worden opgehouden!

Voordien vinden we reeds de volgende berichten. Bij J. W. VOGELS²⁰⁾ een verhaal over de „viele Rhinocer-Thier oder Nasen-Hörner auff Sumatra”, waarbij in de beschrijving wordt gesproken van „über der Nasen ein spitzig scharff recht auffwärts stehendes Horn”, wat dus op *Rh. sondaicus* zou kunnen wijzen. De rest van de beschrijving is echter te fantastisch dan dat we dit bericht au serieux zouden mogen nemen. Veel zuiverder en hoogst duidelijk is het bericht van MARSDEN²¹⁾: „The rhinoceros, both that with a single horn and the double horned species, are natives of these woods. . . I do not know any thing to warrant the stories told of the mutual antipathy, and the desperate encounters of these two enormous beasts”. Weinig zal de auteur hebben vermoed, dat er nog ruim een eeuw zou moeten voorbijgaan alvorens speciaal de Nederlandsch-Indische zoölogen en zoögeografen de juistheid van zijn bericht zouden erkennen.

In 1822 schreef RAFFLES²²⁾ onder het hoofd *Rh. sumatranus* en na de beschrijving van die soort: „There is another animal in the forests of Sumatra never yet noticed, which in size and character nearly resembles the Rhinoceros, and which is said to have a single horn. This animal is distinguished by having a narrow whitish belt encircling the body, and is known to the natives of the interior by the name of Temu. It has been seen at several places; and the description given of it by people quite unconnected with each other, coincide so nearly, that no doubt can be entertained of the existence of such an animal. It is said to resemble in some particulars the

²⁰⁾ O. F. Indiamerke, Reise-Beschreibung, Altorf, 1716, p. 329 (de uitg. 1704).

²¹⁾ The History of Sumatra, 3rd ed., London, 1811, p. 416 (met in te wijzig. 1784).

²²⁾ Trans. Linn. Soc., XIII, 1822, p. 269.

Buffalo, and in others the Badak or Rhinoceros. A specimen has not yet been procured; but I have several parties on the look-out, and have little doubt of soon being able to forward a more accurate description from actual examination". Het is duidelijk dat hier (of-schoon in verwarring met den tapir) *Rh. sondaicus* is bedoeld.

In 1861 bericht BIDDINGH (noot 138, III, pag. 108) dat in de uitgestrekte bosschen bij Palembang o.a. voorkomen rhinocerossen. In een noot voegt hij hieraan toe: „De inlanders noemen den rhinoceros met een tjoele of hoorn den badak-gadja en den rhinoceros met twee hoornen den badak-karbau".

GRAY (noot 102) beschreef in 1867 zijn *Rhinoceros floweri* (= *sondaicus*) naar een schedel „afkomstig uit de collectie RAFFLES". Dit laatste feit, zegt hij, „renders it probable that the animal was a native of Sumatra", welk eiland dan ook door hem als Habitat van zijn *Rh. floweri* wordt opgegeven. Door OWEN⁽¹⁾ was hetzelfde stuk reeds eerder benoemd en wel met den onjuisten naam van *Rh. sumatrensis*. In feite was hiermede het voorkomen op Sumatra eigenlijk reeds vastgesteld.

In GRAY's Catalogus van 1869⁽²⁾ vinden we dan de vermelding van een exemplaar van *Rh. sondaicus*, dat was „received from the Leyden Museum as *Rh. sumatrensis*, from Sumatra". Deze foutieve determinatie door het Leidich Museum vormt op zich zelf natuurlijk reeds een soort ontkenning-tegen-de-feiten-in van het voorkomen van onze soort op Sumatra, en GRAY, de juiste soort onderkende, voegt hier prompt aan toe dat dus „there must have been some mistake in the name and habitat; perhaps the wrong skeleton was sent"! Ook deze „vergissing" is met onze tegenwoordige kennis van zaken natuurlijk wel zeer voor betwijfelend vatbaar. We zien hier reeds duidelijk gedemonstreerd den zeer merkwaardigen schijnbaren „on-wil", dien de wetenschap zoo lang heeft behouden, om *Rh. sondaicus* toe te laten voor Sumatra.

Eveneens in 1869 schrijft G. BUSK⁽³⁾: „Before concluding I would mention that Mr. WALLACE has been good enough to place in my hands two upper molars in the most beautiful and perfect condition, which he procured in Sumatra, but which present indubitably all the characters of the tooth in question of *Rh. sondaicus*. That species, therefore, would seem to exist in Sumatra as well as in Java:

1. Cat. Osteod. Prop. Mus. Coll. Surg., p. 296.

2. Cat. Carniv. Pouched & Edent. Mamm. Brit. Mus., London, 1869, p. 300.

3. Proc. Zool. Soc. London, 1869, p. 103.

but I am not aware that zoologists are acquainted with this fact". In de Zoological Records voor het betrokken jaar⁽⁴⁾ wordt dit bericht zeer duidelijk vermeld: „*Rhinoceros sondaicus*... now found also in Sumatra". En thans lijkt deze kwestie dus wel geheel en al zeker! In FLOWER & GARSON's Catalogus⁽⁵⁾ vinden we nogmaals een duidelijke opgave, zoowel van den schedel („presented by sir T. STAMFORD RAFFLES, 1820") als van de molaren („obtained by WALLACE in Sumatra"), alles betuwend in het betrokken museum.

Door diverse auteurs is voor- en nadien Sumatra ook werkelijk opgegeven onder de habitat van ons dier, bijvoorbeeld SHAW⁽⁶⁾, VON SCHREBER, VON MARTENS, STEENDALE⁽⁷⁾, SLATER, BLANFORD⁽⁸⁾, FLOWER & LADDEKER⁽⁹⁾, terwijl JARDINE de soort zelfs, naast de „two-horned Sumatra rhinoceros" afbeeldt als de „one horned Sumatra rhinoceros". Hun opgave was natuurlijk goed. Gezegd moet echter worden, dat geen van al deze auteurs ooit eenige verantwoording geeft voor zijn opgave! En zoo zien we dan ook, dat in 1895 de Nederlandsche zooloog JENTINK⁽¹⁰⁾ de soort voor Sumatra weer verwerpt, blijkbaar zonder ook maar iets van de beschikbare positieve gegevens af te weten. In deze ontkenning wordt hij dan maar al te grif nagevolgd door de meeste opvolgende auteurs, waaronder ook TROUSSERT⁽¹¹⁾, die uitdrukkelijk zegt „nec Sumatra, nec Borneo". TJJENK WILLINK neemt in zijn „Mammalia voorkomende in Ned. Indie"⁽¹²⁾ Sumatra op met een vraagteekening, maar doet dan tegelijk hetzelfde voor Borneo. In de beide Sumatra-zoogdierlijsten, te weten die van SCHNEIDER⁽¹³⁾ en die van ROBINSON & KLOSS⁽¹⁴⁾, vinden we de soort eveneens niet opgenomen. Toch waren er in dien tusschentijd nog weer eenige nieuwe positieve aanwijzingen bijgekomen, al waren deze ditmaal slechts gebaseerd op plaatselijke verhalen.

1. The Record of Zool. Liter., 1829 (VI), 1870, Mamm., p. 29.

2. Cat. Carniv. Pouched & Edent. Mamm. Brit. Mus., Lond., 1869, p. 300.

3. Ibid., p. 118.

4. The Annual Record, V, London, 1877, p. 291.

5. Mammals of India & Ceylon, Calcutta, 1884, p. 410.

6. The Fauna of Brit. India, Mamm., 1888, p. 174, Proc. Zool. Soc. London, 1891, p. 362.

7. An Introduction to the Study of Mammals, 1891, Oude Mamm. liv. & extinct, 1891, p. 107.

8. Note, Leyden Mus., XVI, 1895, p. 231.

9. Cat. Mamm., II, 1895, p. 750, Suppl., 1905, p. 630.

10. Natuursk. Tijdschr. Ned. Ind., LXV, 1905, p. 203.

11. Zool. Jahrb., XXIII, 1905, p. 1-132.

12. Tijdschr. Ned. Ind., VIII, 1918, p. 73-80.

J. B. NEUMANN ⁽²²⁾ schreef in 1885 van het Pane- en Bilastroom gebied op Sumatra's Oostkust: „Zoowel op de vlakke landen als op de hoogste en ontoegankelijkste gebergten weet de rhinoceros zijn weg te banen. Men kent den éénhoornigen en den dubbelhoornigen rhinoceros. Ook op deze dieren werd jacht gemaakt om den neushoorn te verkrijgen. Was de uitvoer van dit artikel in vroeger tijd nog al belangrijk, thans is deze handelsbron tamelijk wel opgedroogd, vooreerst omdat het neushoorn maar weinig meer wordt aangetroffen en verder, omdat de bevolking zich weinig meer met jagen ophoudt”. En HAGEN ⁽²³⁾ schreef in 1890: „Die Malaien (van Serdang?) onderscheiden übrigens von diesen Thier zwei differente Arten, eine grössere, Bahdak krbo, welche ziemlich friedlich und ruhig, und eine kleinere, Bahdak tingiling, welche sehr wild und böse sei und stets auf den Menschen losgehe. Ich habe immer nur Thiere einer einzigen Art erhalten”. Zie hierover nader bij TOULA (noot 231).

Terloops wil ik hier verder even vastleggen een notitie van H. ZONDERVAN ⁽²⁴⁾ (expeditie J. W. IJZERMAN „quer durch Sumatra”), al bestaat er in dit geval in het geheel geen aanwijzing welke soort er wordt bedoeld. In de beschrijving van de tocht van de Omblinmijnen via Langgam naar de Siak, begin 1891, lezen we namelijk: „Hirsche und Schweine waren in dem Urwald verhältnismässig selten, zahlreich dagegen die Spuren der grossen Pachydermen, wie Elefanten und Rhinocerosse”. Op dezelfde wijze het verhaal van PERELAER (noot 147), betrekking hebbende op een ontmoeting in de Lampoung in 1856, „waarbij een gehele patrouille, een 30 man sterk, door zulk een dier in groot levensgevaar gebracht en slechts door de tegenwoordigheid van geest van haren kommandant (den 1sten Luitenant FRANKENBERG VON LUDWIGSDORFF) werd gered”. „Bij een tocht, waarbij wij onze weg over Haibra genomen hadden, om de hellingen van den Radja Bassa te doorzoeken, volgden wij een zogenaamd rhinocerosspad; want op die hoogte bestonden geen andere wegen, dan door die dieren gemaakt ... vervulde excrementen, waar schier met geen polsstok over te springen is. ... Een klaps komt de spits (van den troep) terug en rapporteert dat zij een hevig gekraak in het rond gehoord heeft. Halt gemaakt. ... het kraken en breken van takken wordt duidelijk vernomen ... komt nader ... men wordt beweging in het loof gewaar ... jonge boonen ter dikte van een mans

⁽²²⁾ Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Genootsch., 20 S., II, 1885, 2e St., p. 128.

⁽²³⁾ Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Genootsch., 20 S., VII, 1890, p. 105.

⁽²⁴⁾ Das Ausland, LXIV, 1891, p. 534.

arm zien wij knakken en omverstoeten. ... Daar opent zich op een 15 passen van ons de loofwand onder de breede borst eens woudmonsters, en een kolossale rhinoceros staat ons aan te gapen. Als op kommando knetteren de haren ... „Om Gods wil, niet schieten”, roept de Luitenant en tegelijkertijd slaat hij met zijne laus de digtst bij hem staande geweertrompen omhoog. Geen schot knalt er; het monster staart ons eenige seconden aan, snuift daarbij sterk, draait ons den rug toe, en verdwijnt in het struikgewas, alles wat hem in den weg komt onder zijne lompe poeten vertredende”. En ten laatste nog een paar aanhalingen van W. L. ABBOTT ⁽²⁵⁾. Aroeabai (bij Tongkam rivier): „Saw many fresh tracks of rhinoceros here. But a Malay who had a gun was continually after them, until, before I left, I could find no more fresh tracks”. Poelan Roepat: „Tigers never occur in Rupert, nor do elephants or rhinoceroses cross the straits, although they are all common upon the mainland”. Kateman rivier (tusschen Kampar en Indragiri): „No elephants or rhinoceroses”.

S. S. FLOWER ⁽²⁶⁾ noemt in 1900 opnieuw Sumatra onder het verspreidingsgebied van *Rh. sondaicus*, echter alweer zonder eenige commentaar, en evenzoo doet MAASS in 1904 ⁽²⁷⁾.

De laatste „onzekerheid” werd nu intusschen nogmaals weggenomen. Allereerst door Fr. TOULA ⁽²⁸⁾. Deze bericht dat hem in het Leidsch Museum 6 Sumatra-schedels ter beschikking werden gesteld, door JENTINK in zijn Catalogus (noot 121, IX, p. 136) aangeduid als *sumatrensis*. Twee hiervan (en wel de beide exemplaren van Tandjong-Morawa, Deli, coll. HAGEN) werden door TOULA orderkend als in werkelijkheid te zijn *Rh. sondaicus*! En daarna is het nog weer VOLZ ⁽²⁹⁾, die niet alleen het voorkomen van de twee soorten op Sumatra vermeldt, maar bovendien een foto afdrukt van den „Kopf eines Weibchens des *Rh. sondaicus*, vom Verfasser am Goldberg erlegt”. Hij zegt dat in het algemeen neushoorns zeldzaam schijnen te zijn. „Etwas häufiger fand ich sie nur am Nordabhang des Goldberges, welches überhaupt ein Dorado für Grosswild ist. Hier oben schoss ich das einhörnige Nashorn (fig. 101)” (fig. 13).

Hoewel ze in hun oorspronkelijke Sumatra-zoogdierlijst (van 1918) de soort nog steeds niet noemen, zoo voegen ROBINSON & KLOSS

⁽²⁵⁾ Proc. U.S. Nat. Mus., XXXIV, 1908, p. 622 etc.

⁽²⁶⁾ Proc. Zool. Soc. London, 1900, p. 367.

⁽²⁷⁾ Quer durch Sumatra, Berlin, 1904, p. 8.

⁽²⁸⁾ Abh. K.K. Geol. Reichsanst., XIX, 1902, p. 16.

⁽²⁹⁾ Nord-Sumatra, II, Die Gajopänder, Berlin, 1912, p. 372.

haar in 1923⁽¹⁾ in hun Addenda daaraan toe, zij het alweer zonder eenigen uitleg! „Twijfel” mecht dan ook thans al heel zeker niet meer bestaan! Toch bleef deze in werkelijkheid nog maar altijd aanwezig en nog wel speciaal bij de Nederlandse zoologen en zoögeog-

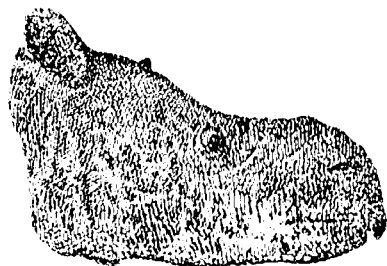

Fig. 13. *Rhinoceros sondaicus*. Kop van een zwart rhinoceros, uitgetrock. Foto op het Geologisch Museum, Göttingen, Vot. No. 1.

graphen! De oorzaak hiervan kan thans natuurlijk geen andere meer zijn dan een ontstellend gebrek aan kennis van de beschikbare gegevens. Het was nog in 1924⁽²⁾ dat DAMMERMANN in zijn verhandeling over „De zoögeographie van Java” zegt: „Met eenige zekerheid kunnen wij dus slechts van drie Javaansche zoogdieren (de vleermuizen uitgezonderd) zeggen, dat zij op Sumatra en Borneo ontbreken... Het zijn: *Rhinoceros sondaicus*, *Viverricula zibethicus* en *Heteros orientalis*”. (Terloops moge hier worden gezegd, dat ook *V. zibethicus* reeds van oudsher van Sumatra bekend is!). En in 1926⁽³⁾ schrijft dezelfde auteur opmerking van onze soort: „leeft alleen op Java”. Niet geheel en al ten onrechte plaatst dan ook W. M. DE VRIES⁽⁴⁾ hier zijn opmerking over „minder bekende” die „niets ons weet wat alzo... hier te huis is”. Het gezette Sumatra-kleef, dat reeds lang in het Zoologisch Museum te Buitenzorg ten toon was gesteld, blijft ten overvloes eveneens *sondaicus* te zijn!

Het was in Augustus 1925 dat door J. C. HAZEWINKEL⁽⁵⁾ weer eens een exemplaar van den Javaanschen eenhoorn werd geschoten,

- (1) Journ. Ind. Mus. Stat. Mus., VIII, 1923, p. 317.
- (2) Haed. 3. Ned. Ind. Natuurw. Genootsch., 1924, p. 313.
- (3) De Ind. Boeken W. H. van der Vliet, Chiemat, p. 109.
- (4) Bull. Ned. Ind. Jaarversameling, No. 49, 1 Aug. 1925, p. 62.
- (5) Sport en Beeld, 26 Sept. 1925.

bij Soekadana, Batocadja, in het Palembangse, hetwelk — eindelijk! — „afdoend” onder de aandacht van de Nederlandsche zoologen kwam! (fig. 14). De eerste vermelding in de zoölogische literatuur hiervan is, voor zoover mij bekend, te vinden bij L. F. DE BEAUFORT⁽¹⁾. HAZEWINKEL zelf schrijft er over: „Ik nam aan, dat bij zoologen het voorkomen op Sumatra van den *Rh. sondaicus* wel bekend moest wezen en dat de onjuiste vermelding van VAN BALEN toegeschreven moest worden aan het berzake verouderd zijn van dit werk. Mijn verbazing was dus groot, toen ik een brief ontving van Dr. DAMMERMANN, Hoofd van het Zoölogisch Museum te Buitenzorg, met verzoek om nadere inlichtingen en zulks naar aanleiding van een artikelje over deze jacht in „Sport en Beeld”, waaruit bleek, dat dit niet het geval was.”

Een ander foto van een geschoten dier verscheen in 1927⁽²⁾ met als bijschrift: „De zware eenhoorn, die in den morgen van 2 November (1927) door Mohamad Ali in de moerassen van het oerwoud van Paloh Baroe in Gebang (Langkat) werd neergelgd”.

P. VAGELER⁽³⁾ bespreekt kort daarop de „ontdekking” van HAZEWINKEL. Hij wijst er op dat er wel „hin und wieder auch einzelne Horner” van Sumatra waren gekomen, „aber kein Mensch vermutete dass es sich dabei um Teile eines wissenschaftlich noch unbekannten Tieres handeln konnte. Und die in Südsumatra verbreiteten Erzählungen der Eingeborenen von einem „Badak Tanggiling”, einem „Nashorn mit Schuppen”, wurden entweder ins Reich der Fabel verwiesen oder gänzlich falsch interpretiert”. „Der hohe Handelswert hat, anstatt sie bekannt zu machen, die Existenz eines Gross-tieres bis heute höchst wirkungsvoll verhindert. Ein in der Geschichte der zoologischen Entdeckungen wohl einzig dastehender Fall.” Op grond van een tweetal kenmerken (bedeeld zijn met „regebrachten, leicht ablosbaren Hornschuppen” en „eine an das Nilpferd gemahnende enorme Entwicklung der Schnidezähne”) komt VAGELER verder tot de conclusie dat het Sumatra dier is „eine völlig neue Varietät von *Rh. sondaicus*, die als ganz speziell an die Bedingungen seiner Wohnortes angepasst, das allergrösste Interesse der wissenschaftlichen Welt zu erregen geeignet ist”. Het was de BEAUFORT⁽⁴⁾, die in 1928 vermeldde, dat het Zoologisch Museum te Amsterdam een

- (1) Zoögeographie v. Ind. Arch., Haarlem, 1926, p. 60, Noed.
- (2) De Sumatra Post, 16 Nov. 1927.
- (3) Die Umschau, XXXI, 1927, p. 289.
- (4) Tijdschr. Ned. Diark. Vereng., 3e S., I, 1928, p. 43.

skelet had ontvangen van een dier, geschoten door KRETH, 250 km Z. W. van Palembang. Hij vond in dit skelet géén verschillen met Javaansche exemplaren, terwijl hij van VAGELER's foto's van het geheele dier en van den schedel hetzelfde zegt. (Mocht intusschen téch subspecifiek verschil bestaan, dan zou het Sumatra ras — vooronderstellend, dat het Java ras *sondaicus* blijft — den naam *floweri* moeten dragen).

HAZEWINKEL zegt in 1933 dat het dier nog vrij menigvuldig zou zijn, want het geklukte hem in nog géén jaar tijds (dus 1925-6) 7 exemplaren te schieten op vijf ver uit elkander gelegen plaatsen, tezamen circa $\frac{1}{2}$ van de totale oppervlakte van Z. Sumatra bestrijkend. (Als vindplaatsen vind ik bij hem, buiten de reeds genoemde, nog speciaal vermeld: het stroomgebied van de Niroe een zijrivier van de Lematang en verder: langs de Wai Saka, een zijrivier van de Kommering). Voor den grootsten hoorn ontving hij t 2000.— „Een geheel complete huid brengt 1000-1500 gld. op, al naar gewicht en toestand”. „Gelukkig schijnt het aantal succesvolle jagers nooit heel groot geweest te zijn, en nu men hem ook nog beschermd heeft, zal de *Rh. sondaicus* op Sumatra m.i. niet alleen een veel betere kans krijgen om zich staande te houden, maar zelfs om zich belangrijk uit te breiden. Zonder veel bezwaar zal men dan van tijd tot tijd eens een exemplaar kunnen vangen of schieten voor zuiver wetenschappelijke doeleinden, iets waaraan men de nog op Java voorkomende exemplaren niet mag blootstellen”. Vervolgens lasch ik hier even in het bericht van M. HAMERSTER ⁽¹⁹⁾ in zijn „Bijdrage tot de kennis van de afd. Asahan”: „Naast den olifant komt hier nog voor de badak, of eenhoornige rhinoceros, die in de bovenstreken van Koesabé wordt aangetroffen”.

Lijkt ons HAZEWINKEL's conclusie, gezien zijn eigen jachtesultaten, niet onbegrijpelijk, hier moet direct aan worden toegevoegd, dat géén der latere berichtgevers over het dier van Sumatra ook maar bij benadering zijn optimisme deelt. L. COOMANS DE RUITER ⁽²⁰⁾ zegt van de onderafdeeling Ogan Oeloe, afd. Ogan- en Kommering Oeloes, Palembang: „De laatste rhinoceros werd in begin 1927 in mijn onderafdeeling geschoten en sindsdien heb ik geen geruchten meer gehoord omtrent het bestaan van deze dieren in Ogan Oeloe. Waar voor een hoorn door de Chinezen bedragen worden geboden, naar men mij mededeelde, van t 1200.— tot t 1600.— en de ex-luitenant

(19) Oostk. C. S., Sumatra-Institu., No. 11, 1926, p. 39.

(20) Meded. Ned. Comm. Intern. Natuurbesch., No. 1, 1928, p. 35.

Foto Hazewinkel.

Fig. 14. *Rhinoceros sondaicus*, manlijk Sumatra-exemplaar, geschoten door J. C. HAZEWINKEL.

Fig. 15. Voetsporen van den Javaanschen Rhinoceros. Boven: links-voort; onder: links-achter.

HAZEWINKEL, die bovengenoemden rhinoceros schoot, mij verzekerde, dat hij thans minstens f 2000,— voor één exemplaar zou kunnen krijgen, zou de bevolking toch zeker ook wel jacht op deze dieren maken. Dat zulks niet geschiedt, moet m.i. alleen aan het feit worden toegeschreven, dat rhinocerossen, althans uit deze onderafdeeling, vrijwel geheel verdwenen zijn. — Tot mijn vreugde hoorde ik echter kort voor mijn vertrek uit Indië dat er rhinocerossen waren gesignaleerd in het in de onderafdeeling Lematang (Iir) gelegen gedeelte van de Niroereserve, waarover later meer". Op p. 38: „Zooals boven reeds medegedeeld is, komt hier (Niroe-reserve, „liggende in de onderafdeelingen Ogan en Lematang (Iir)") vrijwel het geheele jaar een kudde olifanten voor en zouden er den laatsten tijd ook een paar rhinocerossen in het Zuidelijk gedeelte zijn gesignaleerd" (In dezelfde Mededeelingen, No. 6, p. 62, wordt nogmaals het voorkomen van den rhinoceros in de Niroe-reserve vermeld, maar worden tevens, als voorkomende in de reserve, genoemd: orang-oetan, neusaap en banteng! Hetgeen zeker weinig geschikt is om ons vertrouwen in de juistheid van deze berichten te steunen). In een correspondentie van iemand, die door de Redactie wordt aangeduid als „Een van de bekendste jagers uit Nederlandsch Oost-Indië" ²²⁾, lezen we dat *Rh. sondaicus* „hoogstwaarschijnlijk op Sumatra geheel uitgestorven (uitgemeord) is. De laatste werd, volgens mij gegeven bericht, in 1928 in Z. Palembang geschoten. Deze rhinoceros kwam slechts op een klein gedeelte van Sumatra voor en wel: als Zuidgrens de Moesi-rivier van Palembang en als Westgrens de voet van het Barisan-gebergte. Schrijver heeft de laatste 10 jaar voornamelijk in bovengenoemde streek gejaagd en kan uit dien hoofde met vrij groote stelligheid verzekeren, dat de *Rh. sondaicus* inderdaad uitgestorven is. De groote schietbaarheid tengevolge van zijn betrekkelijk geringe schuwheid, en de groote waarde van hoorn en huid (circa f 600,— per huid) zijn daar de oorzaak van". C. N. A. DE VOOCH ²³⁾ zegt, naar aanleiding van de optimistische berichten van HAZEWINKEL: „Uit (bovenstaande) feiten en cijfers kan ik slechts concluderen, dat sinds (of misschien door?) de jachtexpedities van den heer HAZEWINKEL in 1925 het aantal rhinocerossen in Z. Sumatra schrikbarend is achteruitgegaan. Van 1927 tot '33 in de Z. Sumatra wildernis rondzwervend, had ik geen enkele ontmoeting met het dier en slechts een hoogst enkele keer werd mij een spoor gewezen. Dito

²²⁾ Meded. Ned. Comm. Intern. Natuurbesch., No. 2, 1931, p. 15.

²³⁾ De Trop. Natuur, XXII, 1933, p. 159.

het boschpersoneel, en ook de bevolking antwoordde meestal ontkenkend of, dat er vroeger wel eens ergens een rhinoceros had rondgezworven. In 1932 bekende jagers in Z. Sumatra aan-schrijvend, vulden 4 in „hoogst zeldzaam” en 1 vermeldde hem niet. Natuurlijk kunnen nog wel enkele exemplaren voorkomen in zeer afgelegen streken. Toch vinden we in 1936 „ni nogmaals de verzekering van HAZEWINKEL, dat „there are still enough left in Sumatra for propagating the species”, alleen „their number is so small, and scattered, that such will only be possible under the utmost severe protection”.

Met een enkel woord moet hier ook wel even worden herinnerd aan het (voor ons) zoo beschamende artikel van den „Deputy Conservator of Forests F. M. S.” (25), die vertelt hoe hij, na aanvraag bij ons gouvernement, aanstonds een kosteloze vergunning kreeg tot het schieten van 8 olifanten en 6 rhinocerosen onbepaald! Hij voegt er aan toe: „Though, I appreciate their courtesy, I feel bound to admit such generosity shows how little your Government realises at present the value of their big game”.

Door F. C. VAN HEURN (26) wordt verder nog een bericht vermeld, door een ongenoemde Rapporteur gezonden aan de Nederlandsche Commissie voor Internationale Natuurbescherming. „In de Lampongache Districten maakt men, evenals HAGEN voor de Oostkust mededeelde, onderscheid tusschen den „badak karbo” en den geschubben badak, welke laatste dus *soudaiens* moet zijn. In Djambi onderscheidt men strandbadak en boschbadak. Rapporteur meldt, dat deze beide soorten even groot worden: zij hebben somtijds 2 jongen, waar van beide geslachten een hoorn dragen, doch die van het vrouwtje is kleiner en scherper. Een geliefkoosd voedsel zijn de bladeren van den mangkabeem. Het is moeilijk uit te maken, in t welke van deze twee soorten *soudaiens* en met welke *soudaiens* bedoeld is”.

In 1931 publiceerde C. J. B. H. TERBEEST (27) eenige „Herinneringen uit mijn diensttijd bij het korps marchaussees op Atjeh plm. 1900”, waarin ook wordt beschreven een „Ontmesting met een rhinoceros”. Dit dier, dat werd neergelgd, was een eenhoorn en zou dus kunnen bewijzen, dat ook in het Atjehsche *Rh. soudaiens* voorkomt of voorkwam. Er mag hier echter wel even op worden gewezen, dat het voor de determinatie eenig en alleen afgaan op het bezitten

van slechts één hoorn altijd een weinig gevaarlijk is. Er komen namelijk exemplaren van *D. sumatrensis* voor, die zeer uitgesproken den indruk van „éénhoorns” maken! Ik verwijs hier o.a. naar een foto (zie fig. 16) met het onderschrift „Big game Hunting in Sumatra: a formidable rhinoceros brought down by a Planter” (28). Dit dier heeft een zeer slanken, doch tevens vrij langen (wel 25 cm) voorsten hoorn, daarachter niets verdors! Het exemplaar heeft mij lang „gehinderd” tot ik het „type” terugvond op een foto van W. S. THOM (29), waarop een exemplaar met precies even slanken voorsten hoorn van 12 in. lengte, terwijl de achterste was „a mere protuberance” (op de Sumatra foto is zelfs zulk een lichte uitwas niet waar te nemen). Zeer zeker is aan te nemen, dat een niet-kenner der beide soorten het dier (dat overigens een uitgesproken *D. sumatrensis* is) zou beschrijven als „éénhoorn”!

Van nog een ander bericht uit 1931 voel ik persoonlijk een sterk „vermoeden” dat het ook wel betrekking zal hebben op *Rh. soudaiens*. Een correspondent te Padang Sidempoean schrijft aan zijn blad (30): „Van het plaatsje Sajoematinggi toe Tana Bato toe hebben verscheidene kampungmensen thans een geliefkoosde bezigheid gevonden in het jagen van groot wild. In de bosschen van Sorik Marapi tot Singkoeng toe treft men zoowel olifanten als neushoorns (badak) aan. Op deze dieren nu houdt men gedurig jacht, daar ze groote waarde hebben, namelijk de slaganden en hoorns. Deze worden van het dier ontdaan en meestal naar Medan gebracht om ze van de hand te doen aan een Chineesche toko nabij de Royal bioscoop. Een tijdje geleden kwam ik den bekenden olifantenjager van het plaatsje Simanondong tegen, die mij verklaarde, dat hij pas terug was van Medan, alwaar hij 3 slaganden en 1 hoorn heeft verkocht tegen een gezamenlijken prijs van ongeveer 1.900,—”.

In een courantenbericht (31) over de totstandkoming van het nieuwe reservaat „Wai Kamba”, Oostelijk Midden Sumatra, trof ik verder nog de volgende mededeelingen: „Van meer belang uit faunistisch oogpunt is het feit, dat in het gebied ook nog badaks, de ruwhuidige *Rh. soudaiens* (de badak serkaja), voorkomen. Vijf of zes exemplaren zijn waargenomen. Deze dieren zijn echter zeer schuw. De jacht was vroeger zeer wreed”, etc.

(25) The Java Gazette, V, No. 1, Jan. 1930.

(26) Meded. Ned. Comm. Intern. Natuurbesch., No. 1, 1929, p. 28.

(27) Meded. Ned. Comm. Intern. Natuurbesch., No. 10, Suppl. 1935, p. 14.

(28) De Delftsche Courant, 26 VII-1931.

(29) Magazine „Java”, 1933, No. 5.

(30) Journ. Ponds Nat. Hist. Soc., XXXVIII, 1935, Colp. 117.

(31) Sumatra Post, April 1931.

(32) Algem. Handel-bl., 11-V-1937.

Ten slotte moet nog genoemd worden een schedel in het Berlijnsch Museum van Kalapa Wuada, Sumatra, coll. BLANDOWSKA, terwijl ik bij FRANCK nog de volgende gegevens vind (die hem vermoedelijk mondeling bereikten): „Sergant VAN DER MAELEN ontmoette (omstreeks 1900) een eenhoorn bij een der bronbeekjes van de Albeë-Tjoere (Atjeh), dat van de hellingen van den Gle Eumpch in een diep ingesneden kloof dalwaarts stroomt. De hoorn bracht 50 dollar op. Fuscher K. B. FISCHER schoot Augustus 1905 bij den Goudberg een eenhoorn en tussen den Weesberg en den Goudberg nog een exemplaar. Het heele lichaam van deze beide neushoorns was met schubben bedekt. De heer VAN DER GEUNT schoot omstreeks 1925 in de buurt van het meer van Lakenon (Atjeh) een *Rh. sondaicus*. Door den heer J. Th. HAMAKER zijn twee *Rh. sondaicus* in de Lampong geschoten (zie ROWLAND, WARD's Record of Big Game)“.

Onze eindconclusie mag zeker wel luiden, dat de soort wellicht nog aan het einde der vorige eeuw op Sumatra geenszins schaarsch was, maar dat momenteel haar stand aldaar niet gunstiger is dan die op Java. We zouden zelfs aan Java nog iets meer kans op het behoud van de soort willen geven, wanneer het prachtige rhinocerosreservaat op dat eiland een werkelijk veilig en doelmatig toevluchtsoord voor het dier zou zijn! De kritiek van DE VOOGD op het feit, dat nog in 1933 op Sumatra een vergunning voor het schieten van een paar exemplaren werd verleend (aan den heer HAZEWINKEL) lijkt geenszins misplaatst. En merkwaardig is zeker, dat óók voor het nieuwe reservaat Wai Kambas reeds aanstonds zulk een ongewenscht en gevaarlijk optimisme schijnt te bestaan. In het zoo juist geciteerde courantenbericht lezen we namelijk o.a.: „De eenzame ligging en moeilijke bereikbaarheid waarborgen een rustig bestaan voor den wildstand; van den kant der nabij wonende bevolking behoeft voor strooperijen en clandestiene jacht niet te worden gevreesd. *In verband met een en ander leert de bewaking het weinig moeilijkheden op.* Menschen komen in het gehele gebied haast niet voor“ etc. Dit riekt wel heel sterk naar de van ouds „beproefde“ (?) Indische opvatting, dat de bescherming der dieren wel zoowat voor elkaar is, wanneer er te hunnen behoeve maar een papieren „besluit“ is geslagen! Iets verderop lezen we echter in *hetzelfde* bericht, met betrekking tot de olifanten van *hetzelfde* gebied: „Vroeger werd er op deze dieren een intensieve jacht gemaakt, ter verkrijging van de slagstanden“! Gezien de tegenwoordige enorme handelswaarde van

een rhinoceros wil het mij dan ook voorkomen, dat de genoemde factoren („eenzame ligging en moeilijke bereikbaarheid“), zoomin als schaarsheid der plaatselijke bevolking, hier van groote beschermende beteekenis behoeven te zijn voor deze dieren! Ook hier lijkt wel degelijk intensieve bewaking hoogst noodzakelijk!

Een andere vraag mag het worden geacht of men, eventueel voor bewaking beschikbare, gelden moet *verdeden* over verschillende gebieden ofwel deze alle zou moeten gebruiken voor een (volkomen zekere en afdoende) bescherming van één dier gebied (in dat geval Oedjoeng Koelen)?

c. Borneo.

Als deel uitmakend van de recente fauna van Borneo is *Rh. sondaicus* niet bekend. Wel zijn er echter berichten in die richting geweest. MÜLLER & SCHLEGEL (noot 17) spraken van een „narigt“ dat hun op Borneo was geworden, dat namelijk „de aldaar inheemsche rhinoceros slechts ééne hoorn zoude bezitten“. JERDON ⁽²⁴⁾, blijkbaar MÜLLER's hypothese als feit aannemend, vermeldt den éénhoorn als voorkomend op Borneo en al evenzoo doen STERNDALÉ, SLATER, e.a. Onder andere EVERETT ⁽²⁵⁾ zegt de soort *niet* op het eiland te hebben gevonden, terwijl in 1876 door W. H. FLOWER (noot 1) met zekerheid *D. sumatrensis* voor het eiland werd vastgesteld naar een schedel, aldaar in 1873 verzameld door LOW. Na JENTINK's rechtzettingen van de kwestie in 1884 ⁽²⁶⁾ en in 1895 (noot 230) is de soort dan ook wel definitief uit de betere Borneo literatuur geschrapt, al vinden we bijvoorbeeld bij A. DE C. SOWERBY ⁽²⁷⁾ nog in 1930 *beide* soorten opgegeven voor het eiland.

Wel moet echter vermeld worden dat G. BUSK (noot 213) 2 fossiele kiezen, gevonden in Sarawak op een diepte van 60 voet en door den Rajah BROOKS toezonden aan CH. LYELL, determineerde als te behooren tot „a species not distinguishable by its dental characters from *Rh. sondaicus*“, zoodat hij concludeert dat deze soort vroeger het Sarawaksche zou hebben bewoond. Aanvullende gegevens over dit punt zijn mij niet bekend. In FLOWER & GARSON's Catalogus van de collectie in het Museum van het Royal College of Surgeons in Engeland (1884, noot 215) worden ze onder no. 2140 vermeld als *sondaicus*.

- a) The Mammals of India, 1875, p. 254.
- b) Proc. Zool. Soc. London, 1893, p. 193.
- c) The Ibis, K. en. Nat. Aukl. Gen., 1884, p. 354.
- d) The China Journal, XIII, 1930, p. 218.

Van VON MARTENS (1876, noot 155) haal ik nog aan de volgende zin: „GRAY glaubt eine eigene einhornige Art, *Rh. trontalis*, in Borneo annehmen zu können". Ik kan dezen naam nergens terugvinden, noch bij GRAY zelf, noch in TROUSSERT's „Catalogus Mammalium".

d. Nieuw-Guinea.

Natuurlijk kan er heden ten dage geen serieuze kwestie meer bestaan over de vraag of er op Nieuw-Guinea een rhinoceros zou voorkomen. Toch mochten hier een tweetal oude berichten worden vermeld, welke in een dergelijke richting leken te wijzen. Het was in 1875 dat A. C. WALKER zijn bericht lanceerde over „The Rhinoceros in New Guinea" ¹⁾. Hij vermeldt daar hoe de luitenant SYDNEY SMITH van H. M. S. Basilisk op de Noordkust van Papoea, tusschen Huon Bay en Cape Basilisk, de mest van een „rhinoceros" had aangetroffen, „the bushes in the neighbourhood being also broken and trampled as if by a large animal", en hij noemde „the presence of so large an animal belonging to the Asiatic fauna in Papua an important fact". Tegen deze laatste opvatting (d.w.z. het voorkomen van den rhinoceros op Nieuw-Guinea nu als een feit voor te stellen) kwam de redactie van het tijdschrift op en ze miste tevens haar grooten twijfel aan zulk een voorkomen. In een volgend nummer van hetzelfde tijdschrift ²⁾ komt A. B. MEYER op de kwestie terug. Hij is het met de redactie eens dat er hier groote twijfel moet bestaan, maar hij voegt daar aan toe, dat ook hij zelf bij zijn tochten op Nieuw-Guinea van de Papoea's zeer positieve berichten had verkregen over een „zeer groot zwijn" (wel 6 voet hoog), tot welks verkrijging hij (zonder succes) hooge premies had uitgelooft. Als onderschrift hierbij vertelt WALKER dan nog omstandig hoe SMITH zijn waarneming deed en hoe hij tot de rhinoceros-conclusie was gekomen. Hij zegt o.a. het volgende: „From the details supplied by Mr. SMITH, which I annex, I think there is at least a very strong probability that there is a rhinoceros in Papua, and the object of my letter will have been obtained if it causes explorers on the North coast of New Guinea to look after it" etc. „1. The heap of dung first seen which was quite fresh (not having apparently been dropped more than half an hour) was so large that it excited Mr. SMITH's curiosity, and he called Capt. MORESBY to see it. Neither of them knew to what animal to assign it. Quantities of dung were after-

¹⁾ Nature, XI, 1875, p. 248.

²⁾ Nature, XI, 1875, p. 298.

wards seen. 2. Shortly afterwards, Capt. MORESBY and Mr. SMITH paid a visit to the Rajah of Johore, who had a rhinoceros in confinement. Mr. SMITH at once observed and pointed out to Capt. MORESBY (who agreed with him) the strong resemblance between the dung of this animal and that they had seen in Papua".

Wat de „oplossing" van dit geval is, is mij volkomen onduidelijk (tenzij men zou mogen denken aan een gewonen karbouw!). Behalve bij HARTING ³⁾ zag ik in de latere literatuur nooit meer melding gemaakt van deze berichten. Wellicht dat speciale Nieuw-Guinea kenners onder mijn lezers hier uitkomst kunnen geven.

c. Vasteland.

Werd in het voorgaande (dus voor de eilanden van onzen archipel) volledigheid in het aanhalen der literatuur zoodanig niet bereikt, dan toch met de meeste ernst nagestreefd, wat betreft het hieronder volgende vasteland van Z. O. Azië, zoo heb ik mij bepaald tot het samenvatten van de voornaamste der gegevens die mij in den loop der jaren min of meer „toevallig" onder oogen kwamen. Ofschoon daardoor het verkregen beeld niet geheel en al af moge zijn, zoo is het toch ruim voldoende voor het trekken van een conclusie, te weten: dat de toestand voor onze soort op het vasteland zeker nergens gunstiger (doch eerder nog wat ongunstiger) is dan die op Java. Er kan dan ook zeer zeker geen sprake van zijn dat wij de bescherming (instandhouding) van de soort aan anderen zouden kunnen overlaten. Alleen juist wijzelf kunnen hier misschien nog redding brengen.

1. Malakka (Malan States).

Hier kwamen van oudsher voort: *Rh. sondaicus* en *D. sumatrensis*. Wat aangaat *Rh. unicornis* zoo moeten de berichten omtrent diens voorkomen als zeer onbetrouwbaar of zelfs als positief onjuist worden beschouwd. Over de vroegere talrijkheid van *sondaicus* is het niet mogelijk een oordeel te vellen. CANTOR's bericht bijvoorbij (zie hieronder) is te slecht gedocumenteerd om er op te kunnen vertrouwen. Merkwaardig is, dat onder alle bekende exemplaren er geen enkele is van de oostzijde van het schiereiland. Het thans nog levende aantal der dieren wordt geschat op een 6-tal.

Het museum van het Royal College of Surgeons, Londen (noot 215), bezit een schedel van de westkust, tegenover P. Pinang, 1816.

³⁾ Alb. der Natur, 1875, Wetensch. Btbl., p. 95.

CANTOR⁽²¹⁾ bericht van *sondaicus*: „This, as well as the former species (*Rh. unicornis*), appears to be numerous in the Malay Peninsula. A two-horned rhinoceros is stated by the Malays to inhabit, but rarely to leave, the densest jungle”.

BLYTH⁽²²⁾ spreekt van „a friend who killed as many as 9 individuals in the South half of that region (Malay Peninsula), all *R. sondaicus*”.

RIDLEY⁽²³⁾ vermeldt van de Tahan River Woods, Pahang (dus Oost-Malakka) het vinden van sporen en zag er ook een dier (1891), dat hij hield voor een *sondaicus*, zonder hiervan echter zekerheid te kunnen geven! In 1895 schreef hij⁽²⁴⁾ „*R. sondaicus* appears to be the common rhinoceros in the Malay Peninsula”.

FLOWER (noot 229) zegt terecht van CANTOR's bericht over *R. unicornis* dat „unfortunately he does not mention seeing any local specimens or give any detail of why he includes *R. unicornis* in his list. Personally I have never seen even the track of a wild rhinoceros. At Alor Star, Kedah, the Malays told me no rhinoceros was known in that district, which is mostly flat; they looked on it as an animal inhabiting the mountains. An Englishman once told me he had seen the tracks of rhinoceros on Gunung Jerai (Kedah Peak) at several Hills above 4000 ft. In the South of Perak, however, a friend told me rhinoceros were not uncommon till 3 or 4 years ago in the Larut Hills above 4000 ft. In the South of Peak, however, a friend told me he had once seen a rhinoceros in a swamp, it was reddish in colour. The „Bangkok Times” for 11 Nov. 1897, mentioned a rhinoceros being shot by Mr. EPHRAUMS, species unknown... RIDLEY told me that in 1896 he saw a rhinoceros in the Dindings; and he mentions having seen tracks in the Tahan River woods, Pahang. Mr. CARLISLE, writing to me from Eaw Yakar, Pulin, Battamoong, Prov. of Siam, 1899, says: „I have met an old Shan hunter who had shot both the one-horned and the two-horned rhinoceros”.

Vermeld moet verder worden het schieten van enige exemplaren bij Temoh, Perak, in de negentiger jaren door G. W. F. CURTIS (vide LOCH, noot 204), van 2 exemplaren bij Batu Gajah, Kinta, Perak, in 1897 door F. J. WELD, en van een exemplaar te Sungai Palawan, Chikus, Lower Perak, in 1898, door B. H. F. & H. C. BARNARD (noot

(21) Journ. As. Soc. Bengal, XV, 1816, p. 597.
 (22) Journ. As. Soc. Bengal, XXXI, 1892, p. 141.
 (23) Journ. Str. Fr. R. A. S. S., No. 25, 1894, p. 39.
 (24) Natural Science, VI, 1895, p. 161.

Foto Balat Porstoka

Fig. 16. *Dicerorhinus sumatrensis*, Sumatraansche Tweehoornige Rhinoceros. Exemplaar met slechts een hoorn.

Foto Kloss, in Bulletin Raffles Museum, 1931.

Fig. 17. *Rhinoceros sondaicus javanicus*. Kop van manlijk exemplaar van Perak, Maleisch-Schiereland.

21). Hierop volgt het beroemde dier van de Pinjih Valley, Kinta district, door G. W. MAXWELL, in 1829 (noot 27). Van de vangst in 1905 van een exemplaar in de Dindings vinden we een verslag door G. M. O'HARA²⁶⁾, die verder schrijft dat hij tusschen 1905 en 1921 in de Dindings en het Bruas district van Perak zag 4 *soudaiens* tegenover een *sumatrensis*.

KLOSS²⁶⁾ schrijft: „Of its occurrence in the Siamese part of the Malay Peninsula, we have practically no evidence, but it still occurs in the Malay States, though the concrete evidence of its presence there rests upon two examples only, both shot in Perak, heads preserved: 1. 5, Pinjih Valley (zie boven), 2. 5, Kuala Serukai near Telok Anson, 1924 (a second animal was reported in the neighbourhood)”. In 1931²⁶⁾ geeft hij nog twee records: 3, Sungai Pelawan (zie boven) en 4, Ujong Permatang, Selangor, 1928 (fig. 17).

In 1932 doodde A. S. VERNAY, volgens KATHERINE BERGER (noot 22), met toestemming van het Gouvernement, voor het Britsch Museum een oud wijfje aan de Sungai Lampan bij Telok Anson, dat ter plaatse solitair was overgebleven. Dit was het laatste dier, zoover bekend, geschoten op Malakka. K. BERGER schrijft verder, mede ter demonstratie van de zeldzaamheid van het dier op het Maleisch Schiereiland: „Never in the zoological history of the American Museum has there been more persistent, intelligent, and generous endeavour to secure a certain rare and nearly extinct species for the collection than that of Mr. VERNAY in his 6 years' effort to add the *Rh. soudaiens* to his remarkable Asiatic Hall collection” (in het museum te New York). Hiervoor kon echter geen exemplaar worden verkregen (wel een tweede *D. sumatrensis*). In 1933 schreef VERNAY echter toch nog: „There is still a chance of getting the *soudaiens* rhinoceros from Selangor”.

Het meest recente bericht is tenslotte dat van LOU, die over den tegenwoordigen toestand schrijft: „In the state of Perak, at least three are believed to exist, Erong and Chawang areas, west of Trolak” (eigenlijk niet geheel zeker of inderdaad *soudaiens*). „At least one is to be found in the Lekir district, other side Perak River, near Sitiawan. After the shooting of a *soudaiens* in 1928 at Ujong Permatang (zie boven), a search was made at the instance of the Game Warden in the area between the Selangor and Bernam

²⁶⁾ The Indian, L. p. 100, XXXIII, 1905, p. 155, 157.
²⁷⁾ Journ. Fed. Mal. Stat. Mus., XIII, 1927, p. 207.
²⁸⁾ Bull. Buff. Mus., 2, 1931, p. 102.

Rivers. The result was unsatisfactory, but it is believed that the tracks of two were found. These half-dozen are all that are known to exist in the Malay Peninsula".

2. Thailand.

Mij zeer weinig van bekend.

AUGUSTIN DE BAULIEU⁷⁹⁾ spreekt over „Nashörner in den Siamesischen Waldern", in het bezit van „ein Horn von etwa eine Spanne lang auf der Nase". Vermoedelijk onze soort.

C. RITTER⁸⁰⁾ vermeldt in 1834 voor Siam: „so rechnet man dass jährlich an 1000 Stück Hörner als Waare ausser Landes nach China gehen".

FLOWER (1900) vermeldt een jong wijfje van onze soort, „just dead", gebracht aan het Siamesisch Museum te Bangkok in 1897. „which I was told had been brought from the Laos Country, and had died on reaching Bangkok".

Vervolgens bericht GYLDENSTOLPE: „The most common form seems to be *sondaicus*"⁸¹⁾. Later: „According to the natives *Rh. sondaicus* is the most common form of Rhinoceros in Northern Siam". „This is apparently a more southern form being far more common in the Southern districts than *Rh. sumatrensis*. At two different occasions during my stay among the mountains in the Siamese Malaya on about Lat. N. 12° I observed the tracks of a rhinoceros probably belonging to this species"⁸²⁾. In 1919⁸³⁾ vermeldt dezelfde auteur opnieuw het voorkomen van de soort in Siam (zij het op zeer verwarde wijze) en zegt dat de soort er „is sparingly found along the Western frontier".

Bij Locu vind ik tenslotte de volgende aanhaling uit W. W. FEGANS: „Bangkok Sport and Gossip" (1933): „I may state that both the one-horned and the two-horned rhinoceros (*R. sondaicus* and *R. sumatrensis*) are to be found in Siam but, owing to the hunting by the hill tribes both are now extremely rare, so much so that some 5 years ago the killing of them was prohibited by the Government. Their extermination was mainly due to the Chinese for their horns for medical purposes. . . As to the one-horned, I have been 33 years in this part of Siam and I have never yet met a man

79) Allgem. Hist. der Reisen, X, 1752, p. 315.

80) Die Erdkunde, IV, Asien, III, Berlin, 1834, p. 883.

81) Ark. för Zool., Stockholm, VIII, 1911, p. 28.

82) Kungl. Svenska Vetensk. Akad. Handl., LVII, 1916, p. 50, 51.

83) Journ. Nat. Hist. Soc. Siam, III, 1919, p. 169, 170.

who has shot one. Some 20 years ago two Europeans, surveyors, in the hilly district near the Three Pagodas, on the Siam-Burma frontier, tried to bag one but failed. It was later trapped in a pit-fall by the neighbourhood tribesmen and I saw the horn and the skin. In more recent years I have heard of two animals having been seen in Eastern Siam, near the Meklong. A Siamese official told me that he had heard of the existence there of 7 or 8 and he knew personally of 2 having been killed. The question of how many of the animals remain alive to-day in Siam is rather a mystery".

3. Indo-China.

Van hier zijn mij geen andere berichten bekend dan die van Locu, die ze zelf ontleende aan een artikel in de Straits Times, 1932, door M. E. M. DE VILLA, en zijn naar aanleiding daarvan gevoerde correspondentie met bestuursambtenaren, waaronder de Gouverneur-Generaal zelf, van Indo-China. Het bleek dat er in dit land van oudsher exemplaren van *Rh. sondaicus* zijn geschoten. Twee schedels van Bien Hoa, 1900, in het Museum te Paris, vormen de bewijsstukken. Prof. BOURRET beweert dat onze soort oorspronkelijk was te vinden in Cochinchina, Siam, Laos en Cambodia. Hij taxeert dat er sinds 1900 misschien 30 exemplaren in Indo-China door Europeanen zijn geschoten. Nog in 1934 werd er een gezien te Son La, Tonkin. Een der residenten schreef dat 50 jaar geleden deze dieren „were numerous in the Annamite Chain and in the Forests of Nord-Annam and Haut-Laos. They have been destroyed by the Meos, who search for them for the horn, used as a medicine. The value of the horns was so great that they figured in the tribute sent by the king of Luang-Prabang every year to the Emperor of China and the Emperor of Assam". Plaatselijk leeft de meening dat er nog steeds exemplaren in het land voorkomen.

Niet oninteressant is het tenslotte de volgende zin te lichten uit een rondschrijven⁸⁴⁾, door de Directie van de K.N.I.L.M. te Batavia, gericht aan de leden van het Ned.-Ind. Jagersgenootschap. In dezen brief, die een opwekking wil zijn voor het doorbrengen van een 14-daagsch verlof in Fransch Indo-China, lezen we: „Zoals U wellicht bekend is, is Indo-China een van de meest wildrijke gebieden van de wereld. Bovendien is het jagen in Indo-China bijzonder goedkoop. Een toeristen-jachtacte kost 80 piasters (1 fl. 40. —), terwijl hierop dan 2 olifanten, 1 rhinoceros, 5 gaurs, 6 bantengs en 4 water-

84) No. 14827, CXV/B/1, Weltevreden, 23 Dec. 1938.

buffels geschoten mogen worden, terwijl voor het andere wild geen limiet gesteld is". Wij zullen ons van commentaar hierop onthouden. Wat echter betreft den rhinoceros, zoo gelooven we dat daarbij veel minder sprake is van een zeer te betreuren roekeloosheid, dan wel van een reclamevoorspiegeling van iets dat toch niet bereikbaar is!

4. Hainan.

Vermeld moet hier worden dat REIJER (noot 269) in 1834 den rhinoceros ook vermeldt voor Hainan, onder de toevoeging dat hem aantal daar „sich jedoch sehr verringert hat". Zoover mij bekend is er voor dit bericht van voorkomen nergens steun te vinden, doch ik vond het bij geen enkelen latere auteur aangehaald.

5. Burma.

Zoover ik kan bepaal van oudsher alleen voorkomend in het Zuidelijkste deel van Neder-Burma (Tenasserim).

J. W. HELFER (20): „The rhinoceros is a common animal throughout the Tenasserim provinces, and perhaps more numerous than the elephant. The Tenasserim provinces seem to be a congenial place for this genus for I dare to pronounce almost positively that the three known Asiatic species occur within their range: *Rh. indicus* in the northern parts; *Rh. sondaicus*, on the contrary, occupies the southernmost parts; while *Rh. bicornis sumatrensis* is to be found throughout the extent of the territories from the 17° to 10° of latitude".

BLYTH (1862) wilde „confirm the statement of HELFER and others that the three Asiatic species of rhinoceros inhabit that region (Burma). In this I succeeded, so far as *Rh. sondaicus* and *Rh. sumatrensis* are concerned, for these prove to be the ordinary rhinoceroses of the Indo-Chinese region and contiguous Malay Peninsula; and I have reason now to believe that they are the only rhinoceroses of that range of territory". Hij schrijft verder nog: „Col. FYTHIE has also favoured me with the skull of a rhinoceros, shot by Dr. HOOK of Tavoy near Tavoy Point, Moulmein, where there is a small isolated colony of this species. I refer it to the rarer type of *Rh. sondaicus*".

MASON (21): „The common single-horned rhinoceros is very abundant. Though often seen on the uninhabited banks of the large

1. Journ. A. S. Soc., Burmah, VII, 1858, p. 380.
Burma, I, p. 141.

rivers as the Tenasserim, they are very fond of ranging the mountains and I have frequently met with their wallowing places on the banks of mountain streams 2 or 3000 ft. above the plains".

EVANS (1905) zegt echter, naar aanleiding hiervan: „I do not think anyone in the province would consider either species abundant or common or even moderately so. During a residence of several years I can only recollect some 8 or 9 specimens of *Rh. sumatrensis* and 2 of *Rh. sondaicus* shot by European sportsmen".

G. C. SHORTRIDGE (22): „Besides the rhinoceros I shot (een *sumatrensis*) I have only heard of two other instances of a rhinoceros being shot near Victoria Point by a European, one of these specimens of which I have seen the skull, was *sondaicus*, obtained some years ago by Captain McCORMICK". GYLDENSTOLPE (1916) schrijft verder: „Mr. SHORTRIDGE succeeded in shooting a female specimen near Bankachon in S. Tenasserim". Een eigen bericht hierover van SHORTRIDGE is mij niet bekend. LOCH zegt: „The last specimen shot in Burma was obtained by Mr. THEODORE HUBBACK in 1920, near Victoria Point. It is now in the British Museum".

VERSAY (noot 22), die vergunning had tot het schieten van een exemplaar voor het Amerikaansche Museum, zocht in 1928 gedurende 3 maanden vergeefs. Alleen sporen van *sumatrensis* werden gevonden.

F. H. PEACOCK (23) zegt: „The best-known grounds used to be the forests of the Victoria Point Subdivision in Mergui District. In this Subdivision the Javan rhinoceros was reported by all local hunters and guides to frequent heavy evergreen forests on flat or comparatively flat ground. It was supposed never to ascend high into the hills; i.e. into the typical habitat of the Sumatran rhinoceros. The forest of Victoria Subdivision undoubtedly held at one time, a very fair number of Javan rhinoceros, but these have long since been pouched out of existence for the sake of the valuable horn and blood. There are said to be 4 specimens of this Java rhinoceros existing in the Kahilu Game Sanctuary in the Thalon Forest Divisions. Indeed, this Sanctuary was established mainly for their protection. These specimens are reputed to ascend hills in the manner of the Sumatran rhinoceros and since they appear never to have been seen by any reliable authority, it is somewhat doubtful whether they are actually Javan rhinoceros or not".

1. Journ. Board Nat. Hist. Soc., XXIII, 1913, p. 172.

2. A Game Book for Burma & Adjacent Territory, London, 1933.

F. ALLSOP ⁽²⁸⁾ levert hier echter de bevestiging, zeggend dat „there is no doubt whatever that the rhinoceros inhabiting that area are *Rh. sondaicus*”. Hij verbleef 3 weken in het Kahilu Sanctuary en had het geluk zelf een eenhoornigen rhinoceros te zien op een afstand van 50 yards. Verder schrijft hij dat „on two occasions within recent years, the dead bodies of female rhinoceros have been found in the Kahilu Sanctuary... one was definitely identified by the Bombay Natural History Society as *Rh. sondaicus*”. ALLSOP kwam uit de sporen tot de conclusie, dat er in het gebied 6 exemplaren waren, waarvan één jong.

6. Assam en Bhootan.

POLLOCK ⁽²⁹⁾, die tusschen 1860 en 1870 7 jaren in Assam verbleef, schrijft: „This animal extends through Assam, down Sylhet, the Garrow Hills, Tipperah, Chittagong, Arrakan and Burma to Malaya, and probably into Yunnan and the Western provinces of China... I never shot the lesser rhinoceros on the right bank of the Brahmaputra but I have no doubt it exists; but it is fairly plentiful on the left bank South of Goalparah, where I have killed it... I may here mention about them in Assam that I shot there 14 to my own gun, and probably saw some 60 others slain, and lost wounded fully as many as I killed”. Vermoedelijk heeft het laatste gedeelte betrekking op alle rhinocerossoorten tezamen. Dit neemt echter niet weg dat de genoemde aantallen toch zeer merkwaardig blijven.

A. J. M. MILOY ⁽³⁰⁾: „It is on record that Messrs. ROWLAND WARD identified the head and shield from a rhino shot by a forest officer in the Bengal Doars as belonging to this species, and it would be strange if it did not also occur in the contiguous Goalpara Reserves and Manas Sanctuary. Pairs of smaller, less truculent, and definitely less armoured rhino can be put up in the Sanctuary and these, if not cases of *Rh. unicornis* puring while still far from mature, must be specimens of *Rh. sondaicus*”.

Bij BLANFORD (1888) lezen we: „KINLOCH shot an undoubted specimen in the Sikkim Terai” en deze vindplaats werd dan ook opgegeven door FLOWER en SELOUS, BARBOUR & ALLEN ⁽³¹⁾ schrijven echter: „Probably the statement of the occurrence in the Sikkim Terai, based on KINLOCH, is erroneous”.

- 1) Ind. Mus., Journ. Nat. Hist. Soc., XXXVIII, 1935, p. 138.
- 2) Ind. Mus. & Journ. Wild. Dept. of Burma & Assam, London, 1900.
- 3) Journ. Burm. Nat. Hist. Soc., XXXVII, 1934, Suppl., p. 102.
- 4) Journ. of Mus., XII, 1933, p. 111.

7. Bengalen.

De Bengaalsche Sunderbans (de mondingsdelta van de Ganges, bij Calcutta) schijnen van oudsher een goed toevluchtsoord voor onze soort te hebben gevormd. Vrij talrijk zijn de oudere vermeldingen voor deze strek (hieronder niet alle aangehaald). Uit de laatste 50 jaar vond ik echter geen berichten meer. Wel is het mogelijk dat hiervoor ten deele mijn onvolledige kennis van de literatuur over het betrokken gebied aansprakelijk is, maar toch is er uit de allerslaatste jaren ook een vrij uitdrukkelijke verklaring beschikbaar, waaruit zou volgen dat het dier thans in deze streken (evenals in andere deelen van Bengalen) niet meer voorkomt.

De oudste mij bekende vermelding voor de Sunderbans is die van GEOFFROY ST.-HILAIRE, DUMÉRIL & CUVIER ⁽³²⁾, waarbij de 2 „hoornlooze” exemplaren worden besproken, in 1828 in deze streken verzameld door LAMARE L'ÉTOILE. Deze zelfde exemplaren dienden in 1848 aan LESSON (noot 101) als typen voor zijn beschrijving van *Rhinoceros inermis*. Ze kwamen later terecht in het Berlijnsch Museum. PETERS ⁽³³⁾ vergeleek den schedel met eenige van Java en vond verschillen, die moeten worden opgevat, hetzij als individuele afwijkingen, hetzij als van subspecifieke betekenis, tusschen welke beide mogelijkheden te dezer plaatse natuurlijk geen beslissende keuze kan worden gedaan.

In 1862 schrijft BLYTH dat „the rhinoceros still common in the Bengal Sunderbans and also in the Rajmahal Hills in Bengal (where fast verging on extirpation) is identical with that of Java and Borneo”. In het Indian Museum te Calcutta bevinden zich 2 opgezette exemplaren, geschoten in de Sunderbans in 1872 en 1874 door FRASER en BARCKLEY.

JERDON zegt (1874): „Found at present in the Bengal Sunderbans, and a very few individuals are stated to occur in the forest tract along the Mahanuddy river and extending northwards towards Midnapore; and also on the North edge of the Rajmahal hills near the Ganges... Several have been killed quite recently within a few miles of Calcutta. Individuals of this species are not unfrequently taken about the country as a show”.

Het voorkomen in „the forest tract along the Mahanuddy river” wordt ontkennd door V. BALL ⁽³⁴⁾, die zegt dat „there is no authentic

- (28) Bull. des Scienc. Nat. & de Géologie, XXVI, 1831, p. 181.
- (29) Monatsber. Akad. Wiss. Berlin, 1857, p. 68.
- (30) Proc. As. Soc. Bengal, 1877, p. 170.

case of a rhinoceros ever having been observed in the forest region bordering the Mahanadi. It has occurred to me as possible that the rumour may have got abroad from the fact of there having formerly been tame specimens in the possession of some of the Rajas". Van den invoer in deze streken van gevangen exemplaren (één ter gelegenheid van de bruiloft van de dochter van een Rajah) geeft hij een paar voorbeelden. BLANFORD (1888) schrijft: „The statement mentioned by JERDON that a few individuals existed in the forests of Orissa, has been ascertained by Mr. BALL and myself to be a mistake".

In 1876 vertoonde SCIATER ⁽²⁾ de huid van een jong dier, behoorende aan den dierenhandelaar W. JAMRACH, afkomstig van de Sunderbans. 1876. In 1877 vermeldt SCIATER ⁽³⁾ den invoer in Europa door JAMRACH vanuit de Sunderbans (of uit het Manipore district van Assam?) van een jong levend exemplaar, dat tenslotte in den Dierentuin (en later in het Zoologisch Museum?) te Berlijn terecht kwam en dat door hem, zoowel als door PETERS, werd gehouden voor *sondaicus*. JAMRACH ⁽⁴⁾ echter was het hiermee niet eens en benoemde zelf het dier als: *Rhinoceros jamrachi*. Later (1888) echter det mineerde SCIATER het volwassen dier als *unicornis*. Overigens viel het mij op hoe zelden (in vergelijking met *Rh. unicornis*) *Rh. sondaicus* naar Europeesche dierentunnen werd overgebracht. Ter verklaring hiervan kan zeker niet alleen de grootte zeldzaamheid van de laatste soort dienen. In 1872 schreef BLYTH: „The *Rh. indicus* is particularly numerous in the valley of Assam, from which province young examples are not unfrequently brought to Calcutta for sale. *Rh. sondaicus*, though inhabiting so much nearer (namelijk in de Sunderbans), is hardly ever brought for sale to Calcutta".

In 1884 tracht J. COCKBURN ⁽⁵⁾ aan te toonen „that the *Rh. sondaicus*, which is yet plentiful in the Sunderbans, was found in considerable numbers at the northern base of the Rajmahal Hills, so late as the year 1820". Hij geeft daarbij o.a. een uittreksel uit het Bengal Hurkara Newspaper van 11 Dec. 1820, waarin een verslag van „a hunting expedition from the G. G.'s camp in that locality, about 12 miles above Rajmahal, in which it is mentioned that 3 or 4 rhinoceros were sighted, and that one of them was shot dead by Captain BROOKE".

(1) Proc. Zool. Soc. London, 1876, p. 751.
(2) Proc. Zool. Soc. London, 1877, p. 270.
(3) Proc. Zool. Soc. London, 1880, p. 420.
(4) Proc. Ac. Soc. Bengal, 1884, p. 140.

Volgens LOCH „the last tracks of the animal (in de Sunderbans) were seen about 1887". Hij vermeldt echter geen bron.

Na de boven reeds aangeduide tusschenruimte van ongeveer 50 jaar zonder mij bekende gegevens, vind ik in 1934 in het reeds meergenoemde overzicht van de „Wild animals of the Indian Empire" (noot 28) de volgende samenvatting: „As far as can be ascertained its range is now limited to the Malay Peninsula and Java. Though it occurred in the Bengal Duars in former days its presence in this area at the present time requires verification". Wel is voor enkele streken deze al te sombere uitspraak door later bekend geworden feiten reeds weer achterhaald, maar, voor zoover ik weet, is dit *niet* het geval geweest voor de Sunderbans en we mogen niet aannemen dat de soort daar thans nog zou voorkomen.

f. Samenvatting.

Ten slotte, een ruwe greep doend, willen we taxeerden dat er momenteel van onze soort nog voorkomt:

op Java	712
op Sumatra	710
op Malakka	? 6
in Siam	? 6
in Indo-China	? 6
in Burma	? 6
in Assam en Bhocton	?
in Bengalen	? 0
Totaal	746

In werkelijkheid is dit getal zeker allerminst nauwkeurig, maar vermoedelijk zullen we de waarheid wel zeer nabijkomen wanneer we schatten dat er *maximaal* nog een 60 exemplaren van de soort, zeer verspreid, in leven zijn.

HOOFDSTUK III.

LEVENSWIJZE.

Het samenstellen van deze „biologie“ stuitte vaak op groote moeilijkheden. De oorzaken hiervan lagen vooral in de waarnemingen waarop moest worden gebouwd. Ten eerste was er hier natuurlijk dikwijls een „tekort“. Maar vooral was er de kwestie van de kwaliteit der waarnemingen! Van de groote meerderheid der aangehaalde auteurs (ook van de zuiverste „jacht“-verhalen!) is natuurlijk zonder meer aan te nemen dat ze betrouwbaar zijn wat aangaat hun waarheidsliefde. Een geheel andere kwestie is echter hun betrouwbaarheid wat betreft hun kritisch vermogen. Maar al te vaak komt het voor dat zeer positieve mededeelingen worden neergechreven (als eigen berichten), die vermoedelijk op niets anders berusten dan op oude „overleveringen“ e.d., waarbij de auteurs geenszins getracht hebben op eenigerlei wijze de juistheid van die „verhalen“ te controleeren. Het was uiteraard mijn wensch zelf die fout te vermijden, waarbij echter direct moet worden opgemerkt dat het onmogelijk is alles afdoend te toetsen! Bovendien was het mijn wensch hier de grootst mogelijke volledigheid te bereiken, en zoo werden in werkelijkheid zelfs verhalen vermeld of opgenomen, die duidelijk het stempel der onjuistheid schijnen te dragen! Dit om meerdere redenen. Ten eerste levert de herinnering aan de vroegere rodeener-methoden van onderzoek voor ons altijd weer een zekere „voldoening“ over onze eigen betere methoden van werken! Verder lijkt het mij nuttig om oude fouten ook *positief* te bestrijden (dus niet alleen door ze weg te laten of te vermijden). Vervolgens is het niet onmogelijk dat er in de vreemdste en ongeloofwaardigste oude verhalen toch een *kern* van waarheid zou zitten. (Vergelijk de theorie dat er „geen fantasie bestaat“). En ten laatste is er voor elk aangehaald onderwerp hoop, dat het „aanleiding“ zou kunnen zijn voor nog levende rhinoceros-jagers om nog iets van hun ervaringen voor ons vast te leggen. De bedoeling is dan de voor velen zeer noodige „aanknoopingspunten“ te leveren. Het is deze laatste wensch dien ik graag zeer op den voorgrond zou willen stellen door nogmaals een beroep te doen op deze jagers om de *feiten*, die ze weten (hoe klein en schijnbaar onbelangrijk ook), alsnog voor het nageslacht vast te leggen!

a. Biotoop en trekneigingen.

Onze rhinoceros schijnt niet bijzonder gevoelig te zijn voor temperatuursinvloeden, in zoverre als hij wordt (of werd) aangetroffen zoowel in het heet laagland (bijvoorbeeld de moeras-sige kuststrooken) als ook zeer hoog in de berg. FRANK vond de sporen niet alleen op het strand, maar zelfs bij vloed in zee. Hij vermoedt dat het hier ging om het likken van het ziltte zeewater. De dieren bewoonden in vroeger tijden de hoogste bergen van West Java, als Tjerimai en Gedeh (Pangerango), tot aan de toppen, dus tot ongeveer 3000 m. Van Sumatra zijn geen bijzonder hoge cijfers bekend, van het Maleisch schiereiland geeft RIDLEY tot 1000 voet, en van het Indian Empire (Upper Assam) geeft MCGREGOR ⁽²⁰⁾ als maximum 7000 voet. Wel valt het op dat de soort nauwelijks buiten de tropen voorkomt (namelijk tot ongeveer 28° N.B.). Maar het komt mij voor dat dit meer zijn oorzaak zal vinden in een behoefte aan tropische plantengroei dan direct aan tropische warmte. De groote behoefte aan water om in te baden (speciaal overdag) lijkt zelfs te wijzen op een wensch om de allerprootste warmte te ontgaan en verder lezen wij nog bij MCGREGOR, dat de reeds genoemde sporen op 7000 voet zich bevonden in de directe nabijheid van pas gevallen sneeuw!

De overwegingen over de vraag of het laagland ofwel de bergstreken zijn *woonplaats* moeten nu bepalen intusschen eenigszins uiteen. IRINGHAM maakt den indruk alsof hij meent dat het der eigenlijk in de lagere streken thuis zou behooren en dat het soms slechts bepaald voedsel (hoofdzakelijk de grassoorten, die in grootere menigte op de hoogste bergtoppen groeien dan in de lager gelegene wouden, en in M. Java vooral *Albizia Horridifolia*) is, waardoor het naar de hogere streken wordt „geloekt“. Verder zegt hij dat „de toenemende kultuur in de lager gelegen oorden wellicht mede als eene der oorzaken moet worden beschouwd, welke den rhinoceros hebben gedwongen die streken te verlaten en een leefplaats te zoeken op de hooge bergtoppen, waar slechts zeer zelden het geluid eener menschenlijke stem wordt vernomen“. Op een andere plaats lezen we bij hem: „Het dier lijkt houden zij zich op in deze (derde) zone, in welke wouden vele kleine meren, poelen en bronnen verspreid liggen, waarvan de oevers met gras zijn begroeid. Buitendien treft men hier en daar kleine, drooge grasvelden aan, groeit er, zelfs in het binnenste der wouden, een veel grooter aantal grassoorten dan in de vorige zone en dit is in die prooierende mate het geval in de vol-

gende zone: het is hoofdzakelijk dit voedsel hetwelk den rhinoceros naar deze hoog gelegene streken lokt. Op den G. Slamet bestaat zijn voedsel bijna uitsluitend uit de welriekende grassoort *Astaxia Horsfieldii*. Of JUNGHUN hier in *alle* opzichten juist is moet worden betwijfeld, alleen reeds omdat het hoogst onwaarschijnlijk is dat ergens het hooftvoedsel van het dier uit grassoorten zou bestaan! Maar de andere genoemde factoren (eenzaamheid en veel water, tezamen natuurlijk met rijkdom aan voedsel) lijken hier van meer belang en ik meen — o.a. ook gezien zijn ongeëvenaard klimvermogen — dat de kwestie van *hoog* of *laag* terrein op zich zelf, voor het dier van betrekkelijk weinig belang is, wat trouwens niet met JUNGHUN'S opvatting in strijd is. Hoezeer groote stylheid van het terrein geen bezwaar is voor het dier, werd reeds onder de „Beschrijving” toegeleucht met een citaat van EVANS. Ook voor Java vinden we vele aanwijzingen in die richting. Zoo lezen we bijvoorbeeld bij DE WILDE: „... wij volgden meestal het pad door den rhinoceros gebaad. De weg was zeer slecht en op vele plaatsen niet dan met de uiterste moeite af te klauteren; en des niettegenstaande wist dit kolossale gedierte daar langs te komen”. Voor Sumatra zegt HAZEWINKEL dat het dier er een voorkeur heeft voor vlakten en lagere heuvels tot 500 m. „Hoogere sporen en paden n.m.m. in hoofdzaak atkomstig van trekkende oudere bullen”. JUNGHUN wijst er echter nadrukkelijk op dat onder alle groote Javaansche dieren de rhinoceros de eenige is, „die de hooge bergtoppen niet slechts nu en dan gedurende eene korte poos bezoekt, maar zich voortdurend op vele dezer bergkruinen ophoudt”. Voor het Indian Empire wordt opgegeven dat „its usual habitat is hill country”, terwijl EVANS zegt van Birma dat de soort daar een uitgesproken voorkeur heeft voor „hilly tracts and even mountainous country”. Ten laatste maak ik er op attent dat auteurs, die zoowel deze soort als *D. sumatrensis* kenden, er steeds op wijzen dat *sumatrensis* meer de hoogere streken bewoont dan *sondaicus*.

Wat de begroeiing van het terrein aangaat, zoo is er ruime variatie mogelijk. In aanmerking komen zoowel zware oorspronkelijke wouden (mits met voldoende ondergroei!) als lichte secundaire bosschen ofwel open terrein waar het geboomte, de bamboe en de struiken slechts optreden in afwisseling met stukken alang-alang, glagah en andersoortig „open” terrein, bijv. moerassen. Zware aangesloten boombegroeiing is allermint noodzakelijk, wordt wellicht niet eens geprefereerd, maar er moet wel voldoende schaduw

zijn en veel struikgewas of ondergroei voor de voeding. Geheel open terrein zal dan ook voor vaste verblijfplaats niet in aanmerking komen. Hier moge nog worden ingelast een enkele terreinsbeschrijving uit het Bantamsche, gegeven door A. R. W. KERKHOVEN: „... bijna ondoordringbaar „jungle”, bosch of moeras, waar men slechts enkele meters voor zich uit kan zien. De meeste rhino's, welke ik gekregen heb, moest ik schieten op afstanden, varieerende tusschen 2 en 5 m! Het volgen van deze dieren door het dichte bosch, door bijna ondoordringbare kasso (glagah) of eurih (alang-alang) of door diepe stinkende moerassen, is niet alleen gevaarlijk, maar ook ontzettend vermoeiend. In het bosch in Bantam krijgt men den indruk, dat letterlijk alles dorrens heeft. Soms leidt het spoor door groote bosschen van salak, een laag groeiende palmsoort met lange scherpe dorrens onder aan de takken, waar men onderdoor moet kruipen. De diverse rottansoorten (lianen) hebben aan het einde van iederen tak een „sliert” met de meest verschrikkelijke weerhaken, die men bedenken kan. Soms werkt men zich in die rottan zóó vast, dat men er niet zonder hulp meer uit kan komen! In de moerassen zwermen de muskieten op je gezicht en handen, welke reeds bloedten van de dorrens ...”. De vaste paden, door de dieren gebruikt, zijn dan ook soms niet anders dan door Lantana, bamboe doeri e.a. overdekte „tunnels”, waarin een mensch slechts in gebukte houding kan loopen of voortkruipen.

Een verdere eisch aan het terrein gesteld is dan nog de aanwezigheid van ruimschootsch water, niet alleen om te drinken, maar vooral ook om in te baden: kleine riviertjes, meertjes, moerassen, modderpoelen. Opvallend is verder nog hoe vaak men in de literatuur leest van de aanwezigheid van deze dieren of hun sporen bij zouthoudend water voortbrengende bronnen! R. D. M. VERBEEK (20) noemt van Sumatra een paar bronnetjes bij Kotta Baroe in het stroomgebied van het zijtakje Tassan der Mahirivier, waarvan het water door de beesten gretig wordt gedronken. Men ziet er talrijke vogels neerstrijken, terwijl des nachts ook „groote viervoetige dieren, o.a. rhinocerossen” het water komen nuttigen (van welke gelegenheid gebruik gemaakt wordt om jacht op deze dieren te maken). Hij bericht dat, volgens het zeggen der Inlanders, het water van deze bronnetjes zout is. „Ik heb het geproefd, maar kon er geen duidelijk zouten smaak aan waarnemen; het schijnt echter ijzerhoudend te wezen”. Dit is een geschikte gelegenheid om eens te

(20) Topogr. & geol. Beschryv. Sum. Westkust, Batavia, 1883, p. 639.

wijzen op het feit dat het den wilden dieren (planteters) die komen „zout likken“ lang niet altijd zoo speciaal te doen hoeft te zijn om het keukenzout, zooals men om diverse redenen wel geneigd is om als „vanzelfsprekend“ aan te nemen ²⁰⁾. Ik wijs hier nog even op de verhandeling van CAITS & BHARTIYA over „Earth eating and Salt-licking in India“ ²¹⁾, waarin zij (die beide analyses maakten van de door de dieren geliefde „salt-lick“) z. l. schrijven „One thing which stands out prominently is that, whatever it is the wild animals seek in the salt-licks, it is not sodium chloride“!

Wat aangaat de reeds genoemde, gewenschte eenzaamheid, zoo zijn ook hier natuurlijk wel eens uitzonderingen te constateeren, getuige bijvoorbeeld de schade, die niet zoo heel zelden aan menschelijke aanplantingen werd aangebracht. Over het laatste Praanger exemplaar schreef mij de heer F. J. APPELMAN: „Nachts soms ter vlak bij de menschelijke woningen loomend“. HAZEWINKEL schrijft: „Het 3 te Toebachan (Sumatra) genoemd, niet dwars door de bewoonde dalen te trekken“ etc. Men vergelijke ook wat MÜLLER schrijft in zijn verhaal van den aanval op VAN RAALTE.

Sommige auteurs spreken van „trekken“ bij deze soort. KONINGSBERGER schrijft: „Het schijnt dat een zeldzame vogel zijn opvoer van elkander gelopen en ook in zeevaart van land naar land verschilt in plaatsen kan vertoonen“. Zeker is wel dat het dien een soort looper is, niet opziend tegen zeer grootte wandelingen. In het bijzonder geldt dit óók voor licht aangeschoten of anderszins veremikte dieren en den jagers mocht zeker in het algemeen de raad worden gegeven om zulk een, nog in goeden staat verkeerd, vluchtend dier niet direct „nacht rna“ te gaan, maar liever voor dien dan de jacht te beëindigen en deze den volgende dan zoover mogelijk op het spoor te verdoelen ²²⁾. Dit alles moet intusschen niet overigens (d. i. „trekken“) worden genoemd. Over den beramen Pinch-rhinoceros (van Malakka) schreef MAXWELL, dat deze zelden verliet „an area of some 40 square miles, circumscribed by bridle paths, and within close reach of the headquarters of the district. By comparison with the boundless extent of the forest in all places, and with the roving propensities of most big game animals, this made it easily accessible“. Bij EVANS lezen we: „They appear to be of a restless disposition and at times given to wandering a distance from

1) Zie l. n. 1. Straits. Times, 1. Februarij 1935.

2) Journ. Bomb. Nat. Hist. Soc., XXXIII, 1935, p. 575.

3) Les grandes Chasses en Indochine, Paris, 1936.

their accustomed haunts. In the hot season they are invariably found in hilly or mountainous country. If the cool weather they may wander a good deal as also during the rains, ranging along the ridges and visiting the head waters of streams“. Voor *D. sumatrensis* voegt hij hier nog bij dat deze „during the rainy season certainly tours through the lower-lying country (tracks within 3-4 miles off the railway)“. Deze verhuizingen zouden waarschijnlijk niet voor langen tijd zijn en „only in search of particular kinds of fodder not obtainable at other times“. Ook THOM ²³⁾ deed bij *sumatrensis* juist zulke trek-ervaringen op, al geeft hij de feiten ook enigszins anders: „Although the hills are his proper habitat, it occasionally descends to flat country especially towards the end of the rains and remains there sometimes for long periods till January and February, when there is still plenty of cover and mud and water to be met everywhere. By March, as a rule, they are all back in high evergreen forest again. It is very rarely seen in the plains, so far as Arakan is concerned, during the hot weather months i.e. from March to June“. Het is natuurlijk niet gewenscht hier over de verschillen in beide opgaven te gaan theoretiseeren (al zou dit zeker hoogst interessant zijn voor hen, die op de hoogte zijn met de verschillen in de plaatselijke klimaten der beide bedoelde streken). Het bestaan van een zekeren „trek“ bij *sumatrensis* lijkt echter voor die streken wel vast te staan! Van *Rh. unicornis* zegt HODGSON ²⁴⁾: „Abundant in the forest and hills of the lower region, whence in the rainy season they issue into the cultivated parts of the Tarai to feed upon the rice crops“. Voor onze soort zegt nog RIDLEY van het Maleisch schiereiland: „As the jungle gets cleared, it wanders into low open country, apparently losing its way“. Ook werden een paar malen exemplaren waargenomen, bezig vrijwillig vrij breede rivieren over te zwemmen. Al deze berichten kunnen ons zeker nog geenszins de juiste verhoudingen in dit opzicht bij onze soort duidelijk maken, in het bijzonder niet voor Java! Het tijdelijk en periodiek opzoeken van betere voedingsgronden is intusschen een verschijnsel, dat ook in de tropen zeer zeker voorkomt, wellicht méér dan wij tot nu toe dachten en ik meen het óók bij sommige der groote zoogdieren op Java zelf met zekerheid te hebben vastgesteld. Ik heb hierbij dan het oog op verhuizingen, die het gevolg zijn van den invloed der jaargetijden. Buitendien is voor vele soorten natuurlijk nog te

25) Journ. Bomb. Nat. Hist. Soc., XXXVIII, 1935, p. 139.

26) The Lond. & Edinb. Phil. Mag. & Journ. of Sci., VI, 1835, p. 751.

verwachten een rondtrekken op kleinere schaal als gevolg van het plaatselijk „afgegrasd” raken van het voedsel, terwijl het opzoeker van de zee (desnoeds zelfs vanuit de hooge bergen) zeer zeker een gevolg zou kunnen zijn van de noodzaak, allen plantenetters eigen, om het tekort aan anorganische bestanddeelen in hun voedsel aan te vullen. Toch heeft overigens HAZEWINKEL in den grond wel geheel gelijk wanneer hij (voor Sumatra) zegt dat de soort, afgezien van eenige beweging gedurende den bronsttijd (en afgezien van de bedoelde, in sommige streken voorkomende „trek”), „zeer honkvast” is. Hij wil dit ook bewijzen uit het feit dat exemplaren een gebied blijven prefereren, waar reeds talrijke ladangs bestaan, terwijl niets hen belet de (hoogere!) bergstreken op te zoeken, waar veel minder menschen komen.

Sommige van zulke tijdelijk bezochte streken (bijvoorbeeld de bovengenoemde „rice crops”) behoeven wel nauwelijks onder het eigenlijke biotoop te worden meeverkend. Hetzelfde mag dan echter ook wel worden aangenomen voor de „droge en winderige toppen der bergen” (S. MÜLLER) of de „duizeling wekkende smalle randen, van nog werkende kraters” (JUNGHUN). Ik haal ook nog aan van DE WILDE: „... ik heb zelf bij onderzochting, dat ik op vuurspuwende bergen, waar ik in de lava het spoor van den rhinoceros gevolgd was, mij niet verder durfde wagen, niettegenstaande het spoor van dat dier tot aan den mond van den krater opliep”. Zou het dier daar werkelijk nog iets te „zoeken” hebben? Wel schijnt het te wijzen op groote onverschilligheid en gehardheid tegen moeilijke omstandigheden. In dit verband ten slotte nog de volgende aanhaling, eveneens van DE WILDE: „Na een geruimen tijd door digt bosch voortgegaan te zijn, deed zich eene verschrikkelijke verwoesting voor onze oogen op. Eene ruime plaats, Padangalang of Slagbank genaamd. Op den bodem of grond zijn verscheidene zuurbronnen, waaruit aanhoudend dampen opstijgen, welke niet slechts onaangenaam, maar door het zwavelachtige onverduurzaam zijn, en slechts voor een korte poos door den mensch en den rhinoceros verduurd kunnen worden. ... Waar wij ons henen keerden, niets dan teekenen eener algemeene verdelging, o.m. de geraamten van 2 tijgers, vele slangen, hagedissen. ... Van den rhinoceros vonden wij op vele plaatsen den nog verscher meest een bewijs, dat dit kolossale dier niet alleen de moeilijkste wegen wist te doorkruisen en over te trekken, maar ook zich te midden dezer verdelging durfde te wagen, zonder er het slagtoffer van te worden”. Van algemeene bekendheid is ook, dat

vele diersoorten zich min of meer aangetrokken schijnen te voelen tot „afwijkende” plantensoorten (bijvoorbeeld nieuwe boomsoorten, door het boschwezen aangeplant) en verlaten ladangs, waar soms extra veel sporen te vinden zijn van olifanten, zwijnen, tijgers, beren en ook van onzen rhinoceros.

Met een paar woorden moge hier ten slotte nog even worden gesproken over de „vaste paden”, waardoor deze dieren op vele plaatsen zoo onuitwischbaar het stempel van hun (vroegere) aanwezigheid in hun woongebied hebben afgedrukt. HAZEWINKEL maakt er op opmerkzaam dat er van ons dier twee soorten van paden voorkomen: vaste, meestal rechtuit gaande, die het bloop van het terrein volgen, en willekeurige, zelfs met lussen verlopende, ontstaan tijdens het weiden. Het merkwaardigst zijn wel de paden van de eerste soort. De rhinoceros heeft de gewoonte op zijn omzwervingen standvastig den zelfden weg te gebruiken en diezelfde wegen werden vóór hem reeds gebruikt door zijn voorouders. Door dit eeuwenlange gebruik zijn deze paden soms diep uitgesleten, soms waarschijnlijk nog extra uitgediept door afvloeiend regenwater en zoo geworden tot „holle wegen” (of kanden), die soms overal keurig gelijk zijn van diepte en breedte, welke breedte dan overeenkomt met de breedte van het dier. Waar deze paden vaak liepen door, overigens voor den mensch vrijwel ondoordringbare, bosschen, zoo verwondert het niet dat we in de verhalen van vele reizigers en bergbeklimmers de opmerking lezen: welk een belangrijken dienst de rhinocerossen met het „aanleggen” van die paden den mensch hebben bewezen. Vooral ook daar ze, zooals MÜLLER zegt, „niet zelden in eene onafgebrokene lijn van den voet eens bergs tot op dezelfde spits, en van den eenen hoogen top langs eenen verbindenden rug, of ook wel door een tusschenliggend dal, naar dien van een anderen berg” loopen. HASSKARL schreef van Java aan BRUM dat: „Unter allen Umständen kann man, diesen Wegen folgend, mit Sicherheit darauf rechnen, schliesslich zu einer Quelle oder Wasserläche zu gelangen. Hier und da ist ein Baumstamm quer über den oft mehr als einen halben Meter tief ausgetretenen Weg gestürzt, so dass das Nashorn nur mit Mühe darunter weg laufen kann; gleichwohl nimmt es nach wie vor den altgewohnten Wechsel an, denn man findet den unteren Teil des Stammes abgerieben, ja formlich poliert”. De paden hebben min of meer scherpe randen. Loopen ze in horizontale richting over hellend terrein, dan is de buitenrand lager dan die welke aan de hooge zijde is ge-

legen. De zijwanden zijn glad geschuurd en moeten daarvoor zeker heel wat wrijving van de huiden der dieren hebben ondergaan. Deze diep uitgetreden en glad afgeschuurde paden komen niet alleen voor op plekken waar de bodem bestaat uit los materiaal, maar zelfs op plaatsen waar ze verlopen over vaste rotsmassa's. Ook daar zijn die rotsen op dezelfde wijze uitgehold en zijdelings glad geschuurd.

VAN HOËVELL liet zich door een dorpshef vertellen dat „de rhinocerossen zich 's nachts op den berg (Tjermel) verzamelen” en daarvoor langs de door VAN HOËVELL gevonden paden naar boven klommen. Ja, hij voegt hier zelfs aan toe: „Toen wij een weinig hooger waren, kwamen wij aan eene plek, waarop verscheidene dergelijke paden van beneden verliepen”.

b. Geaardheid.

Reeds onder het hoofdstuk „Beschrijving” werd het dier in dit opzicht enigermate gekarakteriseerd en wel door het aan te duiden als een (zeer) „weerbare planteneter”. Dit sluit namelijk reeds eenige verwachtingen in. Van zulke dieren lijkt het namelijk te verwachten, dat ze in zander niet agressief zullen zijn (waarbij intusschen eenige „uitzondering” toe-stander), terwijl ze omgekeerd wanneer zelf aangevallen, geen groote nering zullen hebben tot vluchten en in elk geval in zood'n vlucht niet tot het uiterste zullen volharden, maar op een bepaald oogenblik never tot den tegen-aanval overgaan.

Het oordeel der jagers en andere kenners is hier niet geheel eenstemmig. Volgens sommigen zou het dier gerekend zonder provocatie aanvallen. Zoo noemt VOLZ het dier „das gefährlichste Grosswild von ganz Sumatra, denn blindwütig greift es ohne jeden Grund ohne weiteres an”. A. R. W. KERKHOVEN schrijft van „zeer kwaad-aardige en gevaarlijke beesten”. Mijn eerste rhinoceros had, kort voordat ik hem schoot, een oude vrouw aangevallen en gedood. Ik weet eene rubberonderneming in de Zuid-Praampet, waar een rhinoceros afdeling in de tuinen geheel ontgankelijk maakt, doordat hij de koebies aanvalt. Ook HAZEWINKEL schrijft „dat hij meestal direct tot den aanval overgaat”. J. G. WOOD ⁽²⁶⁾ zegt van rhinocerossen in het algemeen dat ze zijn „very tetchy in their temper, and liable to flash out into anger without any provocation whatever. During these fits of anger, they are dangerous neighbours and are apt to attack any moving object that may be within their reach” (waarvan

¹⁾ The Brit. Nat. Hist. London, 1875, I, p. 100.

dan nog een voorbeeld wordt gegeven). Van de twee exemplaren (¹ en ²), door KLOSS vermeld als verzameld in Perak, zegt hij dat „both these animals seem to have been extremely savage and given to unprovoked attacks. The Pinjih beast (shot in 1899) had been the terror of its valley from long before the British occupation (1874) and it was only large and well armed parties that ventured into its neighbourhood. It was known to have killed at least 3 men on separate occasions and had attacked many other who escaped”. Over hetzelfde dier schrijft MAXWELL „It would turn aside for no one, so it was said; on the contrary, it met in the forest, it would either stand its ground and then slowly and deliberately advance in the direction from which it had been disturbed, or it would charge without warning”. Het tweede exemplaar van KLOSS (³, Telok Anson) „came to notice through the attack on a Chinese who was tapping rubber in the forest. He was charged three times, tossed and chased into the coolie lines. She was believed to have killed a man earlier, but a second animal was reported in the neighbourhood though nothing further had been heard of it”. TERBREST, door het bosch trekkende met zijn patrrouille, schrijft hoe ze „plot-seling werden verast door een overaanhijk muiven. Een rhinoceros, die bezig was een bad te nemen in een diepe plek, was door ons gestoord, en wilde daarover zijn ongeroepen toornen. Met gestrekte nek kwam hij met zijn eenhoorn op ons aan-toornen”. EVANS zegt te hebben gehoord van (slechts) twee gevallen, waarin ongewonde dieren last veroorzaakten: 1. een rhinoceros, die „held up a party of survey coolies in the course of their work” en 2. een rhinoceros, die iemand noodzaakte in een boom te klimmen, waarbij hij den vluchteling nog juist een beet kon geven. HOOGERWERF trof een rhinoceros in een modderbad. Opgejaagd, liep het dier weg, maar toen de schrijver bezig was de achtergeblaten sporen op te merken, keerde het terug en rende op hem af. Hij vluchtte en verloor zich achter een boom op korten afstand van den baaiak. Het dier bleef staan, zag niemand meer en liep toen weg in de richting waaruit hij was gekomen. Ik verwij ook nog naar het reeds eerder opgenomen verhaal van den aanval op VAN RAALTE.

Tegenover deze, stellig dus op meerdere goede waarnemingen berustende, opvatting staan echter vele gevallen, waarin werd geconstateerd dat het dier bij een ontmoeting *niet* aanviel, ja zelfs er van door ging. HORSFIELD vermeldt dat er bij de vrij talrijke ontmoetingen van Inlanders en Europeanen met het dier, geen voor-

beeld van aanvalsneiging tot zijn kennis kwam. S. MULLER zegt dat het dier, hoe groot en sterk ook, toch bevreesd is voor den mensch en zich gemeenlijk door hem op de vlucht laat jagen. Hij ontmoette zelfs eenmaal een moeder met haar jong van ongeveer 3 maanden. Bij het naderen der luid schreeuwende drijvers sloeg de moeder op de vlucht, haar jong achterlatende. Trouwens ook het geval VAN RAALTE moet hier ten tweede male in herinnering worden gebracht. Immers, nadat het dier zijn „onuitgelokten” aanval op VAN RAALTE had gedaan, werd het door een enkel schot (dat hem misschien niet eens raakte) op de vlucht gejaagd! Ook SCHIEGEL noemt het dier „bevreesd voor den mensch”. JUNGCHUN vermeldt van de exemplaren, die hij badend aantrof bij Kandang-Badak: „Snuivend sprongen zij op en snelden voort” en noemt dit ook hun gewone wijze van handelen: „De rhinoceros is zeer schuw; nauwelijks heeft men hem in de verte gezien — men heeft slechts het minste geruisch te maken — dan snellen zij voort en men vernemt slechts het krekken der takken in eene tegenovergestelde rigting des wouds, waarheen zij in overijde vaart zijn heengevlogen”. RIDLEY noemt het „a quiet, inoffensive beast”. EVANS zegt: „The Burmans are, as a rule, much afraid of them. They are said to attack human beings without provocation, and to be most vindictive and persevering in their pursuit of the object of their anger. Hunters are unanimous in considering them dangerous animals, and especially so when wounded. My small experience tends to make me believe that a rhinoceros is as anxious to preserve a whole hide as most other beasts” etc.

Het komt mij nu voor, dat de voorbeelden van *niet* aanvallen hier iets méér zeggen voor den „normalen” aard van het dier dan de andere gevallen en wel omdat er (zoals reeds boven gezegd) stellig verschillende „uitzonderings” gevallen zijn, waarin het dier wél aanvalt, terwijl gerust mag worden aangenomen dat een aantal der bekende gevallen van zoopenaamde „onuitgelokte” aanvallen in werkelijkheid toch wel degelijk onder een dier rubriek zullen vallen. Zoo verhaalt DE WILDE hoe een bij een hertenjacht in de Preanger een jager te voet, die zich op een paadje tusschen het kruipelhout had opgesteld, plotseling van achteren door een rhinoceros omver geloopt en verpletterd werd. Natuurlijk was het dier door het algemeen rumoer en geschreeuw der jagers opgedreven en bevond zich op het bedoelde pad „op de vlucht”. Terecht voegt dan ook DE WILDE er bij dat het dier „anderzins voor den mensch niet zoo gevaarlijk is”.

De oorzaken, die het dier tot uitgesproken „aanvaller” kunnen maken zullen wel de volgende zijn:

1. Wanneer het zelf wordt aangevallen, speciaal wanneer gewond of wanneer het zich in het nauw gebracht voelt, dus bijvoorbeeld door eenige menschen onverwacht van nabij „bedreigd”. In zulke gevallen schijnt het dier inderdaad zeer woedend te kunnen worden en „vervolgt” het zijn belediger met groote snelheid en kracht, daarbij boomen, struiken of andere hindernissen omver werpend. Ik haal hier als voorbeeld slechts aan wat we lezen bij S. MULLER. Allereerst het geval van een Inlander, „die door een *verwonden* rhinoceros *zoodanig* werd *toegetakeld* en in de lucht geworpen, dat hij op de plants dood bleef”. Uit den mond van een „oud geoefend jager, welke, om winst te doen, reeds vele neushoorns gevelde had”, teekende MULLER op, hoe deze man, wanneer hij den rhinoceros onder zijn bereik had in het effen bosch, alvorens een schot te doen, een boom beklom, daarbij de list gebruikend „zijn baaitje aan den stam neder te leggen of aan een' struik op te hangen. Het gebeurde dan niet zelden, dat het getergde of door de verwonding tot woede gebragte dier zijnen toorn op dat kleedingstuk tot vierde en daardoor te gemakkelijker 's jagers prooi werd”. Volgens meerdere berichten zou het dier bij zulke aanvallen echter uiterst licht het spoor verliezen, althans den strijd opgeven, dit waarschijnlijk in verband met zijn slecht gezicht en misschien ook nog met een zekere onhandigheid in het snel van richting veranderen. Ik verwijs hier verder, korthedshalve, naar de „jachtverhalen”, hieronder apart opgenomen. Intuschen schijnt het dier, zelfs wanneer beschoten en gewond, nog geëenszins *altijd* tot den aanval over te gaan. S. MULLER verhaalt van een exemplaar, dat, zwaar aangeschoten, zich omkeerde en „in de grootste overhaasting langs hoogten en diepten voortrende... het nogt ons niet gelukken hetzelfde magtig te worden, daar het geteekende bloedspoor ten leste in een ontoegankelijk moeras verloren ging. Niets beter slaagde een onzer Sundanesche jagers met een wijfje, hetwelk in eenen kuil troebel water, naar het scheen slapende, onopgemerkt, doch vruchteloos, van uit eenen boom met eenen kogel werd begroet”. Ook uit het jachtverhaal van APPELMAN blijkt geëenszins een erg groote aanvalslust van dit „oeroude” mannetje, nóch na het eerste schot, dat slechts een lichte wond veroorzaakte, noch na het tweede, dat op zijn dood uitliep. En het mooiste voorbeeld levert wel het zoozeer „beruchte” Pinjih-exemplaar van MAXWELL (zie uitvoerig jachtverhaal eenige bladzijden verder).

2. Wanneer vergezeld van een jong. BONTIUS geeft een merkwaardig verhaal, dat hier ingelascht moge worden: „Eenen my welbekenden ende familiaren Vrient heeft my verhaelt, dat hy, vergeselschapt zijnde van noch twee anderen, sich te Paerde gingh verlustigen in de Bosschagien, ende aldaer eene Rhinoceros, dat een Wijfken was, gevonden heeft, welke sich met haer jongh in het slijk lagh en wentelde; want dit Dier heeft, even als de swijnen, ende de wilde Vercens, groot vermaeck in modder ende slijk; na dat dit Beest haerlieden gesien hadde, zoo staet het op, ende met eenen tragen gang afwijkende, dreef het met zijn snuyt het jong voor sich heen; waer over een van de drie, onvoorsichtelijken genoech, het wilde Dier na-joech, ende met sijnen uytgetogen Japan-schen Sabel hevigh op de rugge, ende op de billen van dit groote Beest sloegh, daer nochtans geen bloedt na en volghde; doch de huyl ten eenigen deel doorkloven zijnde, vertoonden sich breede witten vooren, welke alles dit groote Beest lydt-samelijken vrdroegh, tot dat het naerder aen een dicht Bosch komende, sijn jongh tusschen de Moerassen ende Griende Verborgten hadde; maer doen keerde het Dier te rugge, vervaerlijcken brullende, ende ransden onsen Ruyter aen; maer ter goeder uren sprong het Paert, verschrickt zijnde, achterwaerts uyt, nochtans greep den Rhinoceros, al bijtende, den Ruyter by de broeck, dewelcke datelijck, alsoo die uyt lichte zijde stoffe bestont, aen flerte gescheurt was, waer over den onsen soo spoedigh als hy kon, sich op de vlucht begaf, terwijl hem den Rhinoceros met alle furie vervolghde; doch hy geraeckte ten lange lesten by sijne achter-gelatene Kammeraden, dewelcke het geweld, van dit onbeschoft wildt Dier, willende wijcken, sich achter twee hooge Boomen, die naeuwlijcks twee voeten wijdt van den andere stonden, verschanst hadden; maer het Beest dol ende nytsinnigh zijnde, verliet den voorgaenden Ruyter, ende besprongh de twee Voetgangers, want sy hadden haer Paerden, na dat sy die gekluystert hadden, laten grassen, doch het Beest, het zy door een aangeboore domheyt, het zy door nytsinnigheyt, verkoos den wegh, met alle geweld, tusschen de twee Boomen, dewelcke het schrickelijcken dede beven; maer des Beests geweld wiert, door de overgroote dickheyt des Boomen, soo langh belet, dat sy tijdt kregen om hare Roers daer op t'ontlossen, ende haren adem te mogen scheppen; nu een weynigh vande vrees ontlast zijnde, dus treffen sy dit Beest met verscheydene schoten door het voor-hoofd in de herssenen, t welcke, na dat het nu ter neder-gestort was, datelijck door de Moorsche slaven, die inde Bos-

schen om hout uytgegaen waren, ende door den Ruyter van het perijckel gewaerschowt waren, met bijlen en beytels, en Lancien gedoot wiert, terwijl de anderen den Ruyter menigen vloek op het lijf wierpen, noch half bevangen zijnde van die overgroote schrick, ende aldus sijn sy ontslagen geweest vande woedende wreetheyt van dit groote wilde Beest; want indien dit Dier, door een musquet gequetst zijnde, somwijlen door de Bosschen komt te vluchten, werpt het om verre, met een groot gekraeck, ende hoogste verschrickinge van die het komen te hooren, alles wat hem ontmoet, ja oock selfs de vry dicke Boomen. Als tegenstelling wijs ik echter nogmaals naar het geval, verteld door S. MULLER, waarbij een moederdier haar jong van 5 maanden uitsluitend op het luid geschreeuw der jagers in den steek liet!

Verder haal ik hier aan het verhaal, gegeven door A. HOOGERWERF²⁹⁾. „Wij zagen (op Oedjoeng Koelon) een jong tegen den avond van 23 October 1938. Dit dier was vergezeld door een oud beest, beide graasden geruimen tijd in een dichte tepoesvegetatie terwijl op ca. 30 m afstand een tiental menschen bezig was... Om ongeveer kwart over zes kwamen de twee dieren uit het struikgewas op de open weide, waarop wij allen een goed heenkomen zochten in een dikken boom. Na geruimen tijd te hebben stilgestaan — terwijl wij de dieren o.a. met behulp van een zaklantaarn konden bekijken — liepen de badaks naar den boschrand waarin de boom stond, die ons tot schuilplaats diende. Ze stonden toen niet verder dan 7 meter van ons verwijderd. Kort daarop liet het groote dier plotseling een zwaar geproest hooren en liep het met groote kracht tegen den dikken boom waarin wij zaten, doch deze was stevig genoeg, zoodat wij ons volkomen veilig gevoelden; na dozen aanval liep het beest naar het bosch terug en verdween daarin“. Hierbij zij alleen nog aangeleekend dat HOOGERWERF zijn twijfel uitsprekt over het punt of dit groote dier wel een wijfie was! „Enkele Inlanders beoordeelden een hoorn te hebben gezien — en ook de heer VAN DER SCHAAF beweerde den hoorn te hebben opgemerkt; deze zou ongeveer anderhalf handbreedte lang zijn geweest“.

3. In den bronsttijd (dus „wanneer met meer dan één tezamen“ voorkomend!). Een goed geconstateerd voorbeeld hiervan is mij niet bekend, maar we kunnen hier met vrouwen bouwen op de analogie met andere diersoorten. De goede waarnemer en betrouwbare auteur WOOD schrijft: „During the season of love the male rhinoceros is

²⁹⁾ Drie Jaren Ind. Natuurleven (1936-38), Batavia, 1939, p. 209.

always vicious, and will conceal himself in some thicket, and from thence dash out upon any moving object that may approach his retreat".

Waarbij dan vermoedelijk nog komt:

1. In het geval men te maken heeft met zeer oude „grimmige“ dieren (van beide sexen)! In de literatuur vindt men zulke dieren herhaaldelijk aangeduid met het woord „solitaire“, stellig naar analogie van dergelijke zeer oude mannetjes olifanten, die los van hun troep leven. Waar intusschen de rhinoceros in het geheel geen troepvorming kent, lijkt mij hier deze naam niet goed bruikbaar. Ook dit lde geval kan ik niet met de gewenschte voorbeelden staven. Aan te nemen is echter dat eenle der bekende gevallen (zoals bijvoorbeeld de Pinjih-rhinoceros van MAXWELL en het Teboehan-exemplaar van HAZEWINKEL, beide D hier wel toe kunnen hebben behoord.

Als illustratie van het bovenstaande moge hier nog, zooveel mogelijk bekort, worden ingelast het uitvoerige bericht van MAXWELL over den Pinjih-rhinoceros (van Perak, Malakka), dat behalve „kramat“ ook buitengewoon woest van aard was. Hij had 3 maal een mensch gedood en in elk van deze gevallen was de aanval geheel en al zonder provocatie geweest. Rustige voorbijgangers waren talloze malen spontaan door hem aangevallen. Volgens de verhalen ging het dier voor niemand opzij, intendeel, wanneer men het in het bosch terenkam zou het steeds attackeren, hetzij langzaam, hetzij in snellen ren. "It had been a terror in the Pinjih valley long before the British occupation of Perak (1874), and 25 years later, at the time of this narrative, it was only in large and armed parties that the woodcutters and rattan-collectors ventured into the less frequented parts of the forest. On more than one occasion the headman of the district had organised expeditions to kill the animal, and once a party of 5 picked Malays had met the rhinoceros and had fired 50 shot at it. I heard the headman tell the story: "If a bullet killed the brute, it picket it elf up at once; and if a shot missed, it charged forthwith". Ook andere voorbeelden van mislukte jacht worden gegeven. MAXWELL zelf, des morgens zeer vroeg uitgaande, trof het dier liggende in een plas, doch kon het alleen verwonden met een te hoog schouder-schot, waarop het *wegliep*. Na een korte pauze werd het spoor gevolgd en op een 100 yards afstand trof men hem reeds weer aan, bewegingloos staande op een verhevenheid. Nog voor er gelegenheid was geweest voor een nieuw schot liep hij weer, langzaam, weg. Een achterna gezonden schot bleef zonder effect en

het dier bleef nu ettelijke uren buiten zicht. Over een mijl voerde het spoor door maagdelijk bosch met veel rottans en slingerplanten, dan sloeg het zijwaarts af in het hooge struikgewas van een verlaten ladang, waar het moeilijk en gevaarlijk was hem te volgen. Na 2 of 3 uur kwam men weer in het bosch en zag spoedig daarop eenig bloed. Nu leidde het spoor rechttoe naar een riviertje, dat overgestoken was. Na 1 uur 's middags ging men van hieruit verder en voor men een mijl had afgelegd toonde een gesnuif en geraas dat men weer contact had. "His behaviour was most extraordinary: from a distance perhaps of some 50 yards away he charged headlong towards us, passing within 15 or 20 yards of our position... When he had gone 50 yards behind us, he stopped. Here he paused a few seconds, and then with a short charged black again at an acute angle to the last direction he had taken. He again passed close enough for us to get a glimpse of him... Again he stopped, paused, and then with a short came back on another line that passed us no nearer than the others. What his intention was I cannot say; whether it was that he could not discover our exact position, or whether his wounds had knocked the inclination for real fighting out of him, I do not know; but I am inclined to believe that he did not want to fight, and think that it was what tacticians term a demonstration. He made 5 such rushes, but no time did he come close enough for me to take more than a snapshot, and this I refused to risk. At last however, Malias pointed out a stationary black object some 25 or 30 yards away... it was the rhinoceros... I fired; in another charge he rushed headlong through the forest straight away from us, bursting or tearing a path through every obstacle". Een mijl verder trof men hem voor de vierde keer, "when after a series of similar demonstrations, he gave me a clear shot at 25 yards at the base of his spine. He again went straight away, but the blood showed that both this bullet and the one before had taken effect, and when we came on a place where the poor brute had lain down we made certain of him. Though we followed the tracks until 4 we failed, however, to come up with him again". Men overnachtte in een nabijgelegen huis. "The actual distance we had followed the rhinoceros from sunrise to nearly sunset was not more than 15 miles (from point to point it was perhaps 7)". Volgenden morgen ontdekte men dat het dier den nacht liggende had doorgebracht op korten afstand van het punt waar men het spoor had verlaten. Het had slechts zeer weinig geten en niet gebaad. Met groote voorzichtigheid werd de achter-

volging voortgezet. Pas na 1 uur 's middags zag men het dier terug, staande op 30 yards naar opzij. Door een vergissing trof het nieuwe schot in de achterdeelen. Opnieuw liep hij weg en weer in een ladang met struikgewas, waarin het volgen moest gebeuren op handen en knieën. Na een uur hoorde men apengeschreeuw, kwam weer op open terrein. Om 4 uur besloot men weer de jacht voor dien dag op te geven. Volgenden morgen vond men opnieuw de slaapplaats en ontdekte dat het dier ditmaal ruimschoots had gegeten van weelderig gras en jonge struiken en tevens uren lang had gebaad. Het spoor volgend, toonde na een paar minuten geraas op 20 yards afstand dat men opnieuw contact had. Ditmaal liep hij echter al weg vóór men hem nog had gezien. Het geluid hield echter zeer spoedig weer op. Een paar honderd yards verder vond men het dier staande op 25 yards afstand, de wind in het voordeel der jager. "He was looking down the path he had come up, and I had made an exact semi-circle in my detour, and was diametrically behind him. I had misjudged him when I had thought a few minutes before that he would not allow me to come to close quarters, for now his every attitude meant fighting. Hustled and harried for the last two days, poor brute, he could stand it no longer, and was now determined to run no farther. I waited for a good shot. Then a lull of our wind must have reached him, for he very slowly began to slew round. The huge hideous head lifted high in the air and swung slowly over the shoulder, the dumpy squat horn showed black, the short hairy ears pricked forward, and a little gleam showed in the small yellow eyes; the nostrils were wrinkled high, and the upper lip curled right back over the gums, as he sought to seek the source of the tainted air. Pain and wrath were pictured in every ungainly action and hideous feature. High in the air he held his head as the turned round, high above us as we squatted close to the ground, and his neck was fairly exposed to a shot, but I waited to let him show yet more. Then how slowly it was I cannot say, but very slowly it seemed his shoulder swung round, and at last I was afforded a quartering shot at the heart and lungs. I fired, and knew that he was mine. A short rush of some 30 yards, and he fell in an open grassy glade, never to rise, and never again to see Chanyar Larang. Though he could not rise, the poor brute was not dead; and as he moved his head lizard-like from side to side in his efforts to raise his ponderous body, he seemed more like a prehistoric animal than one of our times. Another shot killed him".

WOOD spreekt van het in woede uitbarsten zonder eenige provocatie en zegt dan verder nog: „Sometimes the rhinoceros will commence a series of most extraordinary antics, and seeming to have a spite towards some particular bush, will rip it with his horn, trample it with his feet, roaring and grunting all the while, and will never cease until he has cut it into shreds and levelled it with the ground. He will also push the point of his horn into the earth, and career along, ploughing up the ground as if a furrow had been cut by some agricultural implement. In such case it seems that the animal is not labouring under a fit of rage, as might be supposed, but is merely exulting in his strength and giving vent to the exuberance of health by violent physical exertion". Volgens enkele auteurs zou het in den grond woken met den hoorn echter toch ook wel voorkomen „om zijn woede te koelen", bijvoorbeeld na een mislukte charge. Auteurs, die in staat waren de gevaarheid van onze soort te vergelijken met die van *Rh. unicornis*, beweren meestal dat de Javaansche soort zachter van aard is dan de laatste.

Aan te nemen is dat in het algemeen de verhouding tot *andere diersoorten*, die zijn gebied medebewonen, normalerwijs „goed" is. Dit geldt dan zoowel ten opzichte van de grootere mede-planteneters (op Java den Banteng en verwilderde Karbouwen), alsóók ten opzichte van de groote roofdieren (den Tijger), die namelijk wel niet al te zeer „gevreest" zullen worden en natuurlijk ook niet zonder aanleiding vervolgd. HAZEWINKEL vertelt echter van een manlijk dier „door de bevolking gevreesd om zijn agressiviteit", dat nog al eens in bloedige botsing kwam met het in de buurt van een zoutwater-bron in praktisch wilden staat rondlopende vee, welke botsingen meestal eindigden met den dood of zware verwonding van enkele stieren en koeën. De plaatselijke bevolking hield den rhinoceros zelfs voor een vleescheter! FRANK zegt van het door hem geschoten δ dat dit het „rondlopende paarden erg lastig maakte en hen aanviel". Daarnaast bericht hij echter dat hij op Oedjoeng Koelon der rhinoceros „bij het azen in den vroege morgen of in de late middagen vaak met half wild levende karbouwen of met een troep bantengs van beiderlei geslacht tezamen" ontmoette. In het bosch gebruikten ze ook dezelfde wissels, daarentegen niet op de open alang-alang vlakten. Hij vat zulk samengaan op als een veiligheidsmaatregel.

Over de verhouding tot den Tijger bestaat een oud verhaal (volgens hetwelk deze beide diersoorten gewoon zouden zijn in elkaanders

gezelschap te blijven: zie bijvoorbeeld bij BONTIUS), dat echter (mèt de zoogenaamde „verklaring” er van, die ik elders aantrof) het best kan worden ingelascht onder de rubriek „Geloof”.

Voor andere streken dan Java doet zich dan nog de vraag voor hoe het dier zich verhoudt t.o.v. de andere rhinocerossoorten en den olifant. Het verhaal over de geweldige antipathie, die er zou bestaan tusschen rhinocerossen en olifanten is, naar het schijnt, in omloop gebracht door PLINIUS en sindsdien tallooze malen opnieuw opgedischt. Daarbij wordt dan gewoonlijk uitvoerig verteld hoe de rhinoceros hierbij „natuurlijk” in het voordeel is, omdat hij met zijn hoorn den olifant van onderen af kan aanvallen. S. DE VRIES ¹⁹⁸⁾ zegt zelfs: „De Tartarische Koningen laten de Rhinoceren, of Neushoornen temmen: en dan spannen voor hare Bagagie, of Plonder en Rustings-Wagenen. Waer tegens d’Indianen haer krijghs tuygh door Elephanten laten voortvoeren”. MARSDEN maakt verder melding van „the stories told of the mutual antipathy (tusschen een- en tweehoornigen rhinoceros) and the desperate encounters of these enormous beasts”. Waar er intusschen geen enkele betrouwbare waarneming bekend is om deze „verhalen” te steunen, zoo doen we goed ze voor zuivere verduistelingen te houden. Ik wijs er alleen op dat in Britsch-Indië *Rh. unicornis* wel werd gejaagd met behulp van tamme olifanten. Het schijnt dat hierbij de rhinoceros in het algemeen eenvoudig wegliep. „Elephants, however, appear to be as a rule nervous when in the near proximity of rhinoceroses, perhaps objecting to the smell of those animals” (SELOUS).

Echter doet zich, naar aanleiding hiervan, toch wel de vraag voor: bewonen deze verschillende groote planteneters hier en daar tezamen dezelfde gebieden of sluiten ze elkander plaatselijk uit? Het is moeilijk deze vraag zeer scherp (d.w.z. voor de kleinste gebieden) te beantwoorden. Voor de beide rhinocerossoorten van Sumatra krijgen we den indruk, dat ze niet tezamen in eenzelfde gebied voorkomen, wat we concluderen uit de berichten van enkele jagers, die in een bepaalde streek steeds slechts één der soorten verkregen (vergelijk vooral HAGEN en HAZEWINKEL). Voor vele streken van het vasteland van Z. O. Azië worden meer dan een soort opgegeven voor dezelfde landstreek, waarbij echter gewoonlijk nog niet bedoeld wordt op een daadwerkelijk samenwonen op eenzelfde stuk grond. Er zijn meerdere voorbeelden aan te halen, waaruit blijkt dat ook daar soms

Fig. 18. Gevecht tusschen tijger en rhinoceros. Naar oude houtgravure door O. FIENZEL.

¹⁹⁸⁾ Curieuse Aenmerck, der bysonderste O. en W. Ind. Verwonderens waerdige Dingen etc., Utrecht, 1682, IV, p. 1200.

in één streek door den jager uitsluitend één der soorten werd verkregen. Zoo schrijft BLYTH over „a friend who killed as many as 9 individuals in the South half of the Malay Peninsula, all *Rh. sondaicus*”. Ik weet slechts van één auteur, die duidelijk schijnt te doelen op het door mij gezochte geval. Het is EVANS, die schrijft: „Both (*Rh. sondaicus* en *Rh. sumatrensis*) may be occasionally met with inhabiting the same stretch of country and visiting the same pools or wallows” en verder: „In suitable places there are regular mud baths or wallows, some large and patronized by elephants”, etc. THOM vermeldt het gebruiken van dezelfde badplaatsen door *Rh. sumatrensis* tezamen met olifanten en wilde zwijnen. Overigens zou natuurlijk zelfs het verst doorgevoerde niet-tezamen-voorkomen in één gebied nog niet behoeven te wijzen op onderlinge vijandschap, maar zijn eenvoudige verklaring kunnen vinden in de andere eischen die de diverse soorten aan hun woongebieden stellen. Ten slotte moet ik echter toch erkennen, dat de ware verhouding tusschen deze diverse diersoorten mij onbekend is.

Over hun verstandelijke vermogens staan maar weinig gegevens ter beschikking. Veelal wordt gezegd of aangenomen dat ze „dom” zijn of „op een lagen trap van ontwikkeling staan” (SCHLEGEL). Zegt zulk een mededeeling ons aan den eenen kant weinig, aan den anderen kant zou men toch ook à priori reeds willen vermoeden dat inderdaad deze dieren, dien noch het verwerven van hun voedsel, noch de verdediging tegen vijanden veel „hoofdbreken” zal hoeven te kosten, en die al evenmin gezellig levend zijn, een weinig ontwikkeld verstand zullen bezitten. Ook uit de gevangenschap zijn helaas maar heel weinig gegevens bewaard gebleven. Het uitvoerigst schrijft daarover HORSFIELD. Deze zag in 1817 te Soerakarta een jong gevangenen dier, dat er in een soort van gedomesticeerden staat leefde. Het was door goede behandeling zoo tam geworden dat het zich in een groote vrachtwagen liet vervoeren zonder hiertegen in opstand te komen en werd vervolgens gehouden in een ruimte, dicht bij het keizerlijk paleis, die begrensd was door een diepe greppel van ongeveer 3 voet breedte, welke het in den loop der eerste jaren nooit trachtte te pas-eeren. Het was volkomen verzoend met zijn gevangenschap en vertoonde nooit eenig teeken van angst of woede. Het liet zich vrijelijk aanraken en de moedigsten onder de bezoekers klommen soms zelfs op zijn rug. Na 5 jaar in gevangenschap te zijn geweest, leerde het de 3 voet breede greppel te passeeren en bezocht

daarna herhaaldelijk de omliggende woningen der Inlanders, daarbij verwoestingen aanrichtende in de bijbehorende aanplantingen van vruchten en groenten. Hij bracht natuurlijk ook veel schrik teweeg bij Inlanders, die met zijn bestaan niet bekend waren, maar toonde nooit boosaardigheid en liet zich als een karbouw weer gewillig naar zijn verblijf terugdrijven. Ten slotte moest het echter toch wegens de ravage die het aanrichtte in den vorm van geweldige nithollingen in de modder en ook wegens den stank van de rottende plantenstoffen, worden verbannen naar een verder afgelegen plaats, waar het door een ongeluk om het leven kwam.

Van gelijke strekking is het verhaal van BUNDING, die schrijft: „De rhinoceros is alleen gevaarlijk als men hem gewond heeft, of als hij getergd wordt. Om hem binnen eene zekere ruimte in te sluiten, behoeft men slechts den grond rondom hem een weinig om te spitten. Bewust als hij is van zijne groote lichaamszwaarte, durf hij zich niet over den omgedolven rand te wagen, uit vrees dat hij er in zal zakken. Ik ben eens in 1833 te Wonosobo getuige geweest van zulk eene eenvoudige insluiting. De rhinoceros bleef in het met een omgedolven rand omgeven vierkant geduldig verhooven, hoe gaarne hij ook naar de bosschen zou gevlugt zijn. Hij was jong en pas gevangen, en toch weldra zoo mak en nachtzinnig, dat ik en anderen bij hem al het vierkant gingen, en hem met de hand jonge boomtakken in den bek staken”.

Hiertegenover staat het bericht van S. MULLER over een jong van ongeveer 3 maanden, dat door de moeder in den steek was gelaten: „Het viel ons wel in handen, doch dood, daar het zich, in weerwil zijner jonkheid, zeer wild en onhandelbaar toonde”.

Van rhinoceros-en in het algemeen zegt SCHLEGEL dat ze zijn „traag, woest en onhandelbaar van aard”, terwijl VOET & SRECHT (79) zeggen: „In der Gefangenschaft zeigen sich die Nashörner träge, wenig verständig und ungeschick. Sie werden ihren Wächtern, welche sie mit grosser Vorsicht behandeln müssen, kaum anhänglich”. Hier tevens over dan staan nog weer de volgende berichten, die weer pleiten vóór meerdere zachtheid in gevangenschap. P. P. ROORDA VAN EYSINGA zegt van Java: „In zware strikken kan de rhinoceros ook gevangen worden, en de verhalen dat hij zich nimmer laat temmen, zijn door de ondervinding gelogenstraft”. Holmas geeft hij hierop

(79) Die Säugetiere, München, 1882, p. 1269.

geen nadere toelichting. O'HARA vertelt van het groote exemplaar, dat pas 4 dagen lang gevangen was (de eerste beide dagen zonder voedsel gelaten): „I was rather surprised to observe the marvellous change that had come over the rhinoceros, undoubtedly its spirit was completely subdued, it actually allowed itself to be fondled and dug at without a grunt or any other sign of vexation”. WOONS zegt van onze soort dat „it seems to be more gentle and tractable than the common Indian rhinoceros, and has been trained to bear a saddle, and to be guided by a rider”. J. W. HELFER zegt, de 3 Aziatische soorten vergelijkend, „in character *Rh. sondaicus* seems to be the mildest and can be easily domesticated”. Ten laatste herinner ik nog aan het wel zeer eigenaardige verhaal van GELPKE over een exemplaar op Noesa-Kambangan, dat zich daar weliswaar in volkomen vrijheid bevond, maar dat zoo tam zou zijn geweest dat het meermalen in de kleine kampongs overnachtte en het rijststamper aanzag, terwijl de hem toegeworpen dedek of zemelen door hem genuttigd werden. „Nog nimmer heeft hij menschen ietsel g'daan, ofschoon hij van tam vee, paarden, koejen, schapen enz., een gevaarlijke vijand is, en de kleine aanplantingen pisang, jaegon enz. dikwijls verwoest”.

Naar aanleiding van het gedrag van een exemplaar van *Rh. unicornis* en een Afrikaansch rhinoceros in den Londenschen dierentuin beschrijft H. J. SHEPSTONE (80) hoe deze dieren, vergeleken bij olifanten, voor oppasser en arts lastige „patienten” zijn, die niet (zoons de laatsten) inzien dat het om hun bestwil gaat. BARNUM & BAILEY, overigens voor geen kleintje vervaard, hadden hun vrij jong exemplaar van den Indischen rhinoceros niet „gedresseerd” en zij schrijven (81) dat deze dieren in menigeen goed gedijen, maar gewoonlijk slecht gehumeurd zijn „en er is niet veel met hen te beginnen”. Daarentegen schrijft CARL HAGENBECK (82) van Afrikaansche dieren: „Met den neushoorn is het heel anders (dan met het nijlpaard), want als deze maar eenmaal aan zijn verzorger is gewoon geraakt, volgt hij de kar aan als een hond”. Toch zegt ook HAGENBECK, die vele neushoorn heeft gehad (waaronder, in 1879, ook een Javaansch), dat „rhinocerossen een sterken aanleg hebben om woedend te worden”. In een populair Amerikaansch weekblad (83)

(80) Wild Beasts today, London, p. 36.

(81) Het Boek der Wonderen in B. & B's Grootste Boekenwaaier, op Aarde, 1901, p. 37.

(82) Van Dieren en Menschen (vert. G. J. Voelt, Amsterdam, z.j.), p. 129.

(83) Look, 11 Febr. 1901, p. 7.

zag ik een foto van een Afrikaanschen rhinoceros, opgetuigd en gebruikt als rijdier, doch zonder bijschrift. GEOFFROY ⁽¹⁾ spreekt over "l'emploi que l'on fait du Rhinocéros au delà du Gange pour les travaux de l'agriculture", maar zet hier zelf wijselijk een vraagteken achter.

Ten slotte schijnt ook onze rhinoceros (met andere weerbare plantendieters als banteng en olifant) te behooren tot de soorten, die — wanneer gewond en op de vlucht — wel eens de list toepassen om langs een omwegje (in een boog) op hun eigen spoor terug te keeren om dan, even vóór ze dit weer hebben bereikt, de vervolgers van opzij op te wachten om ze bij of even ná het passeeren, op het onverwachtst aan te vallen.

c. Samenleving en voortplanting.

Wij mogen wel als zeker aannemen dat onze rhinoceros behoort tot de „solitair“ levende dieren. Er zijn mij maar weinige auteurs bekend, die spreken van iets dat zou gelijken op eenig sociaal verband (waaronder ik versta: samenleving van eenige dieren *niet* als gevolg van een sexuele verhouding (huwelijk), opvoeding der jongen (familie) of bijzondere milieu-factoren (associatie)) en, merkwaardigerwijs, is één van deze auteurs de overigens zoo onvolprezen THOMAS HORSFIELD, bij wien we lezen: „The rhinoceros lives gregarious in many parts of Java“! Verder schrijft dan nog G. W. COUPERUS, eveneens van Java: „Les rhinocéros mènent généralement une vie solitaire, mais quelquefois ils vont en compagnie de 7 ou 8 individus“, HIGGINSON (noot 163) beweert eveneens dat „sometimes 7 or 8 assemble and visit a coffee or cinchona plantation, where they commit serious depredations by eating the tender shoots and uprooting the young trees“, terwijl SCHULZE (noot 164) zegt dat het dier in het hooge gebergte van West Java voorkomt „in Gruppen von 2 bis 4 Stück“. Ik meen dat er onder al deze beweringen geen enkel ooggetuigen-bericht is en hecht aan deze berichten zeer weinig waarde. Toch schijnt in Afrika zoo iets wel degelijk voor te komen (men herinnere zich bijvoorbeeld de prachtige films der JOHNSON's). Voor Java moeten we het voorloopig fantasië achten.

De eenige feitelijk geconstateerde gevallen, dat er op Java méér dan twee exemplaren in vrijheid bij elkaar werden aangetroffen, worden ons gemeld door S. MULLER, DE BEAUVOIR, ANDRASY en HOO-

⁽¹⁾ Descript. des Coll. de Jacquemont, Manin. & Oin., Paris, 1842-43, p. 69.

GERWERF. Het betrof hier telkens een groep van 3 exemplaren, in de eerste 3 gevallen een ♂, een ♀ en een jong, bij S. MULLER was het jong 3 maanden oud, bij de BEAUVOIR had het de grootte van een buffel, bij ANDRASY had het moederdier de uier vol melk. Alleen bij HOOGERWERF (waar het intusschen slechts een sporenwaarneming betrof) zouden desnoods 3 volwassen dieren tezamen geweest kunnen zijn. Ook oude Inlanders, gewezen badak-jagers, geven thans nog op dat vroeger maximaal 3 exemplaren tezamen werden gezien. Gevallen dat er twee dieren tezamen werden waargenomen, zijn niet al te zeldzaam.

Stellig is deze kwestie van belang voor een goed begrip van de sociologie (in ruimen zin) dezer dieren. We hebben neiging om vergelijkingen te maken met den olifant. Weliswaar is deze laatste polygyn (waardoor hier een combinatie van „harem“ en families voorkomt), tegenover de rhinoceros monogaam (hetzij dan dat het huwelijk seizoen is of voor het leven wordt gesloten), maar een belangrijk punt van overeenstemming tuschen beide soorten is toch de lange ontwikkelingsduur van het jong, waardoor we ook hier redelijkerwijs moeten „concludeeren“ tot het regelmatig bestaan van „families“, voor het minst samengesteld uit één der ouders plus één (het laatste) jong, terwijl het verder zeer waarschijnlijk lijkt dat ook het voorlaatste jong nog bij de moeder zou kunnen zijn ten tijde dat het laatste wordt geboren. Te „verwachten“ is dus zeer zeker bij dit solitair en monogaam levende dier het zeer dikwijls tezamen aantreffen van 2 en 3 dieren. Met 4 dieren echter „veelt“ men de grens van het „normale“ als overschreden.

Hoe het gesteld is met den duur van het huwelijk, is voor onze soort onbekend. Merkwaardig is wel dat Afrikaansche rhinocerossoorten (tezamen met enkele apen, zooals onze orang-oetan) juist worden aangehaald als (zeldzame, bekende) voorbeelden van zoogdieren die leven in monogaam *blijvend* huwelijk, waarbij dan verband zou bestaan met een doorlopend (het geheele jaar door) brongstig zijn ⁽²⁾. Ook bij DOBLEIN vinden we een opmerking over dit punt. Hij schrijft echter: „Für einige Säugetierformen wird allerdings Dauerehe angegeben, so für Nashörner und Wale. Ich bin aber nicht sicher, wie gerade bei diesen Tieren eine derartige Feststellung mit Sicherheit gemacht werden könnte. Es ist immerhin bemerkenswert, dass man sie fast stets paarweise antrifft, und zwar zu allen

⁽²⁾ Fr. Alverden, Tiersoziologie, Leipzig, 1935, p. 28.

Zeiten des Jahres, auch ausserhalb der Fortpflanzungszeit". Weinig zeggend is een algemeene opmerking als die van VOLZ, die van Sumatra zonder meer bericht: „Sie leben paarweise zusammen". Iets meer beteekent misschien de opmerking van EVANS: „They visit the pools singly or may be found together, usually male and female". En van belang — mit zuiver waargenomen — zou ook zijn een bericht van A. R. W. KERKHOVEN: „Slecht eenmaal zag ik de sporen van een mannetje, dat een wijfje had nagezeten over een langen afstand, dat was in September".

Van het bezitten van een eigen territorium, dat door de diverse individuen tegen elkaar zou worden verdeeld, is mij niets feitelijk bekend.

Over de voortplanting heb ik maar weinig berichten gevonden, speciaal met over de maanden waarin deze zou vallen. Ik herinner allereerst aan KERKHOVEN's September-bericht. J. S. NATHAN schrijft dd. 10-12 Augustus 1847: „Het scheen, dat het toen in den bronsttijd der rhinocerosen was. Iederen avond, zoedra de duisternis was gevallen, hoorde men tegenover het dorp, aan de overzijde der beek (Tji Mangla, van tijd tot tijd een gescheuw, dat veel overeenkomst had met het geluid van een buffel, maar fijner, wilder klonk. Het was het gescheuw van rhinocerosen, waaraan zich menigwerf de luide stem paarde van den pauw". S. MÜLLER zegt: „In herfstmaand 1832 ontmoetten wij aan de noorder voet van den berg Malabar, in de Preanger regentschappen, een 2 met haar jong, dat ongeveer 3 maanden oud scheen". ANDRASY schoot zijn moederdier met jong op 7 Juli en bericht dat de uier van het moederdier vol melk was, geeft echter geen leeftijd van het jong. Een groote moeilijkheid is hier zeker ook nog de lange draachtijd, waardoor we zelfs bij het aantreffen van een drachtig moederdier niet veel verder komen, als met de leeftijd van het embryo heel zuiver kan worden geschat. Uit het Bantamsche Verkeerp ik van Inlandsche zijde een tweetal berichten: „jongen meestal geboren in Augustus en September" en „jongen komen veel voor in de maanden Mei of Juni", die we intusschen wel als waardeloos moeten beschouwen.

Ook over den draagtijd heb ik geen zekerheid. Alleen van *Rh. unicornis* vind ik een bericht, dat althans van een betrouwbaar auteur is. Het is HODGSON, die schrijft: „The rhinoceros goes with young from 17-18 months, and produces one at a birth". Elders wordt wel gesproken van een jaar.

Hoeveel tijd er verloopt tusschen twee opvolgende geboorten is ook onbekend. De Inlandsche beweringen varieeren van 2-3 jaar. F. C. VAN HEURN schrijft (noot 248) dat bij deze dieren op hoogstens één kalf in 6 of 6 jaar gerekend mag worden, doch geeft niet aan, op welke gronden hij deze meening bastert. BREHM vermeldt een geval uit Afrika, waarbij een moederdier naast haar medeloopend jong van nog geen 3 jaar, reeds weer een ander volkomen ontwikkeld jong droeg. De termijn van 2-3 jaar lijkt intusschen ook mij eerder te kort dan te lang. Immers er zijn wel een paar berichten over den duur van de moederlijke zorgen voor het jong. HODGSON meldt (voor *Rh. unicornis*) dat „the young continues to suck for nearly 2 years", terwijl P. CHALMERS MITCHELL¹⁾ van rhinocerosen in het algemeen zegt dat het jong snel groeit en met de moeder meeloopt tot het bijna volwassen is, welke volwasenheid vermoedelijk zou intreden op een leeftijd van 7 of 8 jaren (BREHM noemt voor algeheele volwasenheid 13 jaar). Ook HAZEWINKEL schrijft dat het jong „zeer lang" bij de moeder blijft. Kwam er nu om de twee, of zelfs drie jaar een jong, dan zou toch wel eens een moeder met twee jongen van verschillende grootten tezamen moeten zijn aangetroffen, waarvan echter, zoover mij bekend, bij de Aziatische soorten nog nooit melding is gemaakt (wel bij den Afrikaanschen Witten Rhinoceros, zie bij SELOUS, noot 11).

Enkele bijzonderheden over een geboorte in gevangenschap bij *D. sumatrensis* zijn te vinden bij BARTLETT²⁾. O.a. zag deze dat het jong altijd, direct na het zuigen, in een donker hoekje ging slapen en bouwde daarop de vooronderstelling dat in het wild het jong door de moeder zou worden achtergelaten wanneer zij zelf uitgaat om te eten „op dezelfde wijze als vele plantenetters doen".

Er mogen hier, ter verduidelijking, een paar cijfers worden ingevoegd over den *olifant*. Bij dit dier is de draagtijd ongeveer 20½ maand. Van een bepaalden Siameschen olifant (in Siam) berichtte DOLLMAN³⁾, dat deze, te beginnen in 1908 en te eindigen in 1931, 6 jongen had voortgebracht, dat wil dus zeggen: met een gemiddelde tusschenruimte van 4½ jaar (kortste periode beneden de 4 jaar). Het dier produceerde haar eerste jong op haar 15de jaar (er is echter ook een geval van 13 jaar bekend). Uit het circus SELLS FROTO vermeldt E. HELLER⁴⁾ een geval dat een olifant in precies

1) The Childhood of Animals, Lond. v., 1912, p. 35.

2) Proc. Zool. Soc. London, 1873, p. 103.

3) Proc. Linn. Soc., 1934, p. 21.

4) Bull. Washington Park Zool. Soc., Milwaukee, IV, 1933, p. 1-18.

6 jaar tijds 4 jongen wierp, wat dus geeft een gemiddelde tusschenruimte van 2 jaar en een minimale van 22 maanden. In dit geval echter stierven al deze jongen op leeftijden tusschen 27 dagen en 1 jaar en het lijkt mij gevaarlijk deze laatste getallen als normaal te beschouwen.

Over de mate van de moederzorg voor het jong is alweer zeer weinig bekend. Ik kan hier eigenlijk slechts verwijzen naar de reeds eerder opgenomen verhalen van BONTIUS (volgens hetwelk een moederdier, zonder acht te slaan op aanvallen en verwondingen, allereerst haar jong in de struiken drong, om pas daarna tot den tegenaanval over te gaan) en van S. MÜLLER (volgens hetwelk een moederdier haar jong van 3 maanden in den steek liet, uitsluitend op het geschreeuw der jagers). Van *D. sumatrensis* zegt THOM: „One rarely comes across a young. During the 49 years I have been in Burma I have never seen either a young rhinoceros or the track of one. Burmese hunters say that the rhinoceros bends its head to clear its path of obstructing jungle and heaves dead logs etc. over its back as it proceeds. These fall on the youngster following on the heels of its mother, and so kill or maim it. Hence the scarcity of young. This of course is a myth and can hardly be accepted as a true reason. The real reason perhaps is because they have been so systematically and relentlessly hunted now for years past in all parts of the country”. Voor Oedjoeng Koelen vermeldt ook HOOGERWERF het feit, dat hij bij zijn bezoek in Augustus 1937 geen sporen van kleine dieren zag. „Het kleinste spoor, dat werd gevonden, was afkomstig van een jong, dat, hoewel nog vergezeld door de moeder, toch zeker wel minstens 8 jaar oud moet zijn geweest”.

Bij andere soorten werd herhaaldelijk waargenomen, dat het jonge dier zich bij het zuigen op den grond legt. Hiervan bestaat zelfs een in het wild opgenomen foto bij *D. bicornis* (?) (fig. 23).

Bij wijze van „merkwaardigheid” moge hier ten slotte nog even worden ingeslacht het volgende Inlandsche verhaal, en wel met de woorden zoals het mij van Soendaneesch zijde uit het Bantamsche werd geschreven: „Het verhaal gaat, dat het jong op een leeftijd van 15 maanden met de kop buiten de moeder uitkomt en dan jonge twijgen kan gaan eten. Blijft 5 maanden zoo leven, op de twintigste maand wordt het jong geworpen en boopt hard weg en leeft dan niet meer onder moeders bescherming”!

d. Dag- of nachtdier.

Waar de rhinoceros een uitgesproken neusdier (met slechte oogen en dus met weinig „belangstelling” voor het licht) is, waar verder de groote katachtigen (met hun nachtelijke leefwijze) op het machtige dier vermoedelijk weinig invloed hebben, daar ontbreken hier duidelijk factoren die hem tot specifiek dagdier zouden kunnen maken. De eventuele invloed van zijn voornaamsten vijand, den mensch (dus speciaal in streken, waar die invloed werkelijk voorkomt!), en verder zijn uitgesproken afkeer van te groote warmte, zouden hem min of meer tot nachtdier kunnen maken, waaronder dan is te verstaan, dat hij des nachts op voedsel zou uitgaan om overdag te rusten (hetzij in een modderpoel, hetzij ergens in de schaduw of ook wel op een hoogte, waar hij een overwaaiend windje kan vangen). Opgemerkt zij hierbij dat wij ons t.d.p. niet al te zeer willen verdiepen in de vraag: wat eigenlijk precies een „nachtdier” is! CLARK (?) definieert nocturne dieren als „animals which, while capable of performing all their normal functions in the daytime, and not dependent upon other nocturnal animals, are active only the night”. Ook bij deze strenge opvatting noemt hij den rhinoceros als voorbeeld van een nocturne dier. Hij vond dat zulke „strikt” nocturne vogels en zoogdieren gemiddeld grooter zijn dan de diurne, dat ze „long paleontological records” hebben, en meer „archaic” zijn dan diurne typen.

De waarnemingen over dit punt zijn vrij talrijk en schijnen de bovengenoemde „theoretische” verwachting voldoende te ondersteunen. In verreweg de meeste gevallen dat overdag een rhinoceros onverwachts werd ontmoet, bevond dit dier zich op dat moment in zijn bad. Slechts een paar uitzonderingen zijn mij bekend. JUNGHUNN zegt: „Menigwerf heb ik den Soendaneesch rhinoceros *des daags* zien frazen, waar ik een opene plek of een rawa-grond aantrof in eenzame, onbewoonde, onpronkelijke wouden”, en door deze laatste, waarschijnlijk peenzins toevallige, toevoeging lijkt deze uitzondering op den regel hier werkelijk zeer veel op een bevestiging er van! RIDLEY schijft: „It seems usually to move about at night though one may come upon it by day”. We kunnen in elk geval aannemen dat zijn voedingstijd normalerwijs valt buiten het midden van den dag en dus in den avond, den nacht of en den vroege ochtend. Ook FRANK is deze meening toegedaan voor Oedjoeng

Koelon. Een avondwaarneming van een voedend dier geeft APPELMAN (s middags circa half zes). Exacte nachtwaarnemingen zijn echter zeldzaam (een paar malen werden 's morgens sporen gevonden van dieren, die des nachts waren gepasseerd), wat natuurlijk niet veel zegt. HAZEWINKELEL schrijft ten slotte, dat in „druk“ bezochte bosschen het dier niet welkend werd (wordt) aangetroffen „na 7 uur 's morgens. In „eenzaam“ bosschen vaak om 10 of 11 uur nog azend aangetroffen“, daar ook gemakliker te naderen, meer onverschillig voor den mensch.

Ten slotte zij nog vermeld, dat in gevangenschap in Europeesche dierentuinen (bij andere soorten) het gedrag duidelijk leek te wijzen op voorkeur voor nacht- (inl. grepen avond- en ochtend-) leven.

e. Voedsel.

Reeds in het hoofdstuk „Beschrijving“ konden we er op wijzen hoe de bouw van enkele lichaamsdeelen („snuit“ en kiezen en verder van den geheelen schedel) er bij onze soort op wijst dat het dier niet zou zijn een graseter (d.w.z. eter van *laga*, gazenvormend gras- en), maar zien hoofdzakelijk zou voeden met bladeren en twijgen van boomen en struiken (en misschien wat *hoeg* opschietende grassoorten zoals bijvoorbeeld glagah). Met deze verwachting kloppen ook verreweg de meeste der waarnemingsberichten. Merkwaardig genoeg is de enige ernstige „tegenstander“ hier niemand minder dan JUNGHEN, die verschillende malen met nadruk zegt, dat het „hoofdzakelijk de grassoorten“ zijn, die den rhinoceros naar bepaalde streken lokken. In het bijzonder noemt hij *Ataria Horsfeldii*. De eenige verdere auteur echter die hem sterk bijvalt, is G. H. NAGEL, waar deze bericht: „Hun voedsel bestaat enkel uit gras en kruiden“, terwijl de heer J. W. DE PUYTER DE WILDE mij schrijft: „Ze eten speciaal polendjongh gras en jonge pisangboomen, ook wel glagah“. Tal van andere waarnemers vermelden min of meer voldoende het voedsel als volgt: S. MUTTER: „Zijn voedsel bestaat uit allerlei gebladerte, dunne en jonge takken, gras enz. Vooral eet hij gaarne de bladen van *Ficus nira* en *F. reticulosa*, der *Acacia cacia*, van den *Malanthos Leschenaultiana*, van onderscheidene slingerplanten, de jonge uitspruitsels en bladeren van bamboes, glaga, alang-alang, enz“. Hij spreekt verder nog van „de onverschilligheid, met welke zij zoowel de weke en saprijke, als de drooge en wrange gewassen tot hun voedsel bezigen“. JUNGHEN zelf schrijft nog: „In de maand April vindt men op den bodem dezer wouden (te zone)

menigwerf een paddestoel, djamoer badak, *Agrarius rhinoceros* JUNCH, die in buitengewone menigte uit de moslagen des bodems opschiet en een lekkernij voor rhinocerosen is; hij heeft een zoetachtig gekruiden smaak en bezit een zuiveren sterken anisgeur“. DE WILDE: „De rhinoceros houdt zich zoowel op in vlakten, waar dezelve vooral op jong plantsoen en voornamelijk op de jonge schaduw- of dadabboomen in de koffijplantaties aalt“. KONINGSBERGER: „Het voedsel bestaat voor een groot deel uit de groote, boomachtige kruiden (*Musa's*, *Eletharie's* enz.), waaraan de wildernissen zoo uiterst rijk zijn“. A. R. W. KERKHOVEN: „Zijn voedsel bestand voornamelijk uit bladeren en takjes. Hij heeft een bijzondere voorliefde voor de sappige bladeren van de verschillende, op Java veel voorkomende, soorten van wilde vijgen“. HAZEWINKELEL: „Voedsel: twijgen en reepen schors. Om dit laatste te verkrijgen worden de boompjes eenvoudig omvergedrukt, alle aan den voet afgeknapt en het schuren van het lichaam over de geheele lengte van den stam was duidelijk te zien“. En elders: „bladeren, twijgen, schors, lianen etc“. APPELMAN: „Met groot geraas trok hij kleine dunne boompjes om, teneinde er de poetjock af te kunnen eten“. FRANCK schrijft: „Van den neushoorn is het bekend, dat hij bladeren van boomen en van heesters en vruchten (maar ook gras en jonge spruiten van bamboe der en glagah) nuttigt, waarbij soms boomen met een doorsnede van 13 cm en meer omvergewerkt worden om aan de poetjock (jonge bladeren) te komen. Bij alle omgevallen boomen was in de eerste plaats de jonge poetjock afgevreten en bovendien het grootste gedeelte van de bladeren en zelfs de takken aan den kant, die naar boven gericht was. In de meeste gevallen waren deze boomen aan den bovenkant zelfs van hun schors ontdaan“. A. HOOGWERF vermeldt van Oedjoeng Koelon het omverwerken van, tot 15 cm dikke, boompjes van reuheun (*Glochidion zehnonum*) en gempol (*Sarcocophala cordatus*) terwille van het jonge blad en de jonge twijgjes. Uit eenige brieven, die mij bereikten, licht ik nog het volgende: N. DE ZWAAN: „jonge spruiten van glagah en bamboe“. M. SOESEN: „(o.a.) boombast. Deze trekt hij met zijn tanden van den stam“. M. AGOES: „o.a. senkong, hamerang, boeboehoean, tjengkeh“. R. Kd. ANGATMADJA: „Meest geliefd het blad van kanjero, wareng en hamerang. Het haalt de jonge stammetjes omver en vreet het blad en de twijgen op“. Ook hier geeft de ontlasting weer mede een aanwijzing over het voedsel. Van *Ceratophium sumatrenses* schrijft BÜTTI-

KOFER¹³⁾ over „die frische Lösung, die man für einen Kuhfladen halten konnte. Nach einiger Zeit kam ich wieder an dieselbe Stelle, doch waren die weichen Theile durch den Regen herausgewaschen und nichts übrig geblieben als eine holzartige Masse, die aussah wie grobes Sagemehl. Dies ist wohl der beste Beweis, dass der Badak mit seinem Blätterfutter auch ein bedeutendes Quantum Holz verarbeitet“. HASSKARI vond in de onlating resten van vingerdikke takken.

Ten slotte volgen hier nog een tweetal uitvoerige lijsten, beide geldend voor Burma, de eerste opgesteld door EVANS en bedoeld voor *Rhinoceros*, en *D. nontrivialis* tezamen: „Leaves, twigs, shoots, etc., and very partial to fruits. In the dry season the stomach generally contains wild mangoes, figs, *Cicca macrocarpa*, leaves of trees and of bamboo“. Gegeven wordt: „fruit of *Parkia ussai*, figs of *Ficus roxburghii* and *F. glomerata*“, fallen fruit of *Cicca macrocarpa*, *Careya arborea*, *Sandoricum indonum*, *Dillenia pulcherrima*, Leaves and twigs of *Castanopsis heisterfeldii* and *C. tribuloides*, *Toddalia aculeata*, *Boehmeria hamiltoniana*, *Sarcoclamys pulcherrima*, *Trema orientalis*, *Maoutia puga*, *Harricaria blanda*, *Sonneratia acida*, *Melicope bambusaoides*. They are undoubtedly partial to this bamboo, and to some extent localities in which it grows“. De tweede lijst, opgesteld door F. ALLISON, geldt voor *Rhinoceros* alleen: „The favourite foods are: 1. Leaves and stems of *Acacia* sp., probably *A. pennata*, a climber; 2. Leaves, stems and fruit of *Zizyphus glabra*, a thorny climber; 3. Leaves and stems of *Cerocephalus swarzewski*; 4. Leaves and twigs of *Trema orientalis*, a very soft wooded tree common in secondary growth after shifting cultivation; 5. Fruit of *Dillenia rubra*. In addition they eat: *Cudrania pubescens*, *C. parvifolia*, *Ficus pumila*, *F. hispida*, *F. hirta*, *Mollotus alloni*, *Eurhynchium lithospermum* and *Hemionia cypripedium*. Bamboos and grasses are eaten only to a very small extent if at all“.

Exemplaren in gevangenschap waren zeer gesteld op vrucht en als preng en op suiker. Van het in gevangenschap levende exemplaar te Soerakarta zegt HORSFELD: „Branches of trees, shrubs, and various twining plants were abundantly provided for its food; of these the species of *Cissus*, and the small twigs of a native fig-tree were preferred. But plantains were the favourite food“.

Over de behoefte om het plant aardig rant-oen aan te vullen met wat extra keukenzout, werd reeds eerder gesproken. Er is trouwens

13) N. G. Zool. Mus., XIX, 1896, p. 64.

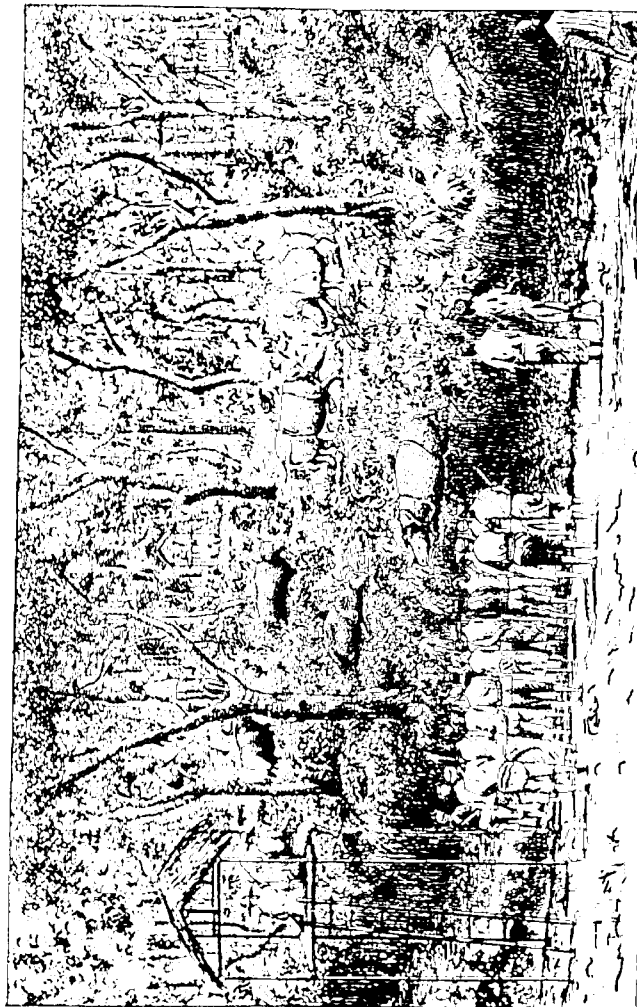

Fig. 10. Schets naar het verhaal van een Aroniens, van een rhinoceros „nacht“, gehouden in het F. kalongganche in 1859. Drie rhinocerosen, aan bantangs en een aantal wilde wieren waren bij de afsluyting-droeven op een klein stuk terrein, dat door een gegraven sloot was afgescheiden.

geen reden om aan te nemen dat ons dier hierin zou verschillen van alle andere planteneters.

Ten slotte nog een aanhaling van NAGEL: ... „ontelbare slingerpaadjes doorkruisen het woud en zijn het werk van deze dieren, die op hunnen weg de zwaarste boomen uit den grond scheuren. Het gekraak van de boomen, welke zij omverre rukken om zich een pad te banen, kondigt hunne aankomst reeds op een goeden afstand aan". De uitdrukking, dat ze op hun weg „de zwaarste boomen" uit den grond scheuren, is natuurlijk vooral niet letterlijk te nemen! Een andere kwestie is echter of dit omwerpen van (vrij dunne!) boomen gebeurt „om zich een pad te banen". Men mag eerder aannemen dat het geschiedt voor het verkrijgen van voedsel.

f. Waterbehoefte.

Het betreft hier niet zoozeer het drinken (dat gebeurt door het tot zich nemen van een groote hoeveelheid water tegelijk) alswel het „baden". Dit geschiedt zoowel in modderpoelen alsook in het helderste water. Het is moeilijk te zeggen wat in de eerste plaats de bedoeling is van dit baden, waar hier zoowel sprake zou kunnen zijn van het zoeken van *afkoeling* alsook van het ontwijken van hinderlijke insecten en het zich belakken daartegen met een modderlaagje.

In de oude literatuur vond ik het volgende bericht van H. SANDER¹⁾ over een rhinoceros „aus Bengalen", die bij het schrijven van het bericht reeds een 8-tal jaren te Versailles leefde: „Wie das Thier in Versailles ankam, fand man, dass ihm die Haut aufsprang, wann es in der Sonne ging. Die Rützen wurden so gross, dass man das reiche Fleisch sehen konnte, das Blut lief stark heraus und das Thier wurde sehr mager. Man fing deswegen an die Haut des Nashorns mit einem in Oel getrenkten Schwamm zu schmieren. Dadurch ward die Haut weich, biegsam, geschmeidig. Scheint es nicht als wenn die Natur selber das Nashorn deswegen diesen Trieb, in schmutzigem Wasser zu baden, gegeben habe, damit die Haut, die so dick und hart ist, dass ich meinen Stock darauf verschlug, in seinem heissen Vaterland ihre Beweglichkeit und Geschmeidigkeit nicht verlieren sollte? In Versailles ward man endlich des theuren Einschmierens mit Oel überdrüssig. Man grub also eine weite und tiefe Grube im Hof. Diese wurde beständig voll Wasser gehalten und das Thier legt sich fast den ganzen Tag ganz unters Wasser, streckt nur die Nase und den Mund in die Höhe". „s Winters kon het dier

¹⁾ Der Naturforscher, XIII, 1739, p. 1-10.

niet baden „und nun wird es wieder alle Tage mit Oel eingerieben“. De ervaring dat dieren tuin-rhinocerosen, die geen badgelegenheid hebben, uitermate dankbaar zijn voor natspuiten, is een zeer algemeene.

Zeker is intusschen ook dat de dikke huid (althans op sommige plekken) geen afdoende bescherming vormt tegen allerlei gedierte. WOOD spreekt over de „mosquitoes and other mordant insects which cluster about the tender places and drive the animal half mad“. ANDRASY vond, „unterhalb der Runzeln an der beinahe rosenfarbenen Haut einen ganzen Haufen Zäcken von der Grösse eines Hasehnuss“. Ook HAZEWINKELE vond op de huid allerlei tekenen, w.o. zeer groote en zegt, dat het dier vermoedelijk ook veel last heeft van brommen en een zeer kleine mug, tegen welke het meermalen per dag herhaalde modderbad.

Volgens ALLISON zouden de dieren hun badplaatsen eenigszins onregelmatig en capriciously bezoeken en hij zegt: „They appear to prefer to wallow fairly early in the morning i.e. between 6 and 8 a.m. not in the heat of the day“. De fragmentarische ervaring, die hij opdeed, schenkt er verder op te wijzen, dat ze do not wallow daily but only once in three or four days and that individual wallows fall into disfavour and go out of use for a year or two at a time and are reopened later“. Volgens S. MÜLLER en anderen legt het dier zich bij voorkeur geheel onder water, alleen het voorste gedeelte van den kop benevens de oogen er boven houdend. Van een dieren tuin-exemplaar van *Rh. unicornis* vertelt NOLL zelfs, dat het bijna den geheelen dag in het water bleef „ohne eine andere Bewegung auszuführen, als alle 40 Sekunden den Kopf über das Wasser zu erheben, um zu athmen, und ihn dann wieder sinken zu lassen“. Evenals de paden zijn ook de badplaatsen, in elk geval tot groote hoogte „vast“ en in het algemeen beschikt het dier ook over meerdere van zulke plaatsen. In de buurt van zulk een poel zijn alle struiken en het gras met modder bedekt door het afstruiken van het dier bij het verlaten van het bad. Wanneer die modder al is opgedroogd, dan is het voor den jager of spoorzoeker nog niet zoo erg, maar is het „opdroog“ nog „versch“, d.w.z. heeft het dier zijn bad zoo juist verlaten en is de modder nog nat, dan wordt men van top tot teen er mee besmeurd en moet men zelfs oppassen dat het geweer er niet door verstopt geraakt. Een foto van zulk een badplaats in Oedjoeng Koelen publiceerde A. HONIGERWERF⁽¹⁾.

(1) — Weerddin. & Sport in Beeld, XV, No. 51, 24 Dec. 1938.

Er moge hier nog even volgen een vreemd, en door mij ook niet geheel begrepen, relaas, in verband staande met het modderbaden dezer dieren, afkomstig van den Engelschen gouvernementsambtenaar J. ANDERSON⁽²⁾. In zijn overigens zeer geloofwaardig verslag over de Semangs lezen we eerst: „The Semangs subsist upon the birds and beasts of the forest and roots. They eat elephants, rhinoceros, monkeys and rats“. Na een wel geloofwaardig en duidelijk verslag van de zeer bijzondere wijze waarop deze primitieve Semangs olifanten bemachtigen, volgt dan: „The rhinoceroses they obtain with even less difficulty. This animal, which is of solitary habits, is found frequently in marshy places, with its whole body immersed in the mud, and part of the head only visible. The Malays call the animal *badak tapa* or the recluse rhinoceros. Towards the close of the rainy season, they are said to bury themselves in this manner in different places, and upon dry weather setting in, and from the powerful effects of a vertical sun, the mud becomes hard and crusted, and the rhinoceros cannot effect its escape without considerable difficulty and exertion. The Semang prepare themselves with large quantities of combustible material with which they quietly approach the animal, who is aroused from his reverie by an immense fire over him, which being kept well supplied by the Semangs with fresh fuel, soon completes his destruction and renders him in a fit state to make a meal of. The projecting horn of the snout is carefully preserved, being supposed to be possessed of medical properties and highly prized by the Malays, to whom they barter it for their tobacco“ etc.

g. Vaste plaatsen voor de ontlasting?

Ik wil hier nog even een onderwerp aanroeren, dat mij nader aandacht verdient, te weten het op vaste plaatsen deponeren van de mest, zooals dat bij sommige dieren schijnt voor te komen. Bij enkele diersoorten kan het geval te de *gervingschap* wel al vrij goed bewezen worden geacht, zij het ook dat er daar een aantal zeer verschillende en ongelijkwaardige „gevallen“ mogelijk zijn! Men denke slechts aan de kat met zijn „kattebak“ en den hond, die zorgvuldig het huis spaart en regelmatig op een bepaald veldje wordt uitgelaten. Ik vermeld hier ook een merkwaardige ontdekking, die ik eens deed bij een Javaanschen Gibbon, *Hylobates moloch*, dien

(2) — Journ. Ind. Arch. & East Asia, IV, 1860, p. 426.

ik volkomen vrij door mijn huis en tuin liet rondloopen. Dit dier bevuilde *nóóit* het huis, maar ging, voor het doen van zijn behoeften, steeds naar buiten en wel gewoonlijk naar een zelfde plek, t.w. een bamboe dicht bij de achterdeur. Deze goede gewoonte was het dier, dat kort na het vangen in mijn bezit was gekomen, door niemand bijgebracht? De oplossing van dit raadsel was echter heel eenvoudig. Het dier wenschte nu eenmaal zijn behoeften slechts *hangende* (aan zijn armen) te doen en vond in huis geen geschikte hanggelegenheid, terwijl de bedoelde bamboe daartoe de „aangewezen” plek was! Ik verwijs verder naar het exemplaar van *Rh. unicornis* in Schönbrunn, vermeld door NOLL. Hier zullen we ons echter beperken tot de vraag: of ook bij dieren in het wild, in het bijzonder bij onzen rhinoceros, zoiets voorkomt?

Door meerdere auteurs wordt het verschijnsel als vaststaand aangenomen voor onzen Indischen Tapir. Ook van *Rh. unicornis* wordt hetzelfde beweerd, en ten slotte lezen we bij den zeer goeden waarnemer RIDLEY ook voor onze soort (van het Maleisch schiereiland): „It has a habit of constantly using the same track, and dropping its dung in the same place daily, a habit common to the tapir”. KERKHOVEN schrijft van Java: „De rhinoceros deponeren hun uitwerpselen bij voorkeur op bepaalde plaatsen in het bosch, die dan ook vol mest liggen”. HOOGERWERF vond in Oedjong-Koelon „de faeces herhaaldelijk in verschillende hoopen bene op open plaatsen in het bosch van enkele vierkante meters groot. Aangezien zij doorgaans gedeponerd moesten zijn op verschillende tijdstippen, maakte ik de veronderstelling, dat hetzelfde dier vaak op dezelfde plaats terugkomt om te defacceren en te rusten”. We zouden dus neiging hebben om (mede naar analogie van „” etc.) ook voor onzen rhinoceros die gewoonte als een feit te accepteren. Toch schrijft een andere goede waarnemer, te weten EVANS (van Burma): „The habit of depositing its ordure in one place as attributed to the African species and *Rh. unicornis*, does not apply to the rhinoceroses, that is, if it is understood to mean that this is a place repeatedly visited for that purpose. Small heaps or mounds, perhaps the droppings of a week, may be found on the hillsides, where they lie up daily. But as a general rule I do not think they can be at all particular in the matter, as one habitually finds single droppings or their tracks on the sides of hills, ridges, etc., and an abundance of them scattered about in the beds of streams. If the pools in which they lie be disturbed one has rapid olfactory evidence that they contain more than

a small quantity of their droppings. In appearance they are much the same as that of the elephant”, terwijl we lezen bij ALLSOP: „No large deposits of dung were noticed, the rhinoceros evacuating almost anywhere with a slight preference for the pools of small streams. They do not return to the same place time after time as some species of rhinoceros are said to do”. Zoeken we ook verder de literatuur op dit punt na, dan vinden we meerdere aanwijzingen, die EVANS’ en ALLSOP’s opvatting schijnen te steunen. Weliswaar schrijft (buiten hen) niemand uitdrukkelijk, dat er geen vaste plaatsen zouden zijn, maar dat zegt niet veel, omdat men tot zulk een *negative* vastst elling meestal slechts komt, wanneer men op de hoogte is van het bestaan van een vraagpunt ter zake! Een zoo scherp opmerker als JUSCHUUS bericht herhaalde malen over de, natuurlijk zeer opvallende, mesthopen van het dier: „...enge paden, die door de ontzagelijke hoeveelheid rhinocerosmest in den letterlijken zin des woords zijn versperd”, „op de mest van rhinocerossen, welke op den bodem der door deze dieren gebaande paden menigwerf 2 voet hoog lag, hadden zich *Copturus*-soorten ontwikkeld”, „de versche mesthopen dezer dieren, kleine hopen ter hoogte van 2 voet, waarover wij moesten „hoofdluteren”, etc., zonder echter ooit het idee van „vaste” plekken te opperen! HAZEWINCKEL zegt: „Merkwaardig is, dat ik zoo weinig mest op den grond vond, maar in hoofdzaak in het water. Op het land dan nog bij voorkeur vlak tegen een grooten boom aan”. APPELMAN: „De eenige aanwijzingen, omtrent het vorderen (inhalen) waren de sterke reuklucht, die in de tunnels heerschte, en de pyramidevormige mesthopen van het dier, waarvan de mestballen de grootte van tennisballen hadden”. Zoo bestaan er nog meerdere van zulke „mest-” en daarom in ons verband juist „veel”-zeggende, terloopsche berichten over de mest. De heer HARDENBERG deelde mij mede in Oedjong-Koelon de mest verspreid te hebben aangetroffen. Zonder hier nu een beslissing te willen geven, mag dus toch worden gezegd dat we deze kwestie der „vaste plekken” voor het minst als zeer onbewezen moeten beschouwen (en ik zou zelfs, veiligheids halve, deze conclusie eveneens willen uitstrekken tot den Indischen Rhinoceros en den Tapir). Bovendien bestaat nog de mogelijkheid dat hier wel eens sprake zou kunnen zijn van slechts min of meer „toevallige” ophooping en! De toevalsfactor kan bijvoorbeeld verborgen liggen in het feit, dat de dieren niet alleen vaste paden, maar ook vaste rustplaatsen hebben en bijvoorbeeld geregeld hun ontlasting zouden deponeren kort na het opstaan! We hebben dan een verklaring, die

zeker het geheele geval tot een zeer geringe „betoekenis” zou reduceren. Iets belangrijker zou het reeds zijn, wanneer we bijvoorbeeld wisten, dat het dier de omgeving van zijn rustplaats zelf niet wil bevullen en dus zijn mest een eindje vandaar (naar een vaste plaats) wegbrengt.

Zou het echter toch een positief uitkiezen van vaste plekken zijn (dus bijvoorbeeld juist zoals het urineeren van alle honden tegen eenzelfde voorwerp), dan zou de verklaring er van hoogst interessant kunnen zijn. TH. ZELL¹⁾, die een hoofdstuk van zijn boek wijdt aan „De Postverbinding der Dieren”, schijnt reeds duidelijk dit deponeren van uitwerpselen op vaste plekken daaronder te willen rangschikken. En in dit verband is weer interessant de mededeeling van THOM (voor *D. sumatrensis*): „The Sumatra rhinoceros very seldom deposits its dung in the same spot daily. As a matter of fact, they seem to me to only do so when they accidentally cut across their own tracks at a spot where they have previously evacuated. The odour of droppings, even though not their own, seems to attract the animal's attention and causes it to halt and evacuate on the same spot”.

Het zou mij zeker onjuist zijn deze kwestie op zich zelf als „onbelangrijk” te kwalificeren. We moeten wel degelijk hier trachten: of een oud „ingefloot” uit de wereld te krijgen, ofwel het geval met zekerheid te constateren (hetzij bij onze soort, *hetzij bij andere diersoorten*!).

Ofschoon ik allerminst zeker ben dat er hier werkelijk verband bestaat met de in bespreking zijnde kwestie, zou wijs ik er toch even op dat, o.a. volgens BEDDARD²⁾, *Rh. unicornis* en *Rh. sondaicus* in het bezit zijn van hoefklaren, *D. sumatrensis* niet.

Ik verwis verder nog even naar de zeer merkwaardige gewoonte van den Afrikaanschen *D. bicornis*, o.a. beschreven door SELOUS (aangehaald bij BREHM), SCHILLINGS³⁾, ROOSEVELT⁴⁾, t.w. het steeds uit elkaar gooien van de ontlasting door het dier zelf, hetzij met den hoorn, hetzij met de achterpoten.

De uitwerpselen zelf worden door APPELMAN beschreven als „pyramidevormige hoopen, waarvan de medeballen de grootte van tennisballen hadden”. FRANK daarentegen constateerde den worstvorm, met doorsnede van 7½ cm., samenliggend in hoopen met een doorsnede tot 45 cm.

¹⁾ Hebben de Dieren Verstand?, Zutphen, p. 171.

²⁾ Mammalia, The Cambridge Nat. Hist., X, London, 1909, p. 254.

³⁾ Met Hittler, R. K. (vert. F. ruischer), Archief, 1913, p. 183.

⁴⁾ African Game Trails, London, 1914, p. 119.

h. Bewapening.

Het dier beschikt over meerdere wapenen om mee aan te vallen of zich mee te verdedigen. In de eerste plaats zijn we natuurlijk geneigd te denken aan den hoorn (waarbij we ons intusschen moeten herinneren dat deze eigenlijk alleen bij de mannetjes in uitgesproken vorm voorhanden is). Is het dier woedend, dan chargeert het, rent met groote snelheid op zijn vijand toe, neemt hem wel op den hoorn en werpt hem in de lucht (meerdere zekere voorbeelden zijn hiervan bekend). Als tweede wapen komt hier dan nog bij het enorme lichaamsgewicht. Het neergevallen lichaam van den tegenstander wordt „vertrapt” onder de zware poten. HAZEWINKEL schrijft dat het vee, door een bepaalden „rhinoceros omgebracht, altijd „zwarte buikwonden” en een „half vertrapt zijn der lichamen” vertoonde. Verder is het echter wel zeker dat deze dieren ook nog een derden bruikbaren vorm van vechtwapen bezitten en wel in hun gebit. Zoo verzekerde VAN KAMPE dat zijn wonden aan kuit en voet waren veroorzaakt door de tanden van het dier, dat hem had aangevallen. „Het had hem bij herhaling met den muil aan die deelen aangetast en van den grond opgeligt”. A. R. W. KERKHOVEN zegt dat de rhinoceros in den onderkaak twee geweldige „slag tanden” heeft, welke als wapen dienen. „Ik weet verscheidene gevallen, waarbij rhinocerosen met die slag tanden Inlanders hebben afgemaakt. Zoo verloor de heer VAN SON indertijd een zijner jagers. Mijn eerste rhinoceros had, kort voordat ik hem schoot, een oude vrouw aangevallen en gedood”. MAXWELL ontmoette een man, die eens door onzen rhinoceros was aangevallen en die ten duidelijkste allerlei bijt-wonden vertoonde. Ik haal verder nog aan LOCUT, die o.a. zegt: „The horn of the Asiatic rhinoceros is, as a rule, only used for grubbing up roots; when they wish to attack they use their incisors. They can inflict a clean deep cut, and they appear at certain seasons to fight amongst themselves, as both males and females have been killed scored all over”. Van *Rh. unicornis* zegt SELOUS: „When the Indian rhinoceros does make good its charge against either man or elephant, it cuts and rips its enemy with its teeth and makes little use of its horn as an offensive weapon”. Ten slotte hier tegenover nog de opvatting van DARWIN⁵⁾, die schrijft: „De neushoorns in den Londenschen dierentuin vechten met de horens, welke op hun neus staan, en men heeft nimmer gezien, dat zij beproefden elkander te

⁵⁾ Het Uitbreiden der Geslachtsweg bij de Mensch en de Dieren (vert. H. H. Zwartkruis), Amsterdam, p. 111.

bijten, behalve al spelende; en de oppassers zijn overtuigd, dat zij niet, evenals honden en paarden, hun ooren achteruit trekken als zij zich wild voelen. De volgende opgaaft van Sir S. BAKER (The Nile Tributaries of Abyssinia 1867, p. 443) is daarom onverklaarbaar, dat namelijk een neushoorn, dien hij in N. Afrika schoot „geen ooren had; zij waren vlak bij het hoofd afgebeten door een ander voorwerp van de zelfde soort gedurende het gevecht; en deze vermindering is in geenen deele zeldzaam”. Zeer zeker had DARWIN in dit geval het gelijk niet geheel aan zijn zijde.

Het is mij niet bekend of dit gebruik maken van de tanden (de snijtanden, *niet* zooals KERKHOVEN beweert, „slag-tanden”) wellicht meer (of alleen) zou voorkomen bij de wijfjes, een vooronderstelling, te opperen naar analogie van het dan overeenkomstige geval bij wilde zwijnen, waar eveneens het wijfje achtergesteld is bij het minnetje doordat het de machtige onderkaakhouwers mist en „later compensatie” daarvoor, meer gebruik maakt van haar snijtanden.

1. Vijanden, Doodsoorzaken, Levensduur.

Onder de *vijanden* van den rhinoceros moet natuurlijk in de allereerste plaats worden genoemd de mensch. Aan diens methode om het dier te bejagen of te vangen zal de volgende paragraaf worden gewijd. De vraag is hier of de rhinoceros, buiten den mensch, nog andere vijanden van beteekenis heeft. Zoover ik kan zien komen hiervoor ten hoogste slechts een tweetal diersoorten in aanmerking, t.w. de Tiger en de Krokodil. Gezegd moet echter worden dat we hier zeer weinig feitelijks van weten.

Wat aangaat den tiger, zoo moet ik *vooronderstellen*, dat deze, indien hij er de kans toe krijgt, zich wel eens zou kunnen vergripen aan een rhinoceros-jong. Zeer mooi is dit geval (maar dan voor *Rh. unicornis*) afgebeeld door O. FIENZEL (2) (fig. 18).

Al evenmin staan mij feitelijke gegevens ter beschikking over de verhouding tot den krokodil. Gaarne wilde ik hier echter verwijzen naar het volkomen betrouwbare verhaal (vergezeld van drie zeldzaam interessante foto's) van M. G. FLEISCHMANN, gepubliceerd door SELOUS (3), waar wordt beschreven en afgebeeld hoe een volwassen Afrikaansche Zwarte Rhinoceros, die zich om te drinken in het water had begeven, bij het verlaten van de rivier door een krokodil bij een achterpoot werd gegrepen en ten slotte door dit dier (misschien in

samenwerking met andere) onder water werd getrokken en verdrinken.

Gaan we na de voorkomende *doodsoorzaken*, dan kom ik tot de volgende mogelijkheden: 1. ziekte en ongelukken, 2. ouderdom, 3. menschelijke jacht. Een voornamelijk factor, die verder nog het totale voortbestaan van de soort bedreigt, is het inkrimpen van het beschikbare woongebied.

Over ziekten in het wild is mij niets bekend. Ten hoogste kan hier even worden herinnerd aan het veelvuldig voorkomen van teekeren en andere plagen. En over ongelukken trof ik alleen een bericht van JUNGHUHN (4), die na een bandjir de versche kadavers van twee rhinocerossen en een banteng vond, aangespoeld op den oever van de rivier, terwijl THY-MANN (noot 139) vertelt dat wel eens een rhinoceroslijk zou zijn gevonden te Padjagalan (nabij Talagabada-), welk dier zou zijn omgekomen ten gevolge van de ontwikkeling uit den bodem van dodelijke gassen aldaar.

Over den *levensduur* in het wild is uiteraard niets zekers bekend. Wat den levensduur in de gevangenschap (van rhinocerossen in het algemeen) aangaat, zoo is deze meestal niet zoo heel erg groot. Gewoonlijk niet veel meer dan een tiental jaren. Er zijn er echter wel, die het 40 en zelfs eenmaal 47 jaar uithielden (*Rh. unicornis*) en voor 27 uitgezochte exemplaren van die soort geeft S. S. FLOWER (5) een gemiddelde van 22 jaar. Het grootste getal, beschikbaar van *Rh. sondaicus*, vinden we bij SANYAL (6), die voor een exemplaar in den Dierentuin te Calcutta opgeeft 11 jaar. Zie ook bij DOVER (7).

Niet geheel en al ten onrechte spreekt FLOWER er zijn verwondering over uit dat deze dieren het in de gevangenschap gewoonlijk betrekkelijk zoo kort uithouden en zich daar nog nooit hebben voortgeplant, zooals zoo vaak wel het geval was bij olifanten, nijlpaarden, giraffen. „It might be imagined that a rhinoceros would be an easier animal to keep in a northern zoological garden than either a Giraffe or a Hippopotamus”. We moeten hier echter aan toe voegen dat *onze* soort ten allen tijde maar heel zelden in gevangenschap is gehouden en wellicht nooit paarsgewijs. Bij *andere* soorten heeft wel degelijk de zuiverste gevangenschapsvoortplanting plaats gehad.

(1) Licht- en Schaduwbeelden uit de Binnen- van Java, Leiden, 1854, p. 238.

(2) Proc. Zool. Soc. London, 1931, p. 204.

(3) Handb. Managem. Animals in Captiv. in L. Bangal, Calcutta, 1892, p. 141.

(4) The Indian Forest, LVIII, 1922, p. 85.

(5) Tiger, Handb., 1906, 10, 1890.

(6) Anim. Nature Nat. & Research, London, 1908, p. 201.

j. Menschelijke jacht- en vangmethoden.

In deze paragraaf zullen vooral een aantal jacht- en vangverhalen, die ik in de literatuur aantrof, worden opgenomen. Natuurlijk werden de meeste gegevens over het dier zelf, die er in voorkomen, reeds verwerkt in de voorgaande bladzijden, maar sommige verhalen zijn ook in hun geheel van waarde tot belichting van sommige toestanden. Ik grijp verder de gelegenheid aan om een paar beschouwingen te uiten over „het jachtverhaal”. Wanneer men zich bij het schrijven van zulke „verhalen” maar serieus houdt aan de waargenomen feiten, dan zijn ze — ook zonder dat men beschikt over eenig „schrijverstalent” — maar mijn meening voor de wetenschap *van zeer groot belang*! Slechts hij die zich wel een heeft gezet tot het opstellen van een samenvattend overzicht van de levenswijze van een bepaald dier, weet met welk een groote blijdschap elk (ook het simpelste, doch het kenmerk van ernst dragende) in de oude periodieken verscholen „jachtverhaal” wordt begreep en welk groot nut men er van kan hebben voor het oplossen van de talloze „vragen”, die zich dan voordoen. Ik meen dan ook dat er in ons Indie veel te weinig jachtverhalen worden gepubliceerd en zou de jagers ten zeerste daartoe willen uitnoodigen! Juist ook de vorm: het „jachtverhaal”, is hier van zoo groot belang! Ten eerste ligt het niet op ieders weg om de, op jacht gedane, grootere en kleinere „waarnemingen” als zoodanig (dus naar de mate van hun belangrijkheid en in een of ander verband) te onderkennen, ze te schiften, te vergelijken met die van anderen, etc. Het simpele jachtverhaal is voor velen de eenige manier, waarop zij er toe zullen *komen* iets van hun ervaringen vast te leggen! En ten tweede heeft die „onversprokenlijke”, *caractéristieke* vorm nog het voordeel dat men daarbij telken weer als het ware kan „teruggropen” op de basis, op de grondliggende feiten, zooals ze objectief waren, nog niet „vertroebeld” (in een bepaalde richting „uitgelegd”) door den theoreticus!

Dat de jacht op onzen rhinoceros behoort tot de gevaarlijkste, misschien wel de gevaarlijkste is in ons Indie, ligt voor de hand. Ten eerste ligt er al veel opgesloten in het feit dat we hier (evenals bij den olifant) te doen hebben met een zeer „weerbaren” planteneten. En verder is het ook een gevolg van de soort terrein, die het dier prefereert, namelijk met veel ondergroei of kreupelhout, waardoor men het slechts van zeer nabij kan schieten. Dat er ook wel minder gevaarlijke manieren bestaan om het dier te schieten of „af te slachten”, zal uit het onderstaande blijken, maar dat heeft dan

natuurlijk niets meer te maken met „jagen”. Ten slotte komt hier nog bij een groote „taaiheid” of geringe kwetsbaarheid van het dier — waartegenover natuurlijk direct is te stellen de groote mate van perfectie van onze moderne jachtwapens! Toch blijft het, óók met zulke goede moderne wapens, noodig het dier te treffen op de juiste plekken. Direct doodelijk zijn vermoedelijk alleen schoten door harsenen, hart en soms longen. En er is ten slotte ook weer een andere factor, die de jacht zeker niet sportiever, maar wel gemakkelijker kan maken. Wanneer men namelijk een spoor heeft en dit (zorgvuldig onder den wind blijvend!) volgt, dan heeft men zeer veel kans den rhinoceros aan te treffen, rustig liggend in zijn modderbad! Nog een stap verder is het weer, wanneer men eerst een geliefden modderpoel opzoekt, zich daarbij (in een boom!) opstelt en schiet als het dier zijn bad komt nemen!

Hier volge allereerst een bericht van S. MULLER. Het werd door hem opgeteekend uit den mond van een oud en geoefend beroepsjager, die reeds vele neushoorns had geveld en ook voor MULLER zelf reeds twee exemplaren had geschoten. Hij vergezelde MULLER meermalen ter jacht en verhaalde dan en gaf proeven van de middelen en voorzorgen die door hem bij de rhinocerosenjacht werden gebruikt en in acht genomen. „Zoodra ontdekte hij niet het versche spoor van zulk een dier, of hij hief, al voortgaande, een onafgebroken luid geschreeuw aan, ten einde het te nopen, zich reeds op eenigen afstand aan hem te verraden. In het digte glaga en dergelijke, met hoog riet, gras of struiken begroeide wildernissen, waagde hij nooit een schot, maar trachtte het, door zijn geschreeuw, in de verte uit de zelfs rustplaats te verwinderen en, zoo mogelijk, in eene vallei in het hooge bosch te drijven, om het aldaar, altijd uit de hoogte, te bestoken. Had hij den rhinoceros daarentegen in het open bosch onder zijn bereik, alsdan beklom hij, alvorens een schot te doen, eenen boom, en gebruikte daarbij de liet, zijn baaitje aan den stam neder te laten en of aan een struik op te hangen. Het gebeurde dan niet zelden, dat het getergde of door de verwonding tot woede gebrachte dier zijnen toorn op dat kleedingstuk tot vierde en daardoor te gemakkelijker 's jagers prooi werd”.

Dan het verhaal van DE BEAUVOIR (hoewel dit wel iets gerekt is en misschien ook iets aan duidelijkheid te wenschen over laat): „Nous sommes partis (van Bandong, op 22 November 1866) ce matin

à 5 heures pour chasser le rhinocéros; les chefs des tribus avoisinantes avaient été mandés hier soir à la Régence, et il y avait une famille de rhinocéros "au rapport" dans les ravins de Tjisitoe, situés à 6 lieues d'ici". Volgt beschrijving van de drijfjacht, o.a. hoe bij het naderen van de dieren alle drijvers en ook de hoofden onmiddellijk in boomen klimmen. "Il paraît que, lorsque l'animal attaque, il vous broie en un instant d'un seul coup de ses énormes pieds, qui ont plus d'un pied et demi de diamètre. Nous ne voyons d'abord qu'une agitation dans la jungle, environ à 900 mètres de nous; les animaux dessinent leur course par une sorte de remous qu'ils soulèvent en s'avancant comme entre deux eaux dans cette mer d'herbes plus hautes qu'eux, et par le tortueux sillon que forme en tombant le taillis épais qu'ils brisent. Avec nos lanettes seulement, nous pouvons distinguer trois masses grisâtres et énormes, en silhouette sur la crête du sel opposé! En tête marche le mâle avec sa haute corne fichée sur le bout du nez, puis la femelle; le petit déjà de la taille d'un buffle, traîne dans la voie tracée par ses immenses parents". Therna wordt opnieuw bedreigd. „Souhait un Indien qui m'avait pointé à moi-même, me sauva de toutes ses forces; six coups de feu successifs me réveillèrent entièrement, que vois-je? Le rhinocéros, sortie de son petit à côté, le torrent et est arrêtée dans une clairière à 150 mètres du tannanien. Les balles de nos trois amis l'ont-elle pénétrée ou non, c'est un mystère; mais la bête sautant bien haut sa grosse tête difforme, repart au grand trot en ayant l'air de se porter à merveille. Je verrai longtemps en sautoir cette masse grisâtre bravant de son large portail tout ce qui était obstacle pour elle, et poursuivant sa route avec le dédain d'un monstre qui ne fuit pas, mais qui ne s'inquiète pas des balles que lui lancent les hommes. Le Duc de LIXIMARI m'a rejoint, nous sommes à 600 mètres de la bête; elle semble devoir passer à mi-côte au-dessous de nous, et nous avançons assez d'avance pour nous poster sur son passage et pour l'attendre. A 20 pas l'un de l'autre nous faisons la navette au pas gymnastique dans notre sentier. Puis les Indiens, perchés sur le sommet inaccessible du rocher conique, et n'osant pas descendre vers nous, nous rappellent par des cris aigus, parce que le monstre se rapproche du rocher. Second malheur! ces cris attirent la bête vers les hurleurs, trop vite pour que nous accourions à portée, et la détournent du sentier où nous étions si bien postés en bouillantes sentinelles. La troisième battue est la meilleure, malgré la fatigue des hommes, que notre ardeur

ferait rougir, si la couleur de leur peau le leur permettait. Ils attaquent plus vigoureusement les fourrés: une demidouzaine seulement lachent pied, et grâce à des hurlements nouveaux, la rhinocéros s'avance à 400 mètres vers ma gauche. Je me porte au devant d'elle, écartant des mains la jungle qui me tient prisonnier comme dans un filet: je ne vois pas à quatre pas. Enfin j'arrive aux racines d'un gros arbre: je m'y cramponne à 2 pieds au-dessus du sol, et de là mon regard est précisément de niveau avec le sommet des herbes qui emplissent un petit vallon au-dessous de moi. La bête me passera par le travers: la voici à 300 pas, puis à 200; puisse-t-elle approcher assez pour que mes coups soient efficaces! C'est émouvant, je l'avoue, car je n'ai qu'un Indien armé avec moi: je suis résolu à attendre, et une fois nos 4 coups déchargés, nous sommes réduits au revolver. J'attends le bruit des arbrisseaux qu'elle brise; son épine dorsale dépasse à peine les herbes; elle est à son plus proche rayon de moi, environ 90 mètres. Entrevoyant "au juge" sa grosse tête, je fais feu avec plein sang-froid de ma première balle; quant à ma seconde et aux deux autres de mon Natif, je n'en réponds pas. En me hisant sur les noeuds des racines, je vois alors dame rhinocéros — touchée? je ne sais pas — mais à coup sûr agacée et furieuse du bruit de mon arme, tourner trois fois sur elle-même en cherchant son ennemi. Dans ces circuits, ô fatalité! elle passe sans me voir beaucoup plus près de moi, et deux coups de mon revolver font croire à mes amis que je suis à l'hallali, luttant corps à corps. Hélas! évidemment blessée... dans son amour-propre, la rhinocéros me cherche, furibonde à droite, à gauche, sans me trouver, s'anime, galope... et galope probablement encore!"

Vervolgens een beschrijving van A. R. W. KERKHOVEN, die spreekt van zeer kwaadaardige en gevaarlijke beesten. In Afrika gebeuren veel ongelukken met rhino's, die ook daar dikwijls zonder provocatie, menschen, dieren, heel karavansen en zelfs auto's, aanvallen. Toch schijnen de „big-game hunters" daar buffels en leeuwen gevaarlijker te vinden. Maar men moet niet vergeten dat men daar de rhino's bijna altijd jaagt op betrekkelijk open terrein, waar men meestal plenty tijd heeft om te mikken en eenige schoten te doen. Hier moet men het monster volgen en letterlijk „bekruipen" in bijna ondoordringbaar „jungle", bosch of moeras, waar men slechts enkele meters voor zich uit kan zien. De meeste rhino's, welke ik gekregen heb, moest ik schieten op afstanden, variërende tusschen 2 en 5 m!

Ik beschouwde daarom de rhinocerosjacht als zeer gevaarlijk. Een groote tegenwoordigheid van geest en een zeker schot zijn absolute vereischten. Het volgen van deze geweldige dieren door het dichte bosch, door bijna ondoordringbare „kasso“ („glagali“, een soort rietachtig gras) of „leurih“ („alang-alang“, een soort hoog gras) of door diepe, stinkende moerassen, is niet alleen gevaarlijk, maar ook ontzettend vermoeiend, en alleen de zeer „telle“ jagers, met getrainde spieren en een hart als een stoempomp, kunnen dit uithouden. In de kuststreken van Java, waar de rhinocerossen zich nu ophouden, is de hitte meestal verschrikkelijk en in de moerasrijge streken komt malaria van de ergste soort veel voor. In den drogen moessen is in Doengkoelon goed water zeer schaarsch en moet men altijd een goeden voorraad drinkwater op jacht medenemen, en, als het kan, ook nog een „Berkefeld“ pompfilter. Soms duurt het verscheidene dagen, eer het lukt in de buurt te komen van het wild. De rhino's dwalen dikwijls zeer ver af en het is niet altijd mogelijk om 's avonds het kamp weer te bereiken, zoodat men voor het onaangename dilemma staat, om of de jacht op te geven, of in de wildernis te gaan slapen. Wat niet ongevaarlijk is, met het oog op de tjigern en de malaria. En dan is het lastig om iederen dag genoeg eten mede te nemen voor dergelijke gevallen. In het bosch in Bantam krijgt men den indruk, dat letterlijk alles dorren heeft. Soms leidt het spoor door groote bosschen van „salak“, een laaggroeiende palmsoort met lange, scherpe dorren onder aan de takken, waar men onder door moet kruipen. De diverse rottansoorten (lianen) hebben aan het einde van iederen tak een „siert“ met de meest verschrikkelijke weerhaken, die men bedenken kan. Soms werkt men zich in die rottan zoo vast, dat men er niet zonder hulp meer uit kan komen! Men zou er anders „aan flarden“ gescheurd worden. „Rom“, die eenige malen met mij jaagde in Bantam, verklaarde vast overtuigd te zijn, dat, als men daar een wardelstok plantte, er binnen 11 dagen dorren aan zouden zitten! Vooral in de moeras en zwermen de muikieten om je gezicht en handen, welke reeds bloeden van de dorren. De lucht van bloed maakt de „sarisis“ (een soort horzels) fel, en ze vallen je met ware doodsverachting aan, ondanks je hopelooze pogingen om ze dood te slaan! Soms zeiden wij tegen elkaar: „en dat noemen de Groote Lui nu plezier“!

Het sporen van een rhinoceros is lang niet zoo gemakkelijk, als men zou denken, omdat het beest zoo groot en zwaar is. Op drogen grond en waar veel dorre bladeren liggen, vindt men slechts

vage afdrucken van de drie nagels, en soms zelfs niets! Op steenachtige plekken en in hoog of droog gras is het sporen bijna onmogelijk, en moet men verderop zoeken, waar het dier dat soort terrein weer verlaten heeft. De Inlanders zijn uitstekende speurders, niets ontsnapt hun scherpe oogen. Als kleine jongens hebben zij het sporen reeds geleerd bij het hoeden van karbouwen. Soms blaast de rhinoceros een curieuze vloeistof uit zijn neusgaten. In het begin is die vloeistof helder met een ietwat roode tint; net als water, met een héél klein beetje wijn er in. Vrij spoedig wordt het echter troebel en vuil-oranjeachtig van kleur en lijkt dan op het speeksel van Inlanders, als zij sirih gepruimd hebben. Aan de kleurverandering zien de inlandsche jagers, hoe lang het geleden is, sedert het beest daar gewisseld is. . .

Tegen half vijf 's morgens rinkelde mijn wekker. Haastig een kopje koffie en een bordje oatmeal, een klakhemd en pantalon aange trokken, en er op uit. . . Nadat wij het sombere bosch binnengaan waren, vonden wij al spoedig de versche sporen van twee rhinocerossen, een mannetje en een wijfje. Zij volgden een „galoer“ (wildpad) langs de benedenhellingen van den Goenoeng Pajoenz. Men moet zich van zulk een wildpad niet te veel voorstellen! Slechts hier en daar is het open en lijkt iets op een pad. Na drie uren speuren begonnen er teekeren te komen, dat wij het wild naderden en werd de spanning grooter. Ik verwisselde de lichtere karabijn voor de zware 577 Express-buks. Kort daarna hoorde ik de twee dikhuiden in hun modderbad ploeteren en ging ik alleen verder, zoo min mogelijk lawaai makende, hoewel de rhino's geen scherp gehoor hebben. Hun reukvermogen is echter zeer scherp, wat spoedig daarna weer bleek. Met de uiterste inspanning mij zachtjes een weg banende door de ijelijke, vol met dorren bezette, salakjungle voelde ik ineens den wind in mijn nek. . . en direct daarop hoorde ik een luid gesnuif, een geweldig gekraak. . . de beide monsters sloegen op de vlucht! Zoo snel mogelijk er achterheen. . . daar ze de steile berg-helling opklommen, gedulde het mij de snuivende beesten in te halen en zag ik even een stuk nek, waarop ik zonder aarzelen vuurde. . . echter zonder resultaat! Geheel ademloos en druipende van de transpiratie, bereikte ik de plaats, waar ik het beest gezien had. . . de sporen liepen dóór, geen druppel bloed! Bij nader onderzoek bleek ik een boom getroffen te hebben! Dat klinkt heel gek, maar in dicht bosch op een bewegend voorwerp, dat men moet volgen, schietende, gebeurt het dikwijls! De twee rhino's waren nu dóór en dóór ver-

schrikt en ik prepareerde mij op een lange vervolging. Na een oogenblik rusten ging ik kalmpjes, maar steady er achterheen. Gelukkig kwamen wij in iets vlakker terrein, afgewisseld door kleine moeras- sen. Na korten tijd liepen de twee rhino's verschillende kanten uit. Wij volgden het spoor van het mannetje, dat, met allerlei kronkels en rich- ting-veranderingen, door elkaar Ootwaart leidde. Dus steet verder van het kamp! ... Tegen twee uur 's middags werd het spoor ver- scher en was dubbele opmerkzaamheid noodig. Want de Inlanders beweren, dat een vervolgde rhinoceros met een omweg naar zijn spoor terugkeert, en dicht op zijde daarvan wacht, om zijn vervol- gers onverwachts te kunnen aanvallen. Of dat waar is, durf ik niet te zeggen, maar wel begon het spoor allerlei vreemde kronkels te vertoonen. Plotseling hoorden wij een zwaar gekraak, met ver van ons af aan den linkerkant; toen vóór ons uit; telkens weer in een andere richting. Waarschijnlijk had de rhinoceros ons geroken en charvoorde in verschillende richtingen om uit te vinden, waar wij waren. Het salakbosch was echter zeer dicht en wij zagen niets. De spanning werd intens! Voorzichtig vooruitkruipende in de rich- ting van het geluid zag ik ineens het silhouet van kop en hals van het woedende dier, op ongeveer 10 m. afstand. Sedert aangelegd op den hals ... een donderende knal van de zware zwartkruit expres- buk! ... door den rook heen zag ik het zware beest allerlei rare pos- tures uitvoeren en heven met den kop tegen den grond slaan! Gauw herhalende, kroop ik dichterbij en kon eindelijk weer een schot op den hals afgeven ... toch bleef het beest met den kop slaan, hoewel wat zwakker. Nog een schot ... nog een en toen was alles stil. Naderbij komend, zagen wij dat het een zeer mooie, groote rhino was, met korten, doch dikken hoorn".

Tot zoover dus een paar verhalen van „jachten", die inderdaad op dien naam aanspraak mochten maken. Van geheel ander gehalte is zeker reeds het volgende geval, ons verteld door J. B. J. van DOREN (noot 134): „De jacht op deze dieren, die nu en dan op Java plaats heeft, is vermoeiend, gaat met gevaaren gepaard en vereischt vele toebereidselen, wanneer men dezelve met vrucht en genoegen wil doen en zich aan geen gevaar zoekt blootgesteld te zien". Volgt de beschrijving van een jacht, gehouden vóór 1847, dicht bij het landhuis Ampel van den heer DEZENEE (die de jacht organiseerde). 11 palen van Salatiga, op weg naar Djokjakarta: „... 200 Javanen, gedeeltelijk met pikken, anderen met snaphanen en eenige met buksen

gewapend, terwijl er een vijftigtal afgezonderd waren, bestemd om onze paarden aan de hand te nemen en onze spijzen en dranken te dragen. Ongeveer 6 uur ging de karavaan op marsch ... dicht begroeid bosch tegen een bergrug. Toen wij verscheidene hoogten en een paar zeer diepe ravijnen over en doorgetrokken waren, konden wij niet langer te paard blijven, dewijl wij in de nabijheid van eene zeer diep liggende rivier kwamen ... Dezen bergrug overgetrokken zijnde, kwamen wij aan eenige hutten, bewoond door inlanders; wij vonden daar nog een dertigtal, die zich aan onzen stoet aansloten, en na omtrent 3 palen verder gekomen te zijn, waarschuwden eenige onzer inlandsche togtgenooten, dat het thans tijd werd om op onze hoede te zijn, dewijl wij spoedig in de nabijheid van het spoor eens rhinoceros zouden komen, en te gelijktijdig ontwaarden wij een dier dikgebladerde gewelven, waarvan ik hiervoren gewag maakte (een soort rhinoceros-tunnel dus). Aan den ingang van dit gewelf maakten wij halt; nu trok het grootste gedeelte onder manschappen regts en links het woud in, ten einde door eenen grooten cirkel achter de plaats, waar zij veronderstelden dat de rhinoceros zich ophield, om te trekken. Eenige manschappen legerden zich daar met onze paar- den, anderen voorzien van patjok, marcheerden eenige schreden in het spoor en begonnen daar op afstanden van 15 à 20 passen, dwars in hetzelfde sleuven te graven, welke een en een halve voet breedte en twee voet diepte hadden. Dit geschied zijnde, namen wij, bene- vens de manschappen van snaphanen voorzien, plaats in de boomen, welke in de nabijheid van de voornoemde sleuven stonden; terwijl de manschappen, die achterom getrokken waren, op het sein door een geweerschot gegeven, een verschrikkelijk geschreeuw en ge- druisch aanhieven, door het slaan met stokken tegen de boomen, waarop wij in de verte een geweldige gesnuif hoorden, en spoedig daarop volgde een wijfjes rhinoceros, die met haar jong eensklaps onder het schot voor een der gegraven sleuven stil stond, en met een verschrikkelijk geweld de boomen in het rond met haar hornen trachtte te ontwortelen. Op een gegeven sein gingen 6 geweerscho- ten op deze dieren los, waarvan een kogel het jong deed ter neder zigen. De moeder ziende dat haar jong gewond was en met den dood worstelde, werd woedend en verbijzelde verscheidene boom- stammen met haar hornen; doch door het aanhoudend geweervuur, dat er op het dier gelost werd, ging het op de vlucht en liet ons zeg- pralend met haar jong. De jonge rhinoceros van het mannelijk ge- slacht kon op zijn hoogst 4 maanden oud zijn, vermits zijn hornen

nog weinig zichtbaar en slechts eenen knobbel was. Hoewel de rhinoceros, eens op de vlucht gegaagd, niet ligt terug komt, konden wij echter, nu zij haar jong verloren had, er niet op vertrouwen en waren op onze hoede; doch na vruchteloos meer dan een uur gewacht te hebben zonder iets meer te hooren, lieten wij eenige manschappen met den jongen rhinoceros naar huis terugkeeren, en besloten meer oostwaarts te gaan, ten einde onzen marsch naar Solo voort te zetten".

Dan nog een ander geval, dat natuurlijk met „nacht" nog minder te maken heeft dan het voorgaande. Het is meer een tusschen-vorm tusschen een wreede en akelige slachtpartij en een dierengevecht. Het bevat voor ons echter meerdere bezamelelementen en moet daarom zeer zeker hier worden opgenomen. Het is het verhaal, voor ons vastgelegd door een Anomimus, van een „nacht", gehouden in het Pekalongansche in November 1829, op uitbidding van den Pangerng, regent van Batang (noot 126):

„Eene groote uitgestrektheid gronds was omheind geworden, en gelukkig waren reeds 3 Rhinocerossen en 8 wilde Koebesten op dit afgesloten terrein bij een gedreven onoverwijd had men de plaats met een sloot van 3 a 4 voeten diep en breed omringd, ten einde de Rhinocerossen te beletten de omheining door te breken; zijnde het bekend, dat de Rhinoceros, tegen wiens kracht nagenoeg niets bestand is, zich door een sloot laat tegenhouden. Er waren van afstand tot afstand aan de omheining kleine bamboezen hutjes, 8 a 10 voeten van den grond geplaatst, waarop zich de jagers verdeelden. Aan de zuidzijde van de omheining bevonden zich duizenden van aanschouwers, welke uit de verafgelegen dorpen waren verzameld, om het schouwspel en het voordeel van deze jacht te genieten. Uit een bewapening hadden horderden van Javanen tot de versterking der omheining en het uitgraven der sloot medege werkt, alzoo zij zich ook een aandeel van den belangrijken buit bekoorden. Op de hoog te beemen van het afgesloten terrein waren jagers geplaatst, en inlanders, welke door kleine vuurwerken in de bosschaadjen te werpen het wild, hetwelk aldaar verscholen was, meesten opjagen. Zoodra wij ons op de aangewezen plaatsen bepeven hadden, hoorde men reeds het ontzettend geluid van den Rhinoceros, welke nabij onze zitplaats, door een klein bosch, nog voor ons oog verborgen was; maar door het gevoel der menigte en door het afschieten der vuurwerken, spoedig uit zijne schuilplaats te voorschijn

trad. De rhinoceros naderde ons langzaam, en ik ontveins niet, dat, op het eerste gezicht, mijne bezorgdheid zeer werd opgewekt en ik met wantrouwen mijn oog sloeg op de kleine sloot, welke onze zwakke bamboezen stelladje, van onze vreeselijke tegenpartij scheidde. Wij lieten echter den rhinoceros naderen, en niet voor daar wij denzelven goed onder het schot hadden, werden onze geweren op denzelven losgebrand. Zulks bragt het thans woedend geworden dier aan het deinsen, terwijl het eene wonde aan den hals was toegebracht en de overige schoten in den kop gevallen waren. Wij hadden onze kogels half met tin gemengd, zoo dat dezelve op dien kleinen afstand goed doorgedrongen waren. Men zegt dat de rhinoceros alleen aan de buik, de oogen of in den omtrek der ooren kwetbaar is. Ik heb echter voor in den kop twee met tin verharde kogels diep doorgedrongen gevonden. Op de huid van het ligchaam waren verscheidene kogels teruggeslagen, welke door gaten van nog geen halven duim diep werden aangehouden. De rhinoceros, welke nu in de westelijke bosschaadje van het jagtperk terug getreden was, ontmoette aldaar den troep wilde stieren, welke door denzelven verjaagd wordende, met een verschrikkelijk geweld, blazende en snuivende langs de linie der jagers kwam henen snellen. De toegebrachte schoten deden 2 stieren vallen, en wonden verscheidene der zelve. De rhinoceros vervolgde de stieren tot in het midden van het jagtperk en ontmoette aldaar een tweede rhinoceros, welke van de oostzijde was komen opzeten. Alstoen had een geweldig gevecht tusschen deze twee verschrikkelijke kolossen plaats, waarvan wij alleen aanschouwers konden zijn. De afstand waarop de strijders zich van ons bevonden was te groot om denzelven met den kopel eenig nadeel te kunnen toebrengen, en ik geloof, dat al had zulks mogelijk geweest, de vurigste jager zelfs, bij een dergelijk gezicht, zijn wapen zoude hebben nedergelegd, alsoo hij alhier in veiligheid, en verbazend en allerzeldzaamst schouwspel genieten kon. Het gevecht was van korten duur, maar woedend. De kleine rhinoceros nader bevonden een wijfje te zijn, vlugte met een zware wonde in den kop van haren geweldigen vervolger af; weinig tijd daarna vertoonde zij zich, met den derden rhinoceros voor onze zitplaats, en eenige welgerigte schoten deden haar dood op de plaats ter neder storten. De derde rhinoceros, die zwaar gewond werd, trachtte nu in zijn woede de omheining door te breken, zoodat wij eene hilla met schroot geladen, welke beneden ons geplaatst was, op denzelven lieten losbranden, waardoor hij aan het wijken gebragt werd en de omheining woedend langs liep, maar door

de sloot en het geschreeuw der aanschouwers werd terug geschrikt, tot dat een schot uit een der boomen denzelfven ook ter neder velde. De overblijvende rhinoceros, die nog woedend rondliep, ontmoette nu in het midden van het perk een wild zwijn, hetwelk door hem met verbazende kracht naar de hoogte werd geworpen, zoodat het zwijn dood weer neder plofte. De troep wilde stieren werd telkens door hem verjaagd, en in een aanval, zagen wij den rhinoceros eene wilde koe den ganschen buik openscheuren, zoodat het dier met uithangende ingewanden het jagtperk rondliep. De gewonde rhinoceros liet nu in het kleine bosch, hetwelk wij regt voor ons hadden, het vreesselijkst kluuggeluid hooren en spoedig zagen wij door de bewegingen der zwaarste boomstruiken, welke even als gras-halmen onder zijne treden neder bogen, dat hij weder op onze zit-plaats afkwam. Toevallig ontmoette hij de door ons gevelde vijfjes rhinoceros, welke met nieuwe woede door hem werd aangevallen en geheel het onderste boven gekeerd werd. Op hetzelfde tijdstip hadden wij gelegenheid weder verscheidene schoten op den reeds zoo zwaar gewonden aanvaller te lossen, dewelk hem zyne prooi en onze nabuurschap verlaten deden. Kortom tijd daarna vertoende hij zich onder een der groote boomen aan de zuidzijde van het perk, waaruit een behendig inlandsch jager van Japara hem het doodelyk schot toebrengt, hetwelk alzoo den laatste en derden rhinoceros vallen deed. Het gejuich der menigte was altoos zeer groot en horderden van Javanen traden nu van alle kanten in het jagtperk, om zich van hun aandeel van den rhinoceros te verzekeren. De onvoorzigtigen lieten zich zelf niet terug-chrikken door de nog rondlopende en gewone wilde stieren, welke, wel is waar, afgemat in de digte struiken verscholen waren, maar toch van tijd tot tijd, onderling vechtende, het jagtperk doorhielden. Wij deden alles wat mogelijk was om de Javanen te beletten de rhinocerossen geheel te schenden, maar vruchteloos: dezelve waren in korten tijd van huid en vleesch beroofd en met veel moeite is het mij gelukt de koppen te mogen behouden" etc. Na nog te hebben verteld dat ook „van tijd tot tijd" de bantengs waren neerge-schoten, besluit de schryver: „een hiermede was onze jacht geëindigd, welke aan aanschouwers en deelnemers het levendigst genoeg verschaft had" (fig. 19).

Een zeer merkwaardig geval van „jacht" is ook het volgende, ons medegedeeld door BUFFON¹⁷⁹⁾: „Nous avons au Cabinet du Roi

1) Oeuvres Complètes, Mamm., III, 1829, p. 424.

un foetus de rhinocéros, qui nous a été envoyé de l'île de Java, et qui a été tiré hors le corps de la mère: il est dit dans le mémoire qui accompagnait cet envoi, que 28 chasseurs s'étant assemblés pour attaquer ce rhinocéros, ils l'avaient d'abord suivi de loin pendant quelques jours, faisant de temps en temps marcher un ou deux hommes en avant, pour reconnaître la position de l'animal; que par ce moyen ils le surprirent endormi, s'en approchèrent en silence et de si près, qu'ils lui lâchèrent tous ensemble leurs 28 coups de fusil dans les parties inférieures du bas-ventre". Ongeveer hetzelfde verhaal trof ik ook elders¹⁸⁰⁾, waar alleen niet gezegd wordt, dat het geldt voor Java of zelfs maar voor onze soort: „Het staal van Damascus, de sabels van Japan door-nijden hunne huid niet: de werpspiesen en lansen kunnen haar niet doorboren: zij weerstaat zelfs de kogels van den snaphaan; de lodden worden plat op het leder en het ijzer doordringt het niet geheel; de eenige doordringbare plaatsen zijn de buik, de oogen en de omtrek der ooren: ook volgen de jagers, in plaats van het dier van voren en staande aan te grijpen, hetzelfde op zijne schreden en wachten, om het te naderen, de uren af, dat het uitrust en inslaapt. Twintig of dertig jagers vereenigen zich, volgen hem soms enige dagen op den voet, doende van tijd tot tijd een of twee vooruitgaan om de stelling van het dier te verkennen, tot zij hem in slaap vinden, gezamenlijk in stilte naderen, en te gelijk alle hunne roers tegen de onderdeelen van zijn buik lossen".

Over de vroegere Inlandsche jacht te paard werd reeds in het voorgaande gesproken (ANDRASY). Ook VAN WEIDE (noot 175) bericht er in 1908 over: „De oude Javaansche jacht op badhake, zooals de inlandsche grooten haar in praktijk brachten, is niet meer in zwang. Zij vond plaats te paard: men zocht het wild op en hadden de ruiters een badhak op de vlakte in het oog gekregen zoo verdeelden zij zich in twee partijen, en omsingelden het beest in wijden kring; alsdan naderde men het voorzichtig tot op korten afstand, waarop de jager die er toevallig achter kwam te staan, op den rhinolosrende, en trachtte hem met de klewang een der achterpezen door te snijden. Een tweede jager deed hetzelfde aan het andere been, en daarop werd de badhak doodgeschoten. Bij elken klewanghouw was het zaak zich door eene korte wending weer uit de voeten te maken: gelukte dit, dan had men op het logge dier, dat zich moeielijk

180) Vaderl. Letteroef., 1814, II, p. 641-645.

kan omdraaien, een groot voordeel verkregen, doch struikelde of viel het paard bij die beweging, zoo bleef er niet veel hoop op redding over".

H. MOUTHOR²⁹⁾ beschrijft hoe een Inlandsch hoofd eens een rhinoceros doodde met behulp van een bamboe speer, die hij het dier in den bek stootte.

Het volgende vangbericht danken we aan JUNGHUN: „Menigwerf wordt een rhinoceros in een dergelyken hollen weg gedood. In een steil gedeelte van den weg, ter plaatse waar het dier bij het op- of afklimmen het lichaam regt uit moet strekken, zoodat de buik bijna over den grond sleept, bevestigen de Javanen sikkelvormige messen in den grond, die zij met mos en riet bedekken. Komt nu een rhinoceros langs dien weg, dan ruit hij zich den buik aan den sikkel open en wordt een buit der Javanen, die zijn hoorn aan de Chineezers verkoopen".

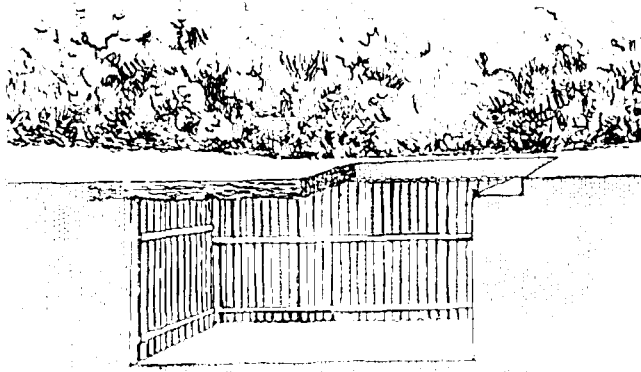

Fig. 20. Valkuil voor het levend vangen van een rhinoceros. De dekking van de kuil, te staande uit in elkaar geklochten takken, waarover wat grond, is voor de figuur gedeeltelijk weggelaten.

Vrij algemeen bekend is de manier van vangen dezer dieren in kuilen, vooral ook omdat men hier en daar in de bergen tot op den huidigen dag in de rhinocerospaden nog wel eens de restanten

²⁹⁾ Travels in Indo-China, 1861, II, p. 145.

van zulke kuilen kan aantreffen. Een goede ooggetuige-beschrijving danken we aan P. P. ROORDA VAN EYSINGA (noot 118): „Om denzelfden te vangen, zoekt de Javaan deszelfs drinkplaats op en graaft op het pad derwaarts eenen kuil in den vorm van een graf, doch van onderen spits toeloopende, legt er bamboes over heen, en dekt dat met aarde en riet of met gewassen, die langs dat pad groeijen, zoodanig, dat de slecht ziende rhinoceros zulks niet bemerkt en zijnen gewonen weg gaande, door het bamboes henen in den kuil voorover

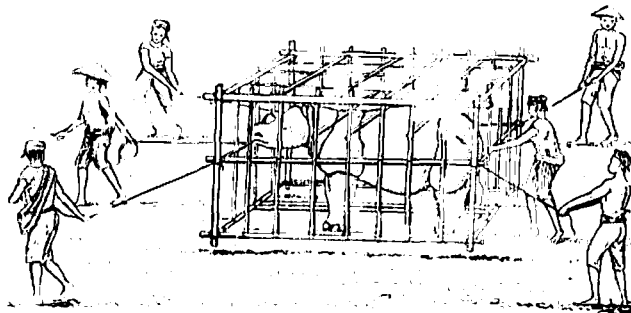

Fig. 21. „Zelftransport" van in een valkuil gevangen rhinoceros. De kooi wordt door het dier zelf op den rug gedragen. Door middel van de vijf rotans wordt richting gegeven. De zesde man, achter in het midden, dient om het dier tot loopen aan te sporen.

stort, waarin hij door zijne zwaarte dermate tusschen de spits toeloopende zijwanden beklemd wordt, dat hij zich niet kan verroeren, en in dien toestand van honger en woede sterft, ten zij men hem spoedig vastbinde, en de aarde op zijde van den kuil losgrave, om hem alzoo levend te vervoeren. In 1821 woonde de schrijver eene dergelijke uitgraving van een rhinoceros, in de nabijheid van Radja Mendala in de Preanger Regentschappen bij. Het dier was reeds aan verrotting onderhevig en zeer zwaar; de pooten hadden den omtrek van een tafelbord; de huid bewoog zich door de menigte zwarte wormen, die uit en in dezelve kropen en de lengte van een' duim en de dikte van eenen pijpsteel hadden".

Iets ingenieuzer is nog de methode, in 1905 op Malakka persoonlijk medegemaakt door O'HARA (noot 265). Hij beschrijft uitvoerig hoe daar voor een bepaald dier een rechthoekige vangkuil (oppervlakte 8 x 4, diepte 6 voet) werd gegraven, waarvan de wan-

den (tegen ont-nappingsgevaar) geheel met hout werden bekleed (fig. 20). Toen het dier hierin was gevangen, werd het eerst een paar dagen zonder eten in de kuil gelaten ter kalme ring. Toen werd een losse kooi (van dezelfde maten), met één der smalle zijkanten open, aan de kop-zijde van de kuil daarnaast op den grond gezet en vervolgens de kuil zoo lang met grond bijgevuld tot het dier op den rand kon klimmen en daarmee tegelijk zijn kooi binnenstapte. Nog verder ging de vindingrijkheid der Maleiers: toen ze vervolgens in den bodem van het hok zoodanige lengtespleten openden, dat het dier met zijn poten op den grond kwam te staan, vervolgens den kooi wat opheeschen en met dwarslatten op den rug van het dier lieten hangen. Aldus liep dit zelf in en met zijn kooi, geleid door 5 man, die met touwen de richting aangaven en een zesden man er achter ter „aanmoediging”, langs een vooraf opengekapt pad het bosch uit naar de rivier (fig. 21), waarvandaan het verdere transport plaats had per schip. Nog een andere uitvoerige beschrijving van dezelfde methode vinden we bij WRAY³⁰²⁾, volgens

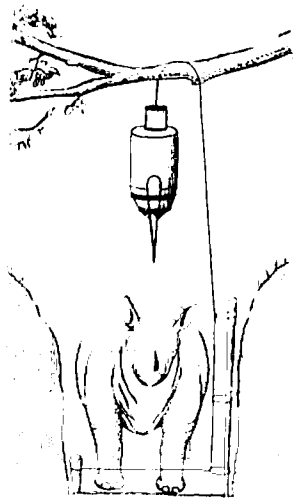

Fig. 22. Vullans of tetoembok voor het doodschieten van een rhinoceros. De kooi moet na het vallen afgehaakt worden en het lichaam van het dier hangen laten. (Ook praktische opmerkingen worden in de figuur de lengte van blok en latten ingekort).

en 8½ voet diepte, zegt dat er 20 man meegaan aan de touwen en dat het op deze wijze mogelijk zou zijn met het dier in 3 dagen een afstand van 10 mijlen af te leggen. A. S. BICKMORE³⁰³⁾ beschrijft uit Bencoolen op Sumatra zulke kuilen, waarvan de zijwanden niet met hout waren bekleed: „the clay in which it is made is so slippery,

that he generally fails to extricate himself, and the natives then dispatch him with their spears”. Intusschen vertelt NEWMAN³⁰²⁾ dat bij het vangen van een Sumatraanschen rhinoceros in Britsch Indie te pas kwamen een 200 man en voor het zelf-loopen en transport 8 olifanten.

Van Midden Sumatra beschrijft tenslotte A. L. VAN HASSELT³⁰⁴⁾ den „vullans” voor het doodschieten van olifanten, rhinocerossen en tapirs (zie ook onze schetsteekening, fig. 22). SNOUCK HURGRONJE³⁰⁵⁾ noemt een overeenkomstig instrument, de „gedabohan”, als zijnde in gebruik in de Gajolanden voor het doodschieten van olifanten en rhinocerossen. Door den reeds eerder genoemden Conservator of Forests F. M. S. (noot 247) wordt dit instrument uit het Atjehsche afgebeeld onder den naam „tetumbok”. VAN STEENIS³⁰⁶⁾ vond in de Gajolanden nog in 1937 een dergelijke vullans opgesteld. Hij vertelt er bij dat het dier, wanneer getroffen, gewoonlijk met den speerpunt in het lichaam wegloopt om een ellendigen, langzamen dood te sterven. „De kunst is om na verloop van weken, als de speer is verdwenen, het cadaver te zoeken”. Dit blijkt dan al vaak door tigers, die op het stervende dier loeren, uit elkaar gerukt en de deelen naar alle kanten verspreid te zijn. Volgens zeggen van den pawang lukt het slechts in ongeveer 10 % de haren en hoeven van de gevallen te bemachtigen. Panglima Moeda had er zelf in zijn leven ongeveer 15 gekregen, waaraan dus meer dan 100 dieren zijn opgeofferd”.

³⁰²⁾ The Zoologist, 2nd. Ser., VII, 1882, p. 307.

³⁰³⁾ Midd. Sumatra, III, 1, 2, 1881, p. 59, Pl. 133.

³⁰⁴⁾ Het Gajoland en zijne Bewoners, Batavia, 1903, p. 360.

³⁰⁵⁾ Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen., LV, 1938, p. 788.

³⁰⁶⁾ Journ. Fed. Med. Stat. Mus., I, 1905, p. 63.

³⁰⁷⁾ Travels in the E. Ind. Arch., London, 1868, p. 195.

HOOFDSTUK IV.

GELOOFE.

Onze rhinoceros staat zoo merkwaardig sterk in het „teeken“ van het „geloof“, dat ik meende een kort overzicht daarvan niet achterwege te mogen laten. Dit geloof vertoont zich hier overigens in tal van zeer uiteenlopende vormen. Allereerst wat betreft de eigenschappen, die worden toegeschreven aan diverse lichaamsdeelen.

Het meest bekend is wel de groote waarde van den hoorn. Men kan daaruit ten eerste drinkbekers maken, die een onfeilbaar middel vormen voor het antoonen van vergiften. Doet men namelijk in zulk een beker wat vergiftigde drank, dan begint het vocht in dien beker aanstonds te schuimen (of springt de beker uit elkaar). Dat hier niet alleen sprake is van geruchten (d.w.z.: dat zulke bekere ook *indirect* werden vervaardigd) moge blijken uit Valentijn's opgave, dat ze „in Holland tot een grooden prijs verkocht“ werden. „De groote, somtijds 't stuk van f 80 a 100. De Kleener f 50 a 60. De Kopkers na haare groote van f 12 a 18“. O.a. bevindt er zich een exemplaar in het Ethnografisch Museum te Mulhausen, Water, dat een nacht in zulk een beker heeft gestaan, geneest malaria. Stukjes van dienzeliden hoorn, gelegd op een slangbeet, op den steekwond van een schorpioen, e.d., zuigen het vergif op. Het stukje hoorn hecht zich zelfs vast aan de wond en laat niet los vóór en alder al het gif is opgezogen. Het stukje hoorn is later opnieuw te gebruiken, mits men het direct „cheermaakt“ door het te leggen in melk, die dan groen van kleur wordt. Tot poeder vermalen is het een middel tegen allerlei kwalen en ziekten, waaronder tuberculose en lepra, en om ouden van dagen de krachten der jeugd terug te geven. Verwerkt tot, en gedragen als amulet, is de hoorn een onfeilbaar voorlechoedmiddel tegen allerlei ongelukken.

Van zeer groote waarde is ook de huid. Ik moge hier aanhalen wat P. KOLBE²⁰⁾ daarover schrijft: „Wat aarbelaugt den huid, ik heb van een geboerd man vernomen, die vele jaren op Batavia in het Laboratorium Chymicum van de Illustre Compagnie heeft gedient, dat hy veeltijds van de Rhinoceros huid een kostbaar zout

heeft gemaakt, 't welk dat van hertschoorn, of een ander niets behoeven te wijken, waar mede hy wonderbare kuren gedaan, en zijne moeite rykelyk betaalt bekomen had. Hy is na Duitschland weder gekeert, en heeft onder andere fraayigheden waar van hy 'er verscheijde soorten by zich had, een goede quantiteit van dit zout met zich genomen, waar van buiten twijffel menig Dutscher zal geprofiteert hebben, en daar door weder tot vorige gezondheid herstelt zijn“. De Inlander maakte van de huid nog kroepoek, die zeer in trek was om te worden gebruikt bij bruilofsfeesten.

Dan het bloed. Volgens EVANS is in Burma het eerste werk, na het bereiken van den geschoten rhinoceros, om zorgvuldig alle kogelgaatjes dicht te stoppen ten einde zoo weinig mogelijk van dit kostbare vocht verloren te laten gaan. FLOWER beschrijft het villen van een exemplaar voor het Siam Museum, in 1897. Voor dit villen meldten zich aanstonds talloze gretige vrijwilligers, meest Siamesche vrouwen, „who in return for the work of removing the skin only wanted to have some of the blood. It was an extraordinary sight — a crowd of women mostly clad only in a „panung“, smeared with blood from head to foot working away at the carcass with knives and fingers, little children collecting the blood in coconutshells and running off with it to their homes, and Siamese men hanging round trying to get any of the flesh they could“. In zijn „Materia Medica Animalium Indica“²¹⁾ zegt HOOPER, dat in Moultmein het gedroogde bloed van onze soort door Burmans en Chineezeeen wordt gebruikt als een belangrijk medicijn onder de naam van Kyau thwe, prijs 1 rupee per tical.

A. R. W. KERKHOVEN schrijft: „Tusschen de slytanden heeft de rhino twee klein tandjes met stompe punten, welke soms nog door het tandvlesch bedekt blijven, en „amenoer“ of „amenenoer“ worden genoemd. Als men zulk een „amenoor“ in een ring zet, op de wijze van een brillant, en zoo, dat zij de huid raakt, dan heeft zij magische eigenschappen voor den persoon die den ring draagt. Niemand kan ooit boos op hem worden, zelfs al mocht hij hem uitschelden voor alles wat leelijk is. De Inlandsche hoofden stellen deze „amenoers“ zeer op prijs, en sommigen, met wie ik bevriend was, zeurden er net zoo lang om, totdat ik er hun een gaf“.

RUMPHUS²²⁾ schrijft verder nog onder het hoofd „Tygersteen“: „Een ander dergelyke steen is eertyds gevonden in de hersenen van

²⁰⁾ Nauuk. en uitvoer. Beschryp. v. d. Kimp der Goede Hoop, Amsterdam, 1827, p. 193.

²¹⁾ Journ. A. S. Ind. Bengal N.S., VI, 1910, p. 518.

²²⁾ De Oudindische Rariteit-kamer, Amsterdam, 1741, p. 294.

een Reoster op Java, den welken zie beschreven in de werken van JACOBUS BONTIUS, in 't Maleitsch *Mestica abbaduc* genaamt. Deze is bij de Maleijers in groote waarde, dewyl ze van den zelve een weinigje in water gewreeven inneemen tegens de veranderende koorts om dezelve door 't sweeten te verdryven". Etc.

Dergelijke neeningten leven blijkbaar in alle streken, waar de rhinoceros voorkomt. Ook voor Sumatra zegt HAZEWINDEL, dat „alles" medicijn is: de huid, het bloed, de onverteerde maaginhoud, inwendige deelen (vooral een embryo), sommige beenderen! SCHNEIDER maakte op Sumatra het koken en verorberen van de „spinazie-achtig uitzijnde" maaginhoud door Chinezen mede.

Een paar op Java gebruikelijke Chinese namen voor zulke badak-obats zijn Sie Kok Sze, Say Goe Phwee en Say Kak⁽²⁹⁾. (In hetzelfde blad lezen we dat er in 1938 een rond-chryven uitging van den Procureur-generaal, gericht aan de gouverneurs en residenten, betreffende het instellen van een onderzoek naar de samenstelling van sommige door Chinese apotheken vervaardigde geneesmiddelen. Het ging hierbij speciaal om de badak medicijnen en de beoefening was om langs dezen weg op het spoor te komen van niet voorkomende strooperijen en van de „troopers").

Intusschen blijken zulke geloofigheden zich geen-zins alleen maar te beperken tot de „onontwikkelden" onder de Chinezen en Inlanders, ook sommige „ontwikkelde" Europeanen gaven, zelfs tot in vrij late tijd, blijk van geloof aan deze wonderverhalen. F. A. ULMER bericht⁽³⁰⁾ dat zich in het American Museum of Natural History te New-York een hoorn bevindt van *Rh. unicornis* „with its tip missing". The tip was ground into powder and used in a last effort to save the dying Pope GREGORY XIII⁽³¹⁾. Er waren ook personen die „bewijzen" meenden te kunnen aanvoeren of die een zoogenaamd „wetenschappelijke" verklaring van de goede uitwerking gaven. Zoo schreef P. W. HOLLAND⁽³²⁾: „Ik moet U eenige buitengewone uitwerkselen mededeelen van den Rhinoceroshoorn tegen slangenbeten". door kleine stukjes hoorn 2 of 3 minuten in azijn te leggen en dan op de wond te doen. Ik heb dit experiment bij 5 personen toegepast, die door slangen gebeten waren, te Taloon, Kraton en Winogau, en ze binnen een half uur volkomen genezen. Te Kraton was een koel door een slang gebeten in een zijner vingers,

(29) Het Nieuw-Ed. V. Baertholom & Oude, 1818, VIII, 138.

(30) Fauna, III, 1911, p. 6.

(31) Tijdschr. Ned. Ind., VIII, 4, 1836, p. 110-111.

het was in den nacht, en voor men den heer BAUMGARTEN gewekt had, bevond de arme man zich in eenen stervenden toestand. Onmiddellijk wendde de heer B. den hoorn toe, op de wijze zoo als boven gezegd, en in een half uur was de gewonde geheel hersteld ... Gij behoeft de plaats, waar de slang gebeten heeft, niet te wrijven; leg de hoorn zelfs eenig-zins daarvan verwijderd, en hij trekt onwillkeurig naar die plaats toe". (Hoezeer zulk een „verwonderlijk snel" en algeheel herstel, ook na den beet door Proteroglyphe slangen (de allergevaarlijkste *Naja*- en *Bungarus*-soorten, in tegenstelling met de Adders), van *dit* plaats heeft in die gevallen, waarin de beet niet dodelijk was, wordt beschreven door G. W. KIEWIET DE JONGE⁽³³⁾). Overigens blijkt in het aangehaalde geval niets over de soort en dus werkelijke gevaarlijkheid der betrokken slangen). VAN HIEN⁽³⁴⁾ noemt in 1896 het melkachtig vocht dat verkregen wordt door wrijven van den hoorn op een zachten steen met een weinig water, een „beproefd" middel tegen slange- en dollehondsbeten, alsmede tegen alle plantaardige vergiften. De arts Dr. C. L. VAN DER BURG⁽³⁵⁾ schrijft: „Misschien is dit (de werking van den hoorn tegen slangebeten) te verklaren uit de zeer sterke opzuigende kracht, die de verschillende haarbuisjes van den hoorn vertoonen als hij met vocht in aanraking komt. Zulk een schijfje kan misschien bij versche verwondingen eenigszins nuttig zijn door het opzuigen van het bloed en daarmede van het uitgestorte vergift". In het Receptenboek van Mevrouw J. KLOFFENBURG-VERSTEEGH⁽³⁶⁾ vindt men ook rhinoceroshoorn opgenomen: „Twee theelepels rhinoceroshoorn tot poeder geschaafd, een flinke handvol daoen gagan met twee splitlazen koud water opzetten en tot op de helft verkoken. Het gefiltreerde aftreksel wordt in een dag uitgedronken, dagelijks versch gemaakt en ingenomen tot de patient geheel genezen is" (3).

Er worden ook daadwerkelijke proeven met negatief resultaat vermeld, bijvoorbeeld door VAN HASSELT⁽³⁷⁾ en door TIEFASS⁽³⁸⁾ (bij honden). MANET⁽³⁹⁾ kende aan het middel alleen „suggestieve waarde" toe, daar de capillariteit volgens hem te gering is om in

(33) Ing. Ouwers, De voorn. Giflangen van N.O.I., Leiden, 1916, p. 8.

(34) De Jav. Geschiedverh., II, 1896, p. 38.

(35) De Genee heer in Ned. Ind., Batavia, 1885, III, p. 211.

(36) Wouden & Raadgev. betref. het Gebruik v. Ind. Planten, enz., 1e dr., 1911, I, 297, 4e dr., 1933, p. 329.

(37) Versl. & Meded. Koninkl. Akad. Wetensch., XII, 1861, p. 130.

(38) Geneesk. Tijdschr. Ned. Ind., IX, 1863, p. 765.

(39) Geneesk. Tijdschr. Ned. Ind., V, 1857, p. 959.

aanmerking te komen. J. KREEMER¹⁾ tenslotte, die al evenmin de kwestie ernstig neemt, zegt: „Misschien is hierbij ook te denken aan de transmigratie-idee; aan het denkbeeld namelijk, dat de hoorn, die zelf een naar buiten groeiende kracht bezit, dat vermogen zal overdragen op het in het lichaam gedrongen gif. Toch is de veelzijdige toepassing van dit middel en van de hoorns ook van andere dieren (buffels, runderen, herten enz.) in velelei ziektegevallen, waarbij van vergiftiging of bloeding geen sprake is, hiermede niet verklaard”. Persoonlijk meen ik den grond voor het geloof in dit en dergelijke wondermiddeltjes te open slangehoofden te mogen zoeken, ten deele in de „verwonderlijk snelle” (KIEWIT DE JONGE) afgeheele genezing die er (van zelf) kan optreden na niet-dodelijke beten van gevaarlijke gifslangen, anderdeels in het feit dat door de bevolking zoo vele onschadelijke slangen-oorten hardnekkig voor giftig worden gehouden en vooral dan het wondermiddel natuurlijk steeds een onfeilbare uitwerking vertoont!²⁾

Thans nog een aantal gelovigheden en wonder verhalen van geheel anderen aard.

J. W. VOGELS (moot 208) schrijft: „Nichts dem Tiger findet man auff Sumatra viele Rhinocer-Thier oder Nasen-Hörner, welche ingemein nicht weit vom Tiger und Lungen diese nicht weit von jenen sich zu entfernen pflegen, aus folgenden Ursachen: Das Tiger-thier, welches alles geitzig in sich schlucket, und mehr Fleisch frisset, wie aus vorerzehltem Exempel erhellet, als sein Magen verdauen kan, suchet in dem Mist des Rhinoceros ein Medicin, und curiret dadurch den verderbten Magen”. Q. M. K. VER HULST³⁾ schrijft van Telaga Warna, Pontjak, 1818: „Het ontwerpzel van den rhinoceros brade ons evenwel ongenustheid, daar de tiger het gretig op zoekt en inszuigt. Steeds verhit door bloederichheid is het der tiger door den gewizen Schepier ingegeven om den dreck van den rhinoceros tot een adrijp sel middel te gebruiken”. Nog anderen: „Men houdt het daar voor, dat de Rhinoceros en de Tiger makkeren sonderlingh seer toegeneegen zijn” etc.

Van Burma verhaalt EVANS, dat they are credited with not only stamping out but even decouring fire.”

¹⁾ Bijdr. Taal, Land- en Volkenk. Ned. Ind., LXX, 1911, p. 77, waar ook nog eenige andere, hier niet geëerde, literatuuropgaven over hetzelfde onderwerp.

²⁾ Verg. K. J. van De J. G. J. van Batavia, 1900, p. 16.

³⁾ Batavia'sche Res. Ind. Oost-Indien, Haarlem, II, 1826, p. 175.

P. P. ROORDA VAN EYSINGA schrijft: „Onder de Javaansche jagers zijn er, die zeggen, dat zij dikwerf gezien hebben, dat er op den rug van den rhinoceros, dien zij niet konden vangen, eene schoone vrouw zat, die zij voor den Satan houden, en die hen zoodanig verzwakten, dat zij zich niet konden bewegen, terwijl sommige hunner makkers door zoodanigen rhinoceros waren verscheurd geworden”.

MAXWELL zegt nog van het reeds vroeger besproken Pinjih-exemplaar, dat dit was „kramat, that is to say, the Malays credited it with supernatural powers and imagined it to be protected against all danger by a guardian spirit. It often happens that an animal which attaches itself to one locality, and establishes a reputation for daring and cunning, and which is fortunate enough to escape a few ill-directed bullets, comes in a few years to be considered kramat, and is in many cases imagined to be a reincarnation of a deceased celebrity”. Volgens HAZEWINKEL beschouwt men ook op Sumatra deze dieren wel als min of meer heilig. Voegen we hier ten slotte nog aan te een herinnering aan het bericht van GELUKE over het Noesa-kambangan-exemplaar, dat door de bevolking werd aangeduid met den naam „Karta dipo”, omdat in hem de ziel zou zijn gevangen van een zekeren Inlander, die bij het plukken van vogelnestjes was verslagen, dan hebben we daarmee zeker een indrukwekkend geloofsgeloof verkregen, dat vermoedelijk nog geenszins aanspraak zou mogen maken op volledigheid. Dat speciaal de rhinoceros in dit opzicht zoo rijkelijk bedacht is, vindt wel een verklaring in de grootte en het „voorwereldlijk” uiterlijk van het dier. Er moet echter op worden gewezen, dat *D. sumatrensis* over het algemeen een beduidend mindere belangstelling schijnt te genieten. (Toch moge in dit verband, bijvoorbeeld, worden verwezen naar berichten als die van H. F. THIELEMA¹⁾, E. BARKS²⁾ en A. W. NIEUWENHUIS³⁾).

Na al het voorgaande, wijzende op de ruime mate van gelovigheid waarover de mensch nu eenmaal beschikt, was ik ten slotte toch nog verwonderd bij het kennisnemen van een brief, in 1852 verzonden aan den Gouverneur-Generaal, door Anak Agung Gede Karang Ascent, vorst van Bali-Schaparang (Lombok), behelzende

¹⁾ Apo-kari, een Pinjih-naam, en door C. Borneo, Amsterdam, 1938, p. 16.

²⁾ Journ. Mal. Br., A. S., IX, 1911, p. 20.

³⁾ De Centra. Borneo, II, Leiden 1900, p. 77.

het verzoek hem te willen helpen aan een levenden rhinoceros om dezen „volgens het Balisch gebruik“, te offeren op een godsdienstig feest, dat in 1854 aldaar zou worden gehouden. Allereerst zou uit dit speciale verzoek kunnen volgen dat ons hier dus ook zijn plaats had gevonden in het een of andere meer „officieele“ geloof (iets waarvoor ik nog geen andere aanwijzingen had gevonden), terwijl het vooral verwondert dat zooiets dan juist moet blijken van Bali. Lombok, een gebied waar het dier nooit is voorgekomen. De bedoelde brief *) moge hier in vertaling worden weergegeven:

„Ik doe mijnen doorluchtigen vriend dit geschrift geworden, om hem mede te deelen, dat ik, volgens het Balisch gebruik, een godsdienstig feest wil geven, genaamd Pantja Ikanja. Indien er niets tusschenbeide komt, zal hetzelfde in de maand Julij van het aanstaande jaar 1854 een aanvang nemen. Daarbij echter moet een rhinoceros geslagt worden, doch in het gaasche gebied van Bali Selaparang is geen rhinoceros te krijgen, terwijl er zich wel bevinden in het gebied van Batavia. Daarom verzoek ik dringend mijnen doorluchtigen vriend mij wel de vriendschap te willen bewijzen, om eenen levenden rhinoceros voor mij te doen zoeken. Indien op den last van mijnen doorluchtigen vriend het mogt gelukken, eenen levenden rhinoceros voor mij te vangen, dan verzoek ik slechts, dat mij zulks geschreven worde en dan hoop ik tevens dat mijn doorluchtige vriend mij zal willen bijstaan, door denzelven naar Bali Selaparang te doen overbrengen, om aan mij overgegeven te worden, want mijn doorluchtige vriend wete, dat ik in Bali Selaparang geen schip noch schipper bezit. Wijders verzoek ik mijnen doorluchtigen vriend, om, wanneer die rhinoceros gelukkig op Bali Selaparang zal zijn aangekomen, mij den behoorlijken prijs daarvan te willen opgeven, dan zal ik dien aan mijnen doorluchtigen vriend betalen. Ten slotte voeg ik hierbij mijne vervuldige groeten aan mijnen doorluchtigen vriend. Geschreven in mijn paleis te Mataram, den 3-en October 1852“.

(Naar te lezen is in een ander stuk, van 24 Mei 1853, werd er inderdaad in de Preanger een exemplaar bemachtigd (nog jong, „ruim 3 voet hoog en zoo lang als een paard“) en vervoerd naar Buitenzorg, voor welk transport werd betaald f 136.45. Den Directeur van Producten en Civiele Magazijnen werd opgedragen voor de verzending naar Lombok te zorgen. Noch deze Directeur, noch ook de Residenten van Batavia en Soerabaja slaagden er echter in

scheepsruimte voor het dier te vinden „niettegenstaande alle aangewende pogingen en herhaalde annonces in stedelijke weekbladen“ (en in de Javasche Courant). Slechts één hadji meldde zich aan, doch vroeg voor zijn moeite het bedrag van f 1500.— Ten slotte werd de Lomboksche vorst uitgenoodigd om zelf een schip te zenden. Dit gebeurde en op 16 Augustus 1854 bericht de Resident van Batavia aan den Gouverneur-Generaal dat „voor de afgifte van den Rhinoceros almede de noodige zorg is gedragen“. Op 21 Augustus daaropvolgend echter schrijft hij nader dat het dier „drie dagen nadat het beest door mij naar Noord van den schoener Tyro was afgezonden, gestorven“ is).

*) MS., in Landsarchief, Batavia.

HOOFDSTUK V.

ECONOMISCHE BESCHOUWINGEN.

Buiten de, in het vorige hoofdstuk onder het opschrift „Geloof” genoemde, zoogenoemde nuttige eigenschappen van het dier, zijn er ook een paar iets meer „reële” zoodanige op te noemen. Het is COUPERUS (noot 162), die zegt, dat de *hoeklanden* van ons dier, waarvan het weefsel zeer fijn en dicht is, bijzonder geschikt zijn om er handvat-sels van te maken voor jachtmessen en dolken, alsook voor voorsnijdmessen en -vorken. Natuurlijk is deze kwestie verder toch zonder de minste werkelijke betekenis te achten en er is mij ook geen enkel ander bericht over eenige ivoor-waarde der tanden van onze soort bekend — dit in tegenstelling met de Afrikaansche soorten, waarvan, volgens V. E. GRIMLEY (20), op de Londensche ivoor-veilingen nog heden ten dage tanden worden verkocht. In Afrika schijnt de *huid* van daar voorkomende rhinocerossen een bijzondere waarde te hebben voor het vervaardigen van schilden, riemen, strikken en zweepen; voor onze soort wordt het maken van zweepen uit de huid door Chineezers alleen gemeld door MÜLLER. Ten slotte moet hier nog worden gezegd dat van de jagers, die het *Leesch* van ons dier geproefd hebben, de meeste het er over eens zijn, dat dit zeer goed is (in het bijzonder de lever en de tong). Tellen we de geldswaarde der genoemde „voordeelen” bij elkaar op, dan moeten we natuurlijk erkennen, dat de som er van absoluut niet boven het nulpunt uitkomt!

Daarnaast moeten dan eenige *nadeelen* worden opgesomd, zij het ook dat deze slechts golden in de tijden toen het dier nog een ruime verspreiding had! Tal van auteurs wijzen met nadruk op zijn schadelijkheid voor sommige kultuurgewassen. Zoo zegt HORSTHEM: „Often occasions serious injury to the plantations of coffee and pepper, which are laid out in the fertile district selected for its retreats”. S. MÜLLER: „Uit hoorde der schade welke dit dier in afgelegene bergachtige streken aan het nieuwe plantsoen, vooral in jonge koffij- en indigoplantaadjen, in de thee-tuinen enz. veroorzaakt, al ware het slechts door zijnen alles verpletterenden loggen tred, heeft het Gouvernement eene belooning van 16 gulden uitge-

(20) Chamber's Journ., London, April 1908.

Foto Instaat's Sportwet. en Buit. te Batavia, 1908.
Fig. 23. *Dicerus bicornis*, Zwarte Rhinoceros van Afrika, moeder met jong. Het reeds zeer groote jong ligt geknield op den grond om bij de moeder te zuigen.

Foto Illustreerde Zitting, 1908.
Fig. 24. *Rhinoceros unicornis*, Grote Eenhoornige Neushoorn uit Britsch India. Exemplaar dat in 1900 door HAGENBECK werd gekocht voor 60.000 mark.

loofd voor elken rhinoceros, die door de inlanders gedood wordt". Bij DE WILDE (1830) vinden we, onder zijn beschrijving van den „Aanleg van koffietuinen", het volgende: „Nadat de grond behoorlijk is afgemeten, wordt dezelve met eene heg of omheining van bamboeriet omzet, waar langs, met het begin van den regentijd, het een of ander heestergewas geplant wordt. Op de vlakke gronden immers, en op de berggronden, waar zulks doenlijk is, wordt nu, buiten om gemelde bamboe-heining, en 3 a 4 voeten daaraf, eene sloot gegraven, van 3 a 4 voeten breed en 2 a 3 voeten diep. Op de vlakke wordt dit veelal gedaan om den rhinoceros uit de tuinen te houden, die op de bast van den jongen dadabboom azende, in ééne nacht een plantaadje van groote uitgestrektheid vernielen en vertrappen kan. De heg van Bamboes loopen deze kolossale dieren omver, maar voor eene parigie of sloot, van welke geringe breedte ook, blijven zij staan". P. P. ROORDA VAN EYSINGA zegt in 1841: „Voor tuinen en velden is dit logge veevretende dier, dat dagelijks 200 pond voedsel noodig heeft, zeer verderfelijk". VAN GORKOM's berichten (1864-76) over beduidende schade in de Gouvernements kina-aanplantingen werden boven reeds geciteerd. COUPERTUS schrijft (1887): „Ils font quelquefois des dégâts dans les plantations de café et de quinquina, en menageant les sciens et les jeunes branches, mais ils y causent plus de damage en renversant les arbres". Ik herinner hier ook nog eens aan de mededeeling van RAFFLES, die in 1817 van de wilde zwijnen zegt dat deze waren „the most destructive animals, next to the rhinoceros", en aan de Gouvernementspremie van 10 riks-daalders, die er in 1747 werd ingesteld op het doden van een rhinoceros. Ook van buiten Java vinden we enkele soortgelijke berichten. Zoo schrijft bijvoorbeeld WOODS: „Being a large and powerful beast, and happening to be very fond of cultivated plants, such as the coffee and the pepper vine, it is apt to burst its way into the plantations, and to do considerable damage before it returns to its forest home", en HAZEWINKEL: „Op de landings heeft hij het vooral gemunt op bladeren van ananas, tjempedak en op de mais".

We moeten uit dit alles wel concludeeren dat de schade door den rhinoceros aangebracht in de tijden van zijn veelvuldig voorkomen niet geheel zonder beteekenis was. Stellen we ons intusschen voor onze economische beschouwingen op het standpunt van het tegenwoordige, dan kunnen we natuurlijk ook deze schade momenteel gelijk nul noemen. Waarmee we dan tevens voor het nut en

de schade een zeker „levenwicht” hebben bereikt en tot zekeren grens over dit onderwerp zijn uitgepraat.

Ik meen echter mijn oorspronkelijken opzet van dit geheele opstel (namelijk het te beëindigen met een pleidooi ten gunste van de bescherming van het dier) in zoverre te moeten wijzigen, dat ik dit pleidooi als zodanig maar in de pen zal houden en alleen een enkele opmerking in die richting maken onder dit hoofdstuk over de „Economische verhoudingen” met betrekking tot onze diersoort. Want, goed beschouwd, is toch het vraagstuk van de bescherming, zoowel in dit als in de meeste andere gevallen, eigenlijk *niet* anders dan een kwestie van geld? De wensch en de goede wil zullen stellig bij niemand ontbreken. De vraag is alleen: hoe aan het benodigde geld te komen? Ik durf mij niet te wagen aan een berekening van de kosten, die een afdoende en in alle opzichten *doodtreffende* bescherming en „*curriculum*” van het natuurmonument Oedjoeng Koelon voor der rhinoceros zouden meebrengen. Ik vermoed echter dat een uitgaven-totaal van f 5.000 per jaar een te weinig dan te veel zou zijn.

Ik wijs er hier nogmaals op dat het mijn wensch zou zijn niet alleen maar „de stroopers weg te houden” en verder het tot zulk een minimale sterkte teruggebracht dier toch maar aan zijn lot over te laten, maar dat ik zou wenschen dat hier een zeer *actieve* aankweek ter hand zou worden genomen. Over de vóórdeelen van zulk een nauwkeurige geleid „kweek”-systeem, boven dat van een overlaten aan het gelukkig toeval” in het wild, en dat nog wel in het zeer beperkt gebied, zullen, naar ik geloof, de meeningen der deskundigen niet verschillen. Inten wel, dan is dit zeker een punt dat een grondige discussie waard is. Ik persoonlijk denk hier ten eerste aan de meest echte *dierentuin*-kweek en wel, om te beginnen, in der Soembajehen diertuin (waarbij, naar ik geloof, het ietwat vukende klimaat, zo noodig, vrij gemakkelijk ware te verhelpen). Na grondige voorbereiding waren een paar exemplaren uit Oedjoeng Koelon te vangen en naar Soembaja (of Bandoeng) over te brengen. Dat bovendien op deze wijze deze „laatsen der voorwereldlijken” onder de ooggen van een groot publiek zouden komen, ware een bijkomstig, maar zeer te waardeeren vóórdeel! Mocht diertuin-kweek mogelijk blijken — en er is niet de min te reden om dit a priori te verwerpen — dan ware wellicht met een slag het gevaar voor het uitsterven van de soort bezworen!

Natuurlijk kunnen en moeten we trachten om, naast dezen diertuin-fok, óók den aanwas in het reservaat te bevorderen. Het zou echter niet goed zijn zich uitsluitend tot dit laatste te bepalen. Want:

1. zouden we ons toch wel zeer graag willen bevrijden uit den tegenwoordigen toestand waarbij namelijk „alles op één kaart” staat! Eén enkele besmettelijke ziekte in het reservaat zou tevens *het einde van alles* kunnen beteekenen;

2. mocht de aanwas in het reservaat *goed* lukken, dan zou daar al spoedig het „maximum” bereikt zijn (technischer uitgedrukt: de „evenwichts”-toestand, zooals de natuur dien wenscht en zooals wij dien niet (althans niet zonder risico's!) kunnen of mogen overschrijden). Men zou dan dus krijgen het zeer te betreuren geval dat de natuurlijke „overmaat” in voortplanting, die de natuur steeds te zien geeft, er te gronde zou moeten gaan;

3. vooronderstellen we daarentegen dat de bescherming in het reservaat *oet* het gewenschte resultaat zou afwerpen — dan wordt het ons eerst recht duidelijk hoezeer we het later zouden betreuren niet te hebben getracht ook nog op een andere wijze de soort te redden!

De ervaring nu heeft ons wel geleerd dat het moeilijk kan zijn sommige (in de ogen van den hartstochtelijken beschermer wellicht gering lijkende) bedragen los te krijgen. Het is daarom dat we de vraag moeten overwegen of er geen mogelijkheid zou bestaan dat we in onze op te stellen „begroedingen”, naast de uitgaven, óók eenige inkomsten zouden kunnen opnemen. En dan komt het mij voor dat er hier stellig „kan-en” aanwezig zijn. Want na al het voorafgaande ontkennen van eenige economisch-betekenis, moeten we er ten slotte toch op wijzen dat *de rhinoceros zelf is een dier met een zeer groote handelswaarde*! Er zou, indien voldoende dieren beschikbaar waren, zeker verkoop kunnen plaats vinden! En wel voor verschillende doeleinden, zowel levend als dood. Ik noem:

1. Levend. Voor diertuinen. Het is zeker dat het bezit van een paars-rhinoceros voor elken diertuin, van „standing” steeds één der allergróóteste desiderata vormt! De prijzen, die voor deze dieren tegenwoordig gebruikelijk zijn, zijn mij niet nauwkeurig bekend. Ik wil echter opnoemen een paar bedragen, die werden betaald, hetzij lang geleden, hetzij voor andere soorten. Van *sondaicus* werd reeds eerder (noot 151) vermeld de prijs van f 800.—, in 1874 door de Zoological Society of London betaald voor een Java-exemplaar. Voor 1905 gelden de prijzen, eveneens voor een *sondaicus*, vermeld

door O'HARA (noot 265): verkocht te Pinang voor 200 dollars, te Singapore voor 500 dollars en te Madras voor Rs. 1500. De hierna volgende prijzen golden voor *vaicornis*. In 1856 kocht de Schönbrunner diegaande een zeer jong dier voor 4000 fl., in 1884 kocht Artis te Amsterdam een halfwassen exemplaar voor 1710 gld. en in 1874 verkreeg de Berlijnsche dieren tuin een jong paar voor 8000 Thaler. Verder is er dan nog de prijs, die genoemd wordt (*) als door HAGENBECK in 1930 betaald voor een halfwassen *unicornis*, gekocht uit privaatbezit in Nepal. Deze bedroeg 60.000 Mark! „Dieser Preis dürfte wohl der höchste sein, der bisher für ein solches Geschöpf fremder Länder gezahlt wurde“. Bij een foto van (zeer waarschijnlijk) hetzelfde dier in HAGENBECK's Tierpark schrijft A. MERWICK (**) dat dit „das einzige Exemplar seiner Gattung in Europa“ is! (fig. 24). Dan vermeldt HORNADAY (**) dat hem omstreeks 1885 te Singapore o.a. werden aangeboden de volgende levende dieren tegen de er achter genoemde prijzen in dollars: „a fine tiger (150), baby orangs (20-30), a fine pair of proboscis monkeys (100), a pair of fullgrown tapirs (100), manis and slow lemurs (2), and a rhinoceros (soort?, vermoedelijk *D. sumatrensis*) (250)“. En ten laatste schreef in 1927 de medewerker over natuurbescherming van de Nieuw-Rotterdamse Courant (**) dat de te Palembang gevestigde vertegenwoordiger van HAGENBECK onder meer de volgende prijzen berekent: voor jonge olifanten 600-1000 gld., voor tigers 100-200, voor jonge neushoorns 1200-1600 gld“.

2. Dood. Voor musea. Om dit te staven zij verwezen naar de publicatie van BARBOUR & ALLEN (noot 281), speciaal hand-lend over dezen rhinoceros. En verder ter voldoening aan de vraag, die er bestaat naar den hoorn en andere deel als gevolg van het beschreven behandelde gebied.

Het is wel onnodig te zeggen, dat deze punten (het maken van „winst“) hier niet worden genoemd als het eigenlijke „doel“, doch slechts als een middel, dat ons misschien zou kunnen helpen om dat doel (instandhouding van de soort) te bereiken. Maar tegelijk wil ik er op wijzen, dat zoowel het voorzien van dieren tuinen, alsook dat van musea met zulk kostbaar materiaal op zich zelf onder de verdienstelijke verrichtingen zouden behooren!

(*) Die Umschau, XXXIV, 1930, p. 887.

(**) Illust. Zoetung, 6 Okt. 1938, p. 150.

(*) Two Years in the Jungle, London, 1883, p. 209.

(*) N. Rott. Courant, 14 Jan. 1927.

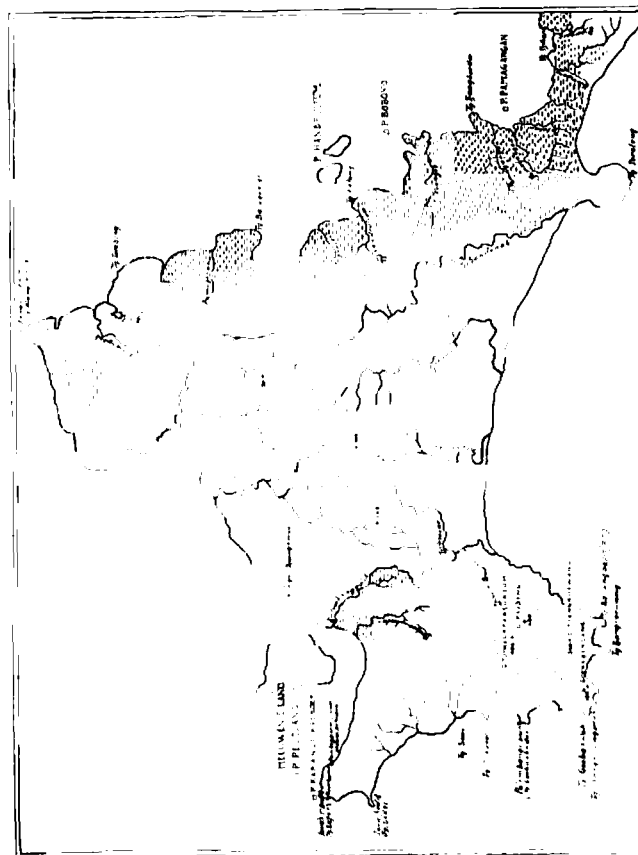

Fig. 25. Oudjong Koelon, interet West Java, Schaal 1:100.000. De getekende berglijn is die van 250 m. Voor het veilig stellen van het voortbestaan van de soort wenst de schrijver, naast een afdoende bescherming van dit reservaat, proeven te doen genomen met dieren tuis f.k.

Natuurlijk zou het trekken van inkomsten uit het eerste punt zeer zeker pas in een vrij verre toekomst zijn te verwachten. Uit het tweede punt (waarvoor voorloopig natuurlijk uitsluitend buiten onzen wensch gestorven dieren dienstbaar te maken zouden zijn) zouden reeds aanstonds enkele toevals-inkomsten kunnen optreden, zij het ook (hopelijk!) tot een gering totaal. Ik zou het verder ook niet durven wagen een taxatie uit te spreken over het op den langen duur te verwachten jaarlijksche gemiddelde aan inkomsten uit deze bronnen, al ben ik zelf ook geneigd om dit bedrag vrij hoog te achten! De groote hoofdzaak is voor het oogenblik, naar mijn meening, dat erkend wordt, dat er hier sprake is van een reele mogelijkheid, dat er naast de uitgaven ook inkomsten mogelijk zijn!

De vraag mag ten slotte worden gesteld: is datgene, wat met zooveel succes ondernomen wordt met den Europeeschen Wisent, niet evenzeer de moeite waard en evenzeer mogelijk bij den Javaanschen Rhinoceros?

De stam der rhinocerossen is een zeer oude.

Zij waren er reeds, in talrijkheid, lang voor de *mensch* op aarde verscheen.

Zestig miljoen jaren geleden, in het Eoceen, bestonden er reeds tal van soorten, waaronder zeer bizarte: kleine, hoornlooze, ter grootte van een schaap, wegens hun lange slanke pooten wel aangeduid als „vluchtende rhinocerossen“, maar ook de *Baluchitherium*, het grootste zoogdier dat ooit de vaste aarde betrad.

Pas veel later verscheen de mensch en vond als tijdgenooten, naast rendieren, herten en mammoths, ook den grooten ruig behaarden sneeuw-rhinoceros, dien hij bevocht en waarvan hij ons zijn reststeekeningen naliet.

Al deze soorten (meer dan honderd) gingen in den loop der eeuwen te grond, door natuurrampen als klimaat-veranderingen in groeten stijl — dus, gelukkig, *lanten toe mensch om!*

Maar — altijd paste de natuur zich weer aan; altijd weer vormde zij nieuwe soorten die in de veranderde omstandigheden konden blijven voortleven. Tot op den huidigen dag wist zij met een reusachtige inspanning van haar krachten haar schepping te behouden in den vorm van enkele schitterende soorten met *volle levensvatbaarheid*.

Hoe zal het hoofdstukje luiden, dat wij „twintigste-eeuwsche menschen, aan dit verhaal der „eeuwigheid“ gaan toevoegen?

DE JAVAANSCH E NEUSHOORN

Zullen wij dezen oudsten en machtigsten (zij het door den mensch „overwonnen”) stam der zoogdieren in de komende honderd jaren genadeloos gaan *uitroeien*?

Want wij willen ons zelf toch niet wijsmaken dat het hier wéér om groote natuurrampen buiten den mensch om! Ditmaal zijn menschen, het die actief en op de slordigste wijze het dier *uitroeien* — om plaats te maken voor nog wat méér menschen!

Wij kunnen ons zelf slechts de vraag stellen: de stomme natu heeft haar taak aldus verricht: *wat zullen wij doen*?

